

เอกสารลำดับที่ ๖๙

“จันทบุรี และหัวเมืองชายทะเลตะวันออก” ใน พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อรพินท์ คำสอน^๑

๑. ความสำคัญของเอกสาร

พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเอกสารประวัติศาสตร์ชั้นต้นที่บันทึกการเดินทางรายวันอย่างละเอียด ในขณะที่เสด็จประพาสจันทบุรีในปีชวดจุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกทั้งวันเดือนปี เวลาที่เสด็จ เส้นทาง ระยะทาง ภูมิประเทศ เรื่องราวต่างๆ ที่ทรงทอดพระเนตร รวมถึงลักษณะอากาศและอุณหภูมิในแต่ละวันด้วย การเสด็จประพาสในครั้งนี้ เสด็จส่วนพระองค์ร่วมกับเจ้านายและข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ซึ่งเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนเรือทางชลมารค อันประกอบด้วย เรืออรรคราชวรเดช เรือโรชิงชัน เรือเขจรชลคติ และเรือปามารุต ออกจากกรุงเทพฯ ในวันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๒ ชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ (ตรงกับวันที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๔๑๙) และเสด็จนิวัติกรุงเทพฯ ในวันพุธ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๒ ชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘^๒ (ตรงกับวันที่ ๑๐ มกราคม ๒๔๒๐) รวมระยะเวลาในการเสด็จประพาสครั้งนี้ ๑๗ วัน

^๑ผู้เขียนใคร่ขอขอบคุณ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร เมธีวิจัยอาวุโส สกว. คุณธิษณา วีรเกียรติสุนทร และคุณกรรณิการ์ ฌอนอมปัญญารักษ์ ที่อ่านต้นฉบับและชี้ข้อบกพร่องต่างๆ ในบทความนี้

^๒การศึกษาเอกสารประวัติศาสตร์ของไทยต้องทำความเข้าใจก่อนว่าการนับศักราชของแต่ละสมัยเริ่มต้นไม่เหมือนกัน กล่าวคือ ในสมัยอยุธยาตอนต้น ใช้มหาศักราชซึ่งเริ่มต้นปีใหม่ในวันขึ้น ๑ ค่ำเดือนอ้าย แต่หลังจากเสียกรุงครั้งที่ ๑ ก็เปลี่ยนไปใช้จุลศักราชแบบพม่า วันขึ้นปีใหม่ของไทยจึงได้เปลี่ยนไปเป็นวันขึ้น ๑ ค่ำเดือน ๕ ต่อมาสมัยรัตนโกสินทร์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ

พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ นับเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองชายทะเลตะวันออกที่สำคัญชิ้นหนึ่ง เพราะสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะภูมิประเทศ การปกครอง เศรษฐกิจ สถานที่สำคัญ ตำนานท้องถิ่น รวมไปถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในหัวเมืองชายทะเลตะวันออกเมื่อ ๑๓๕ ปีที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็นชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองจันทบุรีที่กล่าวถึงอย่างละเอียดในพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าให้เกณฑ์คนเป็นพนักงานสืบสวนจดจำเรื่องราวต่างๆ ของเมืองจันทบุรี และหัวเมือง อันได้แก่ เมืองขลุ่ยและเมืองแก่ง โดยโปรดเกล้าให้หมอสาย^๓ สืบเรื่องแผ่นดินและเรือกสวนไธนา พระยาภาณุ^๔ สืบเรื่องการช่างและการค้าขาย พระนายไวย^๕ สืบเรื่องกระบวรสัตว์ ซึ่งเป็นทั้งสัตว์ใช้กำลัง สัตว์ที่เป็นอาหาร และสัตว์ร้าย และ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ สืบเรื่องกระบวรการราชการ ตำแหน่งเจ้าเมือง กรมการเมือง และความเจ็บไข้ในเมือง จึงเห็นได้ว่าเมืองจันทบุรีนับว่าเป็นเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญ ซึ่งพระองค์ท่านเสด็จพระราชดำเนินไปยังเมืองนี้ถึง ๑๒ ครั้งตลอดรัชกาล^๖ ทั้งนี้เพราะเมืองจันทบุรี

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประกาศให้วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๓๒ เป็นวันขึ้นปีใหม่ และเปลี่ยนครั้งล่าสุดเมื่อคณะรัฐมนตรีได้แต่งตั้งคณะกรรมการขึ้น ซึ่งมีหลวงวิจิตรวาทการ เป็นประธานกรรมการ ที่ประชุมมีมติเป็นเอกฉันท์ให้เปลี่ยนวันขึ้นปีใหม่เป็นวันที่ ๑ มกราคม โดยเริ่มตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม ๒๔๘๒ เป็นต้นมา ด้วยเหตุนี้ การเสด็จประพาสครั้งนี้ยังอยู่ในช่วงเวลาที่ถือว่าวันขึ้นปีใหม่เริ่มต้นในวันขึ้น ๑ ค่ำเดือน ๕

^๓พระวรพงษ์เธอ พระองค์เจ้าสายสีนันทวงษ์

^๔เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (พร)

^๕พระยาประภากรวงศ์วรฤทธิภักดี (ชาย)

^๖ในบทความ “เจ้ากับข้า หรือบิดากับบุตร: ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับชาวจันทบุรี ในจดหมายเหตุเสด็จประพาสจันทบุรี” ของอภิรักษ์ เกษมผลกุล ระบุว่าตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสจันทบุรีรวมทั้งสิ้น ๑๒ ครั้ง คือ ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๑๖, ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๑๙, ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๒๓, ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๒๔, ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๒๕, ครั้งที่ ๖ พ.ศ. ๒๔๒๖, ครั้งที่

ไม่เพียงแต่เป็นเมืองยุทธศาสตร์สำคัญของหัวเมืองชายทะเลตะวันออกเท่านั้น แต่ยังเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร ผลผลิตส่วนหนึ่งของเมืองนี้เป็นสินค้าออกที่ส่งไปยังกรุงเทพฯ ทั้งยังเป็นเมืองท่าค้าขายชายแดนในบริเวณคาบสมุทรอินโดจีนที่มีความสำคัญต่อการค้าต่างประเทศอย่างมาก นอกจากนี้ยังเป็นอยู่ต่อเรือสำเภาที่สำคัญของไทย ยิ่งไปกว่านั้น พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ยังได้สะท้อนภาพของเมืองเก่าของจันทบุรีและตราดก่อนจะตกอยู่ใต้อิทธิพลของฝรั่งเศส^{๓๗} ด้วย

พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรีฉบับนี้มักจะได้รับการคัดตอนและกล่าวอ้างอยู่เสมอ โดยเฉพาะในหนังสือท่องเที่ยวหรือหนังสือที่รวบรวมประวัติของจังหวัดจันทบุรี แต่พระราชนิพนธ์ฉบับเต็มไม่เป็นที่แพร่หลายมากนัก เพราะส่วนใหญ่จะเป็นหนังสือที่แจกในงานฉานปกิจศพ โดยเฉพาะผู้มรณะเป็นชาวจันทบุรี เช่น พระยามโหสถศรีพิพัฒน์ พิมพ์แจกในงานฉานปกิจศพ คุณแม่เลื่อน แกล้งแก้วกล้า ในวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๔ หรือ พิมพ์เป็นงานอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางวรรณจันทวิมล วิชนที ในวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๕๑๔ และแพร่หลายในวงกว้างขึ้นมากขึ้นเมื่อสมาคมประวัติศาสตร์ฯ นำมาตีพิมพ์เผยแพร่ใน**วารสารสมาคมประวัติศาสตร์** ฉบับที่ ๒๘ พ.ศ. ๒๕๔๙ แต่ก็ยังเป็นการแพร่หลายในวงจำกัดเฉพาะผู้ที่สนใจศึกษาประวัติศาสตร์เท่านั้น ผู้วิจัยหวังว่างานวิจัยฉบับนี้จะทำให้เอกสารสำคัญฉบับนี้เป็นที่แพร่หลายมากยิ่งขึ้น เพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาต่อไป

๓๗/ พ.ศ. ๒๔๒๓, ครั้งที่ ๘ พ.ศ. ๒๔๓๐, ครั้งที่ ๙ พ.ศ. ๒๔๓๒, ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๔๔๓, ครั้งที่ ๑๑ พ.ศ. ๒๔๔๔ และ ครั้งที่ ๑๒ พ.ศ. ๒๔๕๐

^{๓๘}จากกรณีวิกฤตการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ฝรั่งเศสเข้ายึดครองเมืองจันทบุรี เมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม ๒๔๓๖ และฝรั่งเศสถอนทหารออกจากเมืองจันทบุรีเสร็จสิ้นในวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๓ รวมระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดครองนาน ๑๐ ปี ๖ เดือน จากนั้นฝรั่งเศสก็ได้เข้ายึดครองเมืองตราด ตั้งแต่วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๓ และถอนทหารออกไปในวันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๔๕๐ รวมระยะเวลาที่ฝรั่งเศสยึดครองนาน ๒ ปี ๖ เดือน

๒. สารัตถวิพากษ์

๒.๑ บริบทและความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของหัวเมืองชายทะเลตะวันออก

หัวเมืองชายทะเลตะวันออกของไทยเป็นดินแดนที่มีผู้คนตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีใน พ.ศ. ๑๘๙๔ กษัตริย์อยุธยาพยายามขยายอำนาจไปในดินแดนที่เคยอยู่ภายใต้อำนาจกัมพูชาโบราณ ซึ่งหัวเมืองชายทะเลตะวันออกเป็นหนึ่งในดินแดนเหล่านี้ ใน พ.ศ. ๑๙๑๕ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เสด็จไปตีเมืองพังงา^๙ และเมืองแสงเชรา^{๑๐} ก่อนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ปรากฏหลักฐานเรื่องหัวเมืองแถบนี้ไม่มากนัก เราจึงรู้ว่า หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกเป็นพื้นที่ที่สยามกับกัมพูชาแย่งชิงกำลังพลกันโดยตลอด แต่หลังจากนั้น ก็ปรากฏเอกสารเรื่องหัวเมืองแถบนี้มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเอกสารชาวตะวันตก ที่สะท้อนว่าหัวเมืองชายทะเลตะวันออก โดยเฉพาะเมืองจันทบุรีเป็นเมืองท่าที่สำคัญยิ่ง

ในขณะเดียวกันหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ไม่ว่าจะเป็น ตราด จันทบุรี ระยอง และชลบุรี ยังเป็นแหล่งตั้งถิ่นฐานที่เหมาะสมของชาวจีนจำนวนมาก โดยเฉพาะผู้ที่อาศัยอยู่ทางภาคใต้และภาคตะวันออกเฉียงใต้ของจีนอพยพมายังประเทศไทย เพราะในขณะนั้นชาวจีนประสบปัญหาทุพภิกขภัย ซึ่งทำให้การทำมาหากินในประเทศจีนฝืดเคืองในช่วงกลางพุทธศตวรรษ ๒๔ นอกจากนี้ ยังมีชาวเวียดนามตอนใต้ซึ่งนับถือศาสนาคริสต์หลบหนีการปราบปรามของตระกูลเหงียนมาตั้งรกรากในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๑๖๓-๒๓๐๒ (ค.ศ. ๑๖๒๐-๑๗๗๗) จนทำให้ชุมชนหัวเมืองชายทะเลตะวันออกเหล่านี้กลายเป็นชุมชนหนาแน่น อันเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้คณะบาทหลวงฝรั่งเศสเข้ามาตั้งศูนย์การเผยแผ่คริสต์ศาสนาที่เมืองจันทบุรี^{๑๑}

^๙พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐ, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๗), ๕.

^{๑๐}สันนิษฐานว่า อยู่ในเขตอำเภอบางคล้า จังหวัดฉะเชิงเทรา

^{๑๑}คือ เมืองฉะเชิงเทรา

^{๑๒}จากหลักฐานที่สังฆราชปาลเลกัวส์ บันทึกไว้ใน เล่าเรื่องกรุงสยาม พบว่าในจังหวัดจันทบุรีมีจำนวนคริสต์ศาสนิกชน ๔,๔๐๐ คน หรือเกือบจะมีจำนวนเป็นครึ่งหนึ่งของจำนวน

ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี หัวเมืองชายทะเลตะวันออกกลายเป็นพื้นที่สร้างฐานอำนาจทางการเมืองในช่วงกอบกู้เอกราช เพราะมีทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ และมีกำลังพล (ชาวจีน) อาศัยอยู่อย่างหนาแน่น ทั้งยังมีเสบียงอาหาร และไม่จำนวนมากที่ใช้สำหรับต่อเรือรบ สามารถต่อเรือรบได้ถึง ๒๐๐ ลำภายในหกเดือนเท่านั้น ขณะเดียวกันก็มีตำแหน่งทางยุทธศาสตร์ที่เหมาะสม ซึ่งทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถรวบรวมกำลังพลและอาวุธเพื่อใช้ในการกอบกู้เอกราชจากพม่า และสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นในที่สุด ต่อมาสมัยรัตนโกสินทร์หัวเมืองชายทะเลตะวันออกมีความสำคัญต่อพัฒนาการทางเศรษฐกิจของประเทศสยามเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าระหว่างประเทศกับจีน ด้วยเหตุนี้ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงมีพระราชโองการให้ปรับปรุงการดูแลหัวเมืองใหม่ทั้งหมด โดยยกเมืองที่ขึ้นกับกรมพระกลาโหมให้มาขึ้นกับกรมท่า ๘ เมือง คือ นนทบุรี สมุทรปราการ สาครบุรี ชลบุรี บางละมุง ระยอง จันทบุรี ตราด และยกเมืองสมุทรสงคราม ซึ่งเดิมขึ้นตรงกับกรมมหาดไทยให้กรมท่าอีก ๑ เมือง รวมเป็น ๙ เมือง จึงเห็นได้ว่าจันทบุรีอยู่ภายใต้การดูแลของกรมท่านับแต่บัดนี้เป็นต้นมา

ขณะเดียวกันหัวเมืองชายทะเลตะวันออกได้มีความสำคัญในทางยุทธศาสตร์เพิ่มขึ้นตามลำดับ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์เวียดนามพยายามขยายอำนาจเข้าไปในกัมพูชาอย่างต่อเนื่อง ซึ่งกระทบต่อสยามทั้งด้านความมั่นคงของอาณาจักร และผลประโยชน์ทางการค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งตลาดสินค้าของพนมเปญและความสำคัญทางยุทธศาสตร์ของ “จตุรमुख” หรือจุดบรรจบของแม่น้ำ ๔ สายที่หน้าเมืองพนมเปญ^{๑๒} ซึ่งเป็นเส้นทางสำคัญที่เชื่อมกับลาวใต้ (จัมปาสัก) ดินแดนตอนในของกัมพูชาบริเวณโตนเลสาบ และติดต่อกับเวียดนาม ข้อบาดหมางนี้ได้ลุกลามจนกลายเป็นสงครามครั้งใหญ่ระหว่างสยามกับเวียดนาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

คริสตศาสนิกชนทั้งประเทศสยามในขณะนั้น คือ ๑๐,๖๕๐ คน จึงอาจกล่าวได้ว่าจังหวัดจันทบุรีเป็นชุมชนคริสตศาสนิกชนที่ใหญ่ที่สุดในอาณาจักรสยาม

^{๑๒}จตุรमुख เป็นจุดที่ลำน้ำสาขาทั้ง ๔ สายของแม่น้ำโขงมาบรรจบกัน โดยมีแม่น้ำโตนเลสาบมาจากทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ และแม่น้ำโขงไหลมาจากทางตะวันออกเฉียงเหนือมาบรรจบกัน และเกิดแม่น้ำแยกเป็น ๒ สาย คือ แม่น้ำบาสัก แยกไปทางใต้ และแม่น้ำโขง

นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถ และไปขอความช่วยเหลือจาก เวียดนามให้ส่งทหารเวียดนามมารบกับสยาม ในที่สุดสยามสามารถยึดเมืองไซ่ง่อน ได้ใน พ.ศ. ๒๓๓๗/๗

ต่อมาหลังจากที่สยามทำสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. ๒๓๙๘ ได้กระตุ้นให้มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจและมีการลงทุนในหลายด้าน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการปฏิรูประบบการบริหารราชการเพื่อดีงอำนาจเข้าสู่ ศูนย์กลาง ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงของหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ทั้งในด้าน การคมนาคม การลงทุนด้านธุรกิจการเกษตร และการทำเมืองแร่ เป็นต้น

ในขณะเดียวกันหัวเมืองชายแดนฝั่งตะวันออกก็นับเป็นเขตยุทธศาสตร์ที่ติดต่อกับกัมพูชา จึงตกอยู่ในสถานการณ์ที่เป็นอันตรายจากการแผ่ขยายอำนาจของ ฝรั่งเศส ที่เข้าครอบครองกัมพูชามาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๓ ทั้งนี้ในระยะแรกฝรั่งเศสมีความมุ่งมั่นที่จะครอบครองเมืองพระตะบองและเสียมเรียบ ที่อยู่ในอำนาจการปกครองของไทย เพราะเมืองดังกล่าวเป็นเมืองขนาดใหญ่มีพื้นที่เท่ากับ ๑ ใน ๖ ของพื้นที่ประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังเป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์ของสยามในการควบคุมกัมพูชามาตั้งแต่อดีต^{๑๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาชลยุทธโยธิน (Richelieu) ชาวเดนมาร์ก ซึ่งเป็นรองผู้บัญชาการทหารเรือของไทย เป็นผู้อำนวยการป้องกันรักษาพระราชอาณาจักรเขตหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก ซึ่งมีการเตรียมการป้องกันเมืองจันทบุรีอย่างมั่นคงแข็งแรงมากกว่าเมืองอื่นๆ แต่หลังเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ที่ฝรั่งเศสประกาศปิดอ่าวไทย และได้ยกกองเรือปิดอ่าวเมืองจันทบุรีด้วย ทำให้ไทยต้องยอมทำสนธิสัญญาและอนุสัญญาที่ไม่เสมอภาคกับฝรั่งเศส จนทำให้ฝรั่งเศสยึดครองเมือง

^{๑๓} สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระราชทานอธิบายความสำคัญของเมืองนี้ไว้ใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ความว่า “... ไทยได้เมืองพัดบอง (พระตะบอง-ผู้เขียน) เป็นที่พักกองทัพแลเสบียงอาหาร จึงสามารถทำการรบพุ่งในเมืองเขมรได้ ถ้าเขมรได้พัดบองกลับคืนไปเสียแล้ว ไทยก็จะหมดที่มั่น เขมรไม่ต้องเกรงทัพศึกที่มาจากเมืองไทยต่อไป”

จันทบุรี และตราด เพื่อปีบบังคับให้ไทยยกดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงและดินแดน
เขมรตะวันตกให้ เพื่อเป็นการแลกกับจันทบุรีและตราด

๒.๒ การเดินทาง

การเดินทางทางน้ำนับเป็นเส้นทางคมนาคมสายหลักในการเดินทางไปยังหัว
เมืองชายทะเลตะวันออกนับตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา ต่อมาในสมัยต้น
รัตนโกสินทร์เส้นทางคมนาคมทางน้ำได้รับการปรับปรุงให้สะดวกและรวดเร็วขึ้น
การพัฒนาเส้นทางคมนาคมทางน้ำนับเป็นการเพิ่มประสิทธิภาพในการควบคุมและ
เป็นเส้นทางคมนาคมสายสำคัญในการติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองชายทะเล
ตะวันออก

ด้วยเหตุนี้ การเสด็จประพาสทางชลมารคไปจันทบุรีในครั้งนี้ พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทางประทับเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช โดยมีพระ
ยาประภากรวงษ์วรวิมลภักดี (ชาย) หรือพระนายไวย และหลวงจักรยานานุพิจารณา
(เหมา) หรือนายเหมาเป็นนายเรือ นอกจากนี้ยังมีเรือตามเสด็จอีก ๓ ลำ คือ เรือไร
ชิงชั้น (เรือพระที่นั่งของสมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร หรือเสด็จยาย) ซึ่ง
เป็นเรือสำหรับเจ้านายและข้าราชการฝ่ายในที่ตามเสด็จ เรือเขจรชลคติ (เรือพระ
ที่นั่งของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์ หรือท่านกลาง)
มีเจ้านายหลายพระองค์ประทับ และเรือปามารุต

การเสด็จประพาสในครั้งนี้ เริ่มออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ในวันอาทิตย์ ขึ้น
๙ ค่ำ เดือน ๒ ขวด อัฐศก ๑๒๓๘ (ตรงกับวันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๙) ใน
วันแรกออกเดินทางจาก สามเสน ถึงคลองบางกอก ผ่านป้อมนครเขื่อนขันธ์ ป้อม
ปากน้ำ ป้อมเสือซ่อนเล็บ พระสมุทรเจดีย์ ป้อมผีเสื้อสมุทร ปากอ่าว ไลด์เฮาส์
และจอดประทับแรมในเรือที่เกาะสีชัง

วันที่สอง ออกเดินทางจากเกาะสีชัง ผ่านเกาะนก เกาะล้านเหนือ (หรือเกาะ
ครก) เกาะล้านใหญ่ เกาะล้านตะวันออก (หรือเกาะสาก) แหลมพิทยา เกาะรีน
เกาะจำปาง เกาะยักกะโดง เกาะร่างเกวียน เกาะเกล็ดแก้ว ทุ่งโปรง ทุ่งไถ่เตี้ย
เกาะครามน้อย เกาะครามใหญ่ เกาะตากับยาย และจอดประทับแรมในเรือที่สัตหีบ

วันที่สาม ออกเดินทางจากลัดทีบ ผ่านช่องเสมสาร ประทับเรือใบต ๑๒ กรรเชียงขึ้นบกที่ปลายแหลม บ่ายออกเดินทางจากช่องเสมสาร ผ่านเกาะเสม็ด เจดีย์อ่าวเมืองระยอง บางกระเซอ เขาหินดำ อ่าวบ้านยาง ขึ้นฝั่งที่แหลมหญ้า และจอดประทับแรมในเรือที่ช่องเสม็ด

วันที่สี่ ออกจากช่องเสม็ด ผ่านเกาะทะลุ แหลมทองหลาง แหลมทรพิน เกาะขี้ปลา หังกระเบน เกาะสะบ้า อ่าวหมู เกาะนมสาว แหลมสิงห์ปากอ่าว จันทบุรี เกาะปุย เกาะช้างน้อย เกาะช้างใหญ่ เกาะขี้ช้าง เกาะช้าง และลงเรือ เล็กขึ้นบกไปยังพลับพลาที่บ้านคลองมัทรีเพื่อเสด็จพระราชดำเนินไปยังน้ำพุคลอง มะยม และจอดประทับแรมในเรือที่เกาะช้าง

วันที่ห้า ออกจากเกาะช้าง ผ่านเกาะสลัดดอก อ่าวสลัดดอก เกาะเปราะ เกาะหลักเปิด เกาะยา เกาะไม้ซี้ และแหลมศอก จอดเรือระหว่างเกาะกระดาศกับ เกาะหมาก ขึ้นบกที่หาดเกาะกระดาศเพื่อยิงเนื้อและกวาง และจอดประทับแรมใน เรือที่เกาะกระดาศ

วันที่หก ลงเรือฉลอม ๓ ลำเพื่อรับทหารและคนในเรือขึ้นบกที่หาดทราย กระดาศเพื่อพักผ่อน ยิงเนื้อและกวาง และจอดประทับแรมในเรือที่เกาะกระดาศ

วันที่เจ็ด ออกจากเกาะกระดาศ ผ่านเกาะช้าง แหลมสิงห์ ขึ้นบกไปยัง พลับพลาที่ป้อมไพร่พินาศ ทอดพระเนตรปึกกาข้างป้อม และจอดประทับแรมในเรือ ที่แหลมสิงห์

วันที่แปด ลงเรือใบตไปตามแม่น้ำ ผ่านปากคลองพลีว คลองยาวดำ ลงเรือ ขึ้นมาพิรุณรค์มีไปยังพลับพลาที่น้ำตกคลองพลีว เดินทางกลับผ่านวัดท่าเรือ และ จอดประทับแรมในเรือที่แหลมสิงห์

วันที่เก้า ลงเรือใบตไปตามแม่น้ำเพื่อไปเขาพลอยแหวน ผ่านคลองพลีว พลับพลาวังหิน หนองรี คลองลำนารายณ์ บ้านพเนียด วัดเนินสูง บ้านคลอง นารายณ์ บ้านสระบาป พลับพลาเชิงเขาสระบาป ลงเรือขึ้นมาพิรุณรค์มีไปยังน้ำตก คลองนารายณ์ เขาสระบาป เดินทางกลับ และจอดประทับแรมในเรือที่แหลมสิงห์

วันที่สิบ ลงเรือใบตไปพลับพลาวังหิน ผ่านเนินวง เมืองใหม่ บ้านพระยาชล ธาร เมืองเก่า ผ่านบ้านชาวเวียดนาม โบสถ์คาทอลิก วัดจันทร์ ถึงปากคลองน้ำ

ใส ประทับม้าไปยังเมืองใหม่จันทบุรี ผ่านบ้านพระยาจันทบุรี บ้านพระปลัด เนินวง วัดโยธานิมิตร ศาลเจ้า หลักเมือง เดินทางกลับเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชเพื่อ ประทานเลี้ยงวันคล้ายวันประสูติของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา ภาณุพันธุวงศ์วรเดช (หรือท่านเล็ก) และจอดประทับแรมในเรือที่แหลมสิงห์

วันที่สิบเอ็ด ออกเรือจากแหลมสิงห์ ผ่านปลายแหลมสิงห์ เกาะนมสาว เกาะกูด และจอดประทับแรมในเรือที่ช่องเสม็ด

วันที่สิบสอง ลงเรือกรรเชียงไปยังเกาะเสม็ดและเกาะแรด บางส่วนขึ้นไป ล่ากวางบนเกาะ และจอดประทับแรมในเรือที่ช่องเสม็ด

วันที่สิบสาม ออกจากเสม็ด ถึงอ่างศิลา ลงเรือใบขึ้นบกที่ค่ายหลวง ลงเรือยอร์ชพระที่นั่งคือ เรืออรเทพลักษมี และมีเรือตามเสด็จอีก ๒ ลำ คือ เรือ ปิบุศบัน และเรือนาคโปดก เล่นตามอ่างศิลา กลับเข้าท่าและประทับแรมที่ค่ายอ่าง ศิลา

วันที่สิบสี่ ออกจากอ่างศิลา ลงเรือยอร์ชไปบางปลาสร้อย และกลับมาทาง ตะพาน ผ่านวัดใน กลับเข้าท่าและประทับแรมที่ค่ายอ่างศิลา

วันที่สิบห้า เสด็จออกท้องพระโรง เข้าสวน และลงเรือไปยังบางปลาสร้อย กลับมาทางตะพาน ขึ้นบกเดินตลาดที่อ่างศิลา กลับเข้าท่าและประทับแรมที่ค่าย อ่างศิลา

วันที่สิบหก เข้าสวน และลงเรือไปยังบางปลาสร้อย ลงเรือใบมาถึงอ่าวศิลา และประทับแรมที่ค่ายอ่างศิลา

วันที่สิบเจ็ด ลงเรืออรรคราชวรเดช ออกจากอ่างศิลา เพื่อกลับบางกอก ผ่านปากน้ำ พระสมุทรเจดีย์ และขึ้นบกที่ตำหนักแพ

การบันทึกเส้นทางการเดินทางอย่างละเอียดในพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ นับเป็น หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญเกี่ยวกับเส้นทางคมนาคมทางน้ำ จากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองชายทะเลตะวันออกได้เป็นอย่างดี เพราะในปัจจุบันเส้นทางคมนาคมไป ยังเมืองชายทะเลตะวันออกสายสำคัญกลายเป็นเส้นทางบก และทำให้เส้นทาง คมนาคมทางน้ำมิใช่เส้นทางหลักอีกต่อไป ดังนั้น ผู้คนในปัจจุบันอาจไม่ทราบว่าครั้ง

หนึ่งเมืองชายทะเลเหล่านี้ คือจุดแวะพักและเป็นเมืองท่าสำคัญในการเดินทางในอดีต

รายละเอียดที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกขณะที่เรือพระที่นั่งแล่นผ่านหมู่เกาะ แหลม และอ่าวต่างๆ นับเป็นมุมมองหรือทัศนียภาพที่ผู้คนในปัจจุบันแทบจะไม่มีโอกาสได้สัมผัส เนื่องจากขาดโอกาสที่จะเดินทางไปยังหัวเมืองชายทะเลตะวันออกด้วยเรือเช่นในอดีต ด้วยเหตุนี้ ภูมิประเทศ และทัศนียภาพทางทะเลที่พระองค์ท่านทรงบรรยายไปตลอดการเดินทางนับเป็นประสบการณ์หาได้ยากและสำคัญอย่างยิ่งสำหรับคนรุ่นหลังที่จะได้เห็นสถานที่ต่างๆ เหล่านี้ได้อย่างใกล้ชิดผ่านการเดินทางโดยทางน้ำ ทั้งการมองจากเกาะหนึ่งไปยังเกาะโดยรอบอื่นๆ หรือการมองทัศนียภาพจากทะเลขึ้นสู่บก อาทิ

เกาะล้าน

... เรือมาใกล้เกาะนกเห็นหาดแลต้นไม้สูงงามดี แลเห็นข้างนอกไกลๆ นั้นเกาะเหลื่อมเกาะไผ่ แล้วต่อไปก็เปนเกาะเล็กๆ สองเกาะ เขาเรียกว่าเกาะตริงเพดาน เกาะวิมาไชย ... มาถึงเกาะล้าน น้าร้องเรียกเกาะครก ในระหว่างนั้นเกาะล้านใหญ่แลเกาะล้านตะวันออกเรียกเกาะสาก แล้วแลดูข้างซ้ายมือเป็นฝั่งตลอด ... ตรงแหลมพทยา ดูต้นไม้เขียวมีหาดทรายแลเขา ... เกาะรีน เกาะรำฟาง เกาะยักกะโดง ห่างๆ ไปเป็นลำดับ ... ต่อมาอีกด้านขวามือนั้นมีเกาะเล็ก เรียกว่าเกาะร่าน เกรียน แลดูไกลๆ เป็นศิลาขาวเป็นหน้าผา^{๑๔}

เกาะล้าน

^{๑๔}พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี. (พระยามโหสถศรีพิพัฒน์ พิมพ์แจกไว้ในงานฉาปนกิจศพ คุณแม่เลื่อน แกลง แก้วกล้า ณ เมรุสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๗ เมษายน ๒๔๘๔), ๑๗-๑๘.

เกาะสีชัง

ถ้าดูไปข้างตะวันตกเป็นเกาะสีชังยาว มียอดหลายยอด เรือจอดพ้นปากช่องเกาะสีชัง

กับเกาะขามใหญ่มาหน่อย
เหนือหมู่บ้านมาก ถ้าแลดู
ตะวันออกเฉียงเหนือเห็นเกาะ
ขามใหญ่ใกล้ทีเดียว ... ตรง
ตะวันออกนั้นมีเกาะเล็ก
เรียกว่าเกาะโปลง ตะวันออก
เฉียงใต้มีเกาะเล็ก เรียกว่าร้าน
ดอกไม้ ที่เกาะนี้มีกรมขุนท่าน
ชมว่างามเหมือนฉากเขียน
เป็นเกาะเล็กๆ อยู่ในน้ำนารัก
จริงๆ ถ้าจะแลดูไปให้ไกล
ตั้งแต่ตะวันออกท้ายเกาะขาม
เห็นเขาที่ฝั่งตลอดไป ฝั่งที่เรือ
เราจอดประมาณ ๕ ไมล์^{๑๕} ๖
ไมล์ เขาที่เห็นนั่นคือ เขา
บางพระ กับศรีมหาราชา เป็น
เขาสูงข้างหลังหน้าต่ำ ต่อไป
นั้นเขาเขียวเป็นแนวเดียวกับเขา
บางพระ แต่ดูลึกเข้าไปหน่อย
หนึ่ง ต่อไปนั้นอ่าวกระสือ
แล้วแหลมบัง ...^{๑๖}

แผนที่เกาะสีชัง

ภาพจาก <http://www.sichangisland.com/sichangisland/thailand-sichang-map.php>

^{๑๕} ๑ ไมล์บก เท่ากับ ๑.๖๐๙ กิโลเมตร ๑ ไมล์ทะเล เท่ากับ ๑.๘๕๔ กิโลเมตร

^{๑๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
จันทบุรี, ๑๒.

เกาะกระดาด

จากเกาะช้างมาถึงเกาะกระดาด ... ท้ายเกาะช้าง มีเกาะกลม ๒ เกาะเรียกว่าเกาะสลัดคอกที่พระยาตราดเอาดินสอพองไป เกาะนี้แลเห็นแต่ที่ๆ เรือจอดหน้าเกาะช้างแต่เย็นแล้ว ... เรือเราไปในระหว่างเกาะสลัดคอกกับอ่าวสลัดคอก พอพ้นท้ายเกาะช้าง ก็แลเห็นเกาะหวาย

เกาะกระดาด

ช้างขวามือแลลิบๆ แล้วเข้ามาในระหว่างเกาะทั้ง ๒ ช้าง ช้างขวาเรียกเกาะเปราะ แต่ช้างซ้ายนั้นไม่รู้ชื่อว่าเกาะอะไร ต่อเกาะเปราะไปเกาะหลัก เบ็ด นอกเกาะหลักเบ็ดไปนั้น เป็นรังนกเกาะเรียงกันไป ๒ เกาะกับเกาะยา แล้วมาเห็นเกาะไม้ชี้ แลเกาะเล็กอีก ๓ เกาะ ไม่รู้ว่าชื่อไร เกาะเหล่านี้

ดูเป็นเทือกกันไป ตรงฝั่งนั้นแหลมช้างปลายแหลมที่สุดเรียกแหลมศอก มี

หินกองอยู่ใต้น้ำ ตรงกับเกาะไม้ชี้เลี้ยวแหลมนี้ไป จึงเป็นปากอ่าวเมืองตราด ... เห็นเขาประทัดต่อแดนเขมร เรือเราจอดในระหว่างเกาะกระดาดกับเกาะหมาก แลเห็นเกาะกูดด้วย^{๑๗}

ลัดทียบ

... ทำเลที่จอดเรือที่ลัดทียบ ช้างเหนือนั้นตรงฝั่งลัดทียบเป็นแหลมยื่นออกมาจนเกือบถึงตะวันตก ต่อในทิศตะวันตกตรงๆ และตะวันตกเฉียงใต้้นั้นเป็นแฉกนอกเกาะเตาม่อเหลื่อมกับเกาะพระอยู่ข้างบน ต่อไปเกาะนางเลาะ ไปอีกเกาะยอดต่อไปนั้นเป็นหินกอง ในเข้ามาอีกชั้นหนึ่งนั้น เป็นเกาะพระใหญ่ยาวเต็มทิศตะวันตกตามที่ตาเห็นในที่จอดเรือ ทิศใต้ตรงๆ นั้นเกาะกรวย เกาะหมู

^{๑๗} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๔๙-๕๐.

ตะวันออกเฉียงใต้นั้นเกาะกรวยนอก เกาะหมู่เอื้องเข้ามา แล้วถึงเกาะจระเข้ ถัดเข้ามามีเกาะเล็กเกาะหนึ่ง เรียกเกาะนางรำ ต่อมานั้นเป็นยอดเขาสูงบนฝั่งริมน้ำ เรียกว่ากะทะคว่ำ ต่อนั้นมาจนทิศตะวันออกเป็นฝั่งลัดตหีบมาประจบที่เดิม^{๑๘}

เกาะเกล็ดแก้ว

มาถึงเกาะเกล็ดแก้วแล้วอยากดูวิว ... เรือแล่นไปในช่องหลังเกาะ ที่ฝั่งนั้นเป็นเขาสลับซับซ้อนกันเป็นชั้นๆ เหมือนฉากในหลังเขียเตอร์ (โรงละคร) บางเขาดูเหมือนกับรูปปริศนาที่เดียว แต่นับยอดเขาแรกเข้าไปแลเห็นประมาณ ๑๑ ยอด ๑๒ ยอด พอเรือเดินไป ก็เป็นยอดเลื่อนออกมาอีกหลายยอด ต้นไม้ใหญ่บ้างเล็กบ้าง บ้างก็เขียวแก่เขียวนอ่อน ที่เหลืองก็มี ต้นไม้เล็กใบโลกแซมยาวๆ ดูงามนัก^{๑๙}

เกาะเกล็ดแก้ว

แสมสาร

... ที่จอดเรือที่แสมสารนี้ ตั้งแต่เหนือลงมาตลอดตะวันตกเฉียงใต้เป็นฝั่ง ต่อไปตรงใต้เป็นเกาะแรด ต่อมาตะวันออกเฉียงใต้เป็นเกาะยั้งเกลือก แล้วด้านตะวันออกเป็นเกาะแสมสาร หน้าแสมสารนั้นเกาะโรงโขนโรงหนัง อีกเกาะหนึ่งชื่อเกาะหลัก เบ็ด นอกแลไปเห็นไกลๆ นั้นเกาะจวงเกาะจันทร์ นอกออกไปนั้นเป็นเกาะเสร็จกลาง^{๒๐}

^{๑๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส จันทบุรี, ๒๓.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน ๑๓-๑๔.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, ๒๙.

ช่องเสม็ด

อนึ่งที่จอดเรือในช่องเสม็ดนี้ ตั้งเข็มคูทิศข้างเหนือ เป็นฝั่งตลอดมาจนถึง ตะวันตกเฉียงใต้ ในระยะตั้งแต่เหนือมานั้น แลเห็นศิลาขาวเป็นที่สังเกตว่าคลอง เมืองแกลงอยู่ที่นั่น ต่อมานั้นคลองกรุน... ต่อไปอีกระยะหนึ่งเรียกบ้านแพ ทิศ ใต้ไปจนตะวันตกเฉียงใต้นั้นเกาะเสม็ด นอกเสม็ดนั้นเกาะท้ายจำเปรี๊ยะ นอก เกาะนั้นออกไปเกาะเสม็ดฉลาม ทิศตะวันตกเฉียงใต้นั้นเกาะกูดเป็นเกาะใหญ่ เกาะหนึ่งเล็กอยู่เกาะหนึ่งใกล้กัน แต่เรียกชื่อเดียวเท่านั้น ต่อเกาะกูดไปนั้น เกาะทูลเกาะทลาย เกาะปลาตีนนี้เกือบเป็นตะวันออกแล้ว อนึ่งแลเห็นเกาะมัน อยู่ลิบๆ เกาะมันนี้เป็น ๓ เกาะ แต่ถ้าเหลือบไปจากเรือเห็นเหมือนเกาะเดียว ต่อเพ่งๆ จึงเห็นเป็น ๒ เกาะ ยังไม่ครบ ๓^{๒๑} (หน้า ๓๓)

แหลมสิงห์ จันทบุรี

... เรือมาตรงเกาะทะลุข้างขวามือ ที่เกาะทะลุนี้แลเห็นหัวเกาะข้างตะวันตกนั้น เขาทะลุเป็นช่องใหญ่ถึงน้ำ ถ้าม้นำร่องบอกว่าช่องนั้นกว้างประมาณ ๔ ศอก เรือลอดไปมาได้ เกาะนี้อยู่ตรงแหลมทองกลางออกมา ต่อมานั้นถึงแหลม ทรพิน ที่ได้แหลมทรพินมาหน่อยหนึ่งมีเกาะเล็กเกาะหนึ่ง เรียกว่าเกาะขี้ปลา ... เรือเราเดินมานอกเกาะมันๆ นั้นเป็น ๓ เกาะ เรียงเข้าไปข้างฝั่งเป็นลำดับกัน เกาะนี้แลเห็นแต่ช่องเสม็ด ... ถึงทุ่งกระเบน ... ต่อไปนั้นเกาะสะบ้า อ่าวหมูมี เขาอยู่บนฝั่ง ชื่อเขาบางกะไซ ... เกาะนมสาว แหลมสิงห์ปากอ่าวเมืองจันทบุรี ... ต่อมานั้นเกาะจุลา แลเห็นเขาสอยดาวอยู่บนฝั่งตรงอ่าวจันทบุรี เรือมาอีก หน่อยหนึ่งมีเกาะ ๓ เกาะเป็นหมู่ ๒ เกาะอยู่หน้าเล็ก เกาะใหญ่อยู่ใน เกาะใหญ่ชื่อเกาะปริด เกาะเล็กสองเกาะนั้นชื่อเหมือนกับที่เราเคยจอดที่เมืองสงขลา ๓ คราว หรือ ๔ คราว เขาเรียกเกาะหนูเกาะแมว เหมือนทีเดียว ต่อมานั้นชื่อ เกาะกวาง แล้วเกิดเกาะนางรำแลเห็นข้างฝั่งทั้งนั้น^{๒๒}

^{๒๑} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส จันทบุรี, ๓๓.

^{๒๒} เรือเดียวกัน, ๓๖-๓๗.

การคมนาคมทางทะเลมิได้เป็นเส้นทางหลักในการเดินทางระหว่างหัวเมืองชายทะเลตะวันออกเท่านั้น แต่แม่น้ำลำคลองยังเป็นเส้นทางหลักในการเดินทางภายในเมืองต่างๆ ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเดินทางภายในเมืองจันทบุรีจะเห็นว่าแม่น้ำจันทบุรีเป็นทางสัญจรสำคัญ เนื่องจากมีคลองสาขาจำนวนมากที่เป็นทางแยกสำหรับการเดินทางไปยังสถานที่ต่างๆ เช่น การเดินทางไปน้ำตกคลองพลูก็ต้องแยกเข้าแควน้ำทางซ้ายมือเรียกว่าคลองพลู หรือการเดินทางไปน้ำตกคลองนารายณ์ก็แล่นเรือไปจนถึงปากคลองพลู แต่ไม่เลี้ยวยังคงแล่นตรงตามแม่น้ำต่อไป ซึ่งแม่น้ำในช่วงนี้จะแคบมากและคดเคี้ยว หรือการเดินทางไปเขาพลอยแหวนก็ต้องแยกไปทางคลองหนองบัว (ซึ่งถ้าไปต่อก็จะมีทางไปเมืองขลุง) จากนั้นก็เลี้ยวที่แหลมก็จะไปถึงเขาพลอยแหวน และถ้าเดินทางต่อไปทางแหลมหนูก็จะออกไปถึงทะเล หรือถ้าแล่นเรือตรงไปทางทิศตะวันออกที่มีคลองครุก็จะไปถึงบางโตนด

นอกจากการบรรยายเส้นทางเดินทางโดยทางเรือแล้ว พระราชนิพนธ์ฉบับนี้ยังบรรยายเส้นทางเดินทางทางบกไปยังสถานที่ต่างๆ ซึ่งนับว่ามีความสำคัญต่อการศึกษาวรรณคดีคือ การแสดงให้เห็นถึงที่ตั้งของสถานที่ต่างๆ ที่เสด็จพระราชดำเนินผ่านในอดีตใน พ.ศ. ๒๓๑๙-๒๓๒๐ ว่ามีสภาพอย่างไร ซึ่งอาจจะเป็นหลักฐานให้กับผู้สนใจศึกษาเปรียบเทียบต่อไปว่าสถานที่แห่งนั้นเหมือนและแตกต่างจากปัจจุบันหรือไม่ อย่างไร ในที่นี้ขอยกตัวอย่างเส้นทางที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินที่ทรงบรรยายไว้อย่างละเอียด ๒ เส้น คือ ทางไปน้ำตกคลองนารายณ์ เขาสะพาน และเส้นทางในเมืองจันทบุรี ดังนี้

เส้นทางไปน้ำตกคลองนารายณ์ เขาสระบาป

... ตั้งแต่พลับพลาวังหินไปดูเป็นทุ่งนาตลอดแลจนสุดตา ... เราไปตามทุ่งนาอย่างนี้นานๆ จึงถึงกอไผ่และต้นไม้มีบ้างแต่ไม่หนาแน่น นอกต้นไม้นั้นไปมีลำคลองแต่ไม่สู้ใหญ่ น้ำไหลเชี่ยวเรียกอุ้ตะเภา ข้ามตพานั้นไปเป็นทุ่งนาต่อไปอีก คราวนี้เราเข้าไปในหมู่ไม้ลึก เห็นมีต้นกล้วยริมทางเป็นบ้านคน มีไร่นาบ้างเล็กน้อย ... ต่อไปก็ออกทุ่งนาอีก เมื่อแลดูข้างขวามือในกลางทุ่ง เราก็มีต้นไม้หย่อมหนึ่งมีหนอนน้ำกว้างใหญ่เห็นศาลาหลังคามุงกระเบื้องอยู่หลังหนึ่งกับ

น้ำตกคลองนารายณ์

ตพาน เราให้ไปถามชาวบ้านบอกว่าเรียกหนองรี ... แต่เป็นท้องนามาอย่างนี้จนพื้นหลัก ๑๕๐ เส้น^{๒๓}ไปหน่อยหนึ่ง จึงเป็นต้นไม้มากเป็นหมู่บ้านคน เมื่อเวลานี้เรามาถึงคลองอีกคลองหนึ่ง คือคลองนารายณ์นั่นเอง บ้านคนเรียกว่าบ้านพเนียด มีวัดเป็นโบสถ์ฝากระดานหลังคามุงกระเบื้องอยู่ที่ข้างทางวัดหนึ่ง ชาวบ้าน

ว่าวัดเนินสูง

ต่อไปนั้นบ้านคลองนารายณ์

บ้านสระบาป ในหมู่บ้านเหล่านี้มีต้นกล้วย ต้นหมาก ต้นมะพร้าว แล้วไร่พริกไทยไร่ยาสูบถั่วต่างๆ แต่ที่เราเห็นถั่นั้นต้นหมากเป็นมากกว่าอื่นๆ หมด ไปจากหมู่บ้านเหล่านี้หน่อยหนึ่งก็ถึงพลับพลาเชิงเขาอยู่ข้างซ้ายมือ ...^{๒๔}

เส้นทางในเมืองจันทบุรี

... เราจึงไปตามหนทางใหญ่ข้างวัดโยธานิมิตรที่ถนนนั้นสูงขึ้นไปที่จนถึงกลางเนิน เราไปใกล้ศาลเจ้าหลักเมืองอยู่ข้างซ้าย ในหาทางซึ่งไปนั้นเห็นมีบ้านราษฎรหลายบ้าน มีสวนหมากมะพร้าวกล้วยแลไร่ยาไร่แดงเป็นอันมาก แต่ใน

^{๒๓} ๑ เส้น เท่ากับ ๔๐ เมตร

^{๒๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๙๑-๙๒.

เมืองนี้เราเห็นสัปรดเป็นดงไปทีเดียว ถึงตามหนทางที่เราไปสวนวันก่อนมาแล้ว
นั้น ข้างหนทางก็มีสัปรดบ่อๆ แต่ในเมืองนี้มีเป็นอันมากนัก ที่ตรงกับดง
สัปรดออกไปนั้นเป็นไม้ไผ่เลี้ยงกอตรงๆ เรียงเป็นแถวดูงามดี ... เมื่อออกไปดู
นอกกำแพง เห็นเขาพลอยแหวนถนัด เขาว่าทางแต่เนินวงศ์ ๙๒ เส้น ประตุนั้น
เราไปยืนอยู่นั้นเป็นทางเกวียนทางคนเดินไปมาถึงที่ในเมือง แลดูตั้งแต่ประตู
ออกไปจนถึงพลอยแหวนนั้นเห็นมีแต่ต้นหมากต้นมะพร้าวมากตลอดไป^{๒๕}

สำหรับเส้นทางในเมืองจันทบุรีนั้น ยังมีความน่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปรียบเทียบว่าเส้นทางของเมือง
จันทบุรีทำให้ทรงระลึกถึงเมืองมะละกาว่า “เราคิดถึงเมืองมะละกาซึ่งได้ไปเห็นไม่ผิด
กันเลย เมื่อแลดูแผ่นดินก็สูงๆ ต่ำๆ มีเนินบ่อๆ เหมือนกัน ที่เนินนั้นก็ที่ดินแดง
เหมือนสีอิฐปน ที่พื้นราบเป็นดินขาวร่วนเป็นดินที่อุดม ถ้าจะต้องการน้ำขุดลงไปก็
แห่งไรก็ได้ น้ำดีทุกแห่ง ถึงบนเนินวงนั้นขุดบ่อลงไปก็ได้แต่ต้องลึกถึง ๓ วา^{๒๖} ๒
ศอก^{๒๗} หรือ ๔ วา ราษฎรใช้น้ำบ่อกันทั้งนั้น”^{๒๘}

ดังที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่าการเสด็จพระราชดำเนินในครั้งนี้เป็นการเสด็จ
ประพาสส่วนพระองค์พร้อมกับเจ้านายและข้าราชการบริพารทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน
จำนวนหนึ่ง จึงเห็นว่าตลอดการเดินทางนั้นจึงไม่มีพิธีการรับเสด็จอย่างเป็นทางการ
จะมีก็แต่กรมท่า หรือเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) กับเจ้า
เมืองและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในเมืองจำนวนหนึ่งที่เฝ้ารับเสด็จและตามเสด็จเท่านั้น
การเสด็จประพาสส่วนพระองค์ในครั้งนี้ ทำให้เห็นข้อเท็จจริงประการหนึ่งว่า ถึงแม้
จะเป็นการเสด็จของพระมหากษัตริย์ แต่ด้วยเส้นทางการเดินทางที่เสด็จบางแห่งยัง

^{๒๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
จันทบุรี, ๑๐๓.

^{๒๖} ๑ วา เท่ากับ ๒ เมตร

^{๒๗} ๑ ศอก เท่ากับ ๕๐ เซนติเมตร

^{๒๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
จันทบุรี, ๑๐๓-๑๐๔.

เป็นทางที่ทุรกันดารและยากลำบากอยู่ จึงเห็นว่าบ่อยครั้งที่การเดินทางต้องประสบปัญหาและอุปสรรคต่างๆ เช่น เรือเล็กไม่สามารถเข้าไปรับที่เกาะกระดาชได้เพราะน้ำแห้ง ก็ต้องเดินอ้อมมาขึ้นเรืออีกด้านหนึ่งของเกาะ ดังความที่เล่าไว้ตอนหนึ่งว่า

“เรือเล็กที่เราไปนั้นให้ไปตามก็ไปไม่ได้ น้ำแห้งนักต้องอ้อมมาข้างตะวันตก เราจึงมากับท่านกรมท่า มานั่งที่ปลายแหลมตะวันตก... พอเห็นเรือมาเราก็เดินเลียบไป ... เรือเราจะเข้ามาถึงหาดไม่ได้ เพราะน้ำตื้นคืบเดียวเท่านั้น เราจึงคิดจะลงเรือท่านกรมท่าไปขึ้นเรือใหญ่ข้างนอก แต่เรือท่านกรมท่าก็ยังเข้าไปริมหาดที่แห้งไม่ได้ เราต้องขอให้ใครมาให้เราขึ้นหลังไปคนหนึ่ง ... ถึงเรือท่านกรมท่าแล้วเข็นต่อไปเรือก็ไปไม่ได้ คนในเรือเราต้องลงเข็นหมด เว้นแต่กรมพระศรี^{๒๙} คนเดียวที่ไม่ได้ลง แต่เข็นแล้วขึ้นเรือหมายว่าจะไปได้แล้ว กลับติดคิลา ต้องลงมาเข็นอีกหลายหนจึงออกลึกได้ เรือโบดคราวนี้เห็นจะเสียทีเดียว...”^{๓๐}

นอกจากนี้ ในระหว่างเดินทางเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชก็ประสบปัญหาบ่อยครั้งเรือขัดข้องต้องจอดซ่อม มีคราวหนึ่งต้องจอดซ่อมถึง ๒ ครั้งภายในวันเดียว ครั้งแรกในช่วงเช้าต้องเปลี่ยนหางเสือเพราะหางเสือหักทั้งข้างซ้ายและข้างขวา ดังที่บรรยายไว้ว่า “...ถึงตรงแหลมสิงห์รอกหางเสือข้างขวาของเรืออรรคราชวรเดชหัก ต้องทอดสมอ ... เมื่อเปลี่ยนหางเสือข้างขวาแล้ว พอออกเดินได้อีกหน่อยแล้วข้างซ้ายก็หักอีก ต้องหยุดเปลี่ยนอีก”^{๓๑} ครั้งที่สองในช่วงค่ำ ขณะที่เดินเรือออกจากแหลมสิงห์ไปยังช่องเสม็ด ในครั้งนั้นน้ำขึ้นมาที่ริมห้องซุ้มจักร ดังที่ทรงบรรยายไว้ว่า “...ได้ยินเสียงตุงๆ ที่ซุ้มจักรข้างซ้าย กลับไปดูว่าน้ำขึ้นมาริมห้องซุ้มจักร เราบอก

^{๒๙} กรมพระศรี หมายถึง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์

^{๓๐} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๕๔-๕๕.

^{๓๑} เรือเดียวกัน, ๑๔๗-๑๔๘.

ให้นายไวย^{๓๒}หยุดตรวจดู เสียก่อน เห็นใบจักรแตกใบหนึ่ง จึงถอดเอาออกเสีย... เวลาสองทุ่มครึ่งจึงได้ใช้ใบจักร”^{๓๓}

๒.๓ เมืองและสถานที่สำคัญที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ฯ

พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรีเป็นบันทึกการเดินทางรายวัน โดยละเอียดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงบันทึกสิ่งที่พระองค์ทรงทอดพระเนตรตั้งแต่กรุงเทพฯ ผ่านหัวเมืองชายทะเลตะวันออกจนกระทั่งถึงจันทบุรี ซึ่งมีทั้งชื่อสถานที่ ตำแหน่งที่ตั้ง ลักษณะของสถานที่ และลักษณะภูมิประเทศ โดยมีรายละเอียดของเมืองและสถานที่สำคัญที่ทรงเสด็จประพาสที่น่าสนใจ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความสวยงามของสถานที่ท่องเที่ยว ซึ่งในพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ พระองค์ท่านได้ทรงบันทึกความงดงามของสถานที่ต่างๆ ไว้ โดยเฉพาะมีสถานที่หลายแห่งที่ใช้คำประพันธ์ประเภทร้อยกรองเพื่อทรงบรรยายความงดงาม เช่น

เกาะเกล็ดแก้ว

๑ เรือน้อยลอยล่องเลี้ยว	หลังเกาะ
ตามช่องซื่อไพเราะห์	เกล็ดแก้ว
ผายืนคลื่นซัดเซาะ	เซ็นซ่า
ชายหาดสะอาดแผ้ว	ผ่องพื้นทรายขาว
๑ พิศเพ่งพินิศพิน	ภูผา
หลายลำแสงเคลา	เลื่อมพร้อย
ไม้จะอุ่มพุ่มลัดดา-	วัลลัม เลื่อยแฮ
นกชะนิดฉากน้อย	ช่างฟ้าผจงเขียน ^{๓๔}

^{๓๒} นายไวย หมายถึง พระยาประภากรวงษ์วรฤทธิภักดี (ชาย) นายเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช

^{๓๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๑๔๘.

เกาะสีชัง

๑ ถิ่นสุขกายสุขด้วย	ถิ่นดี
จิตต์โปร่งปราศราศี	ชุ่มชื่น
สองสุขแห่งชาวสี-	ชังเกาะ นี้น้ำ
อายุย่อยเย็นพื้น	แต่ร่อยเรือนริม
๑ สีชังประเทศน้อย	ในชลาลัยฤ
แสนสนุกภูผา	พืดน้ำ
ประเสริฐสมบัติยา-	กาศเกิด เกษมเอย
ใครสถิตชมก่ก่า	กึ่งร้อยปีประเมิน ^{๓๕}

(กรมหมื่นพิชิตปรีชากร)

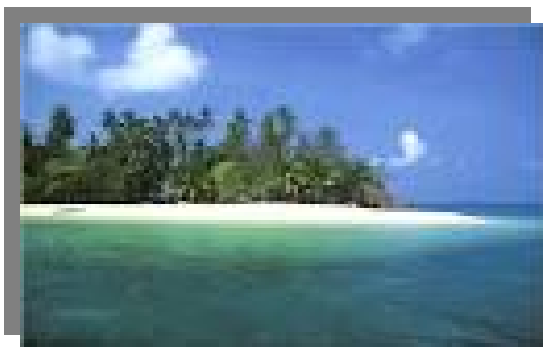

เกาะสีชัง

การบรรยายความงดงามของสถานที่มิได้มีเฉพาะที่บรรยายในรูปของร้อยกรองเท่านั้น แต่พระองค์ท่านยังทรงบรรยายในรูปของร้อยแก้วไว้ด้วย อาทิ

เกาะกระดาด

เกาะนี้แต่ก่อนเรามา ได้เคยเดินเกือบรอบเกาะคราวหนึ่งแล้ว ในกลางเกาะนั้นไม่มีเขา

เกาะกระดาด

ศิลาเหมือนเกาะทั้งปวง เป็นแต่ดินราบๆ เป็นเนินสูงอยู่ในกลาง คนเดินได้ตลอดเกาะ ข้างปลายเก่าตรงทิศตะวันตกเฉียงเหนือนี้มีทรายเป็นคันเหมือนกับถนน โอนๆ อยู่หน่อยหนึ่ง แต่ก่อนดูเล็กมาเทียวนี้ดูกว้างขึ้นกว่าแต่ก่อน บนหลังที่ราบนั้นกว้างประมาณ ๘ ศอก สองข้างลาดลงไปเป็นที่น้ำซัด ถ้าน้ำขึ้นก็แคบเข้า ถ้าน้ำลงก็กว้างออก แต่

^{๓๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๑๙.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, ๑๖.

คงจะหนาขึ้นทุกทีด้วยทรายสาดมาปะๆ เต็มทุกๆ ฤดู แต่เป็นถนนคันยาวไปนั้นประมาณ ๓ เส้น ไปจดเกาะเล็กอีกเกาะหนึ่งเป็นต้นไม้ ที่ดินราบเป็นเนินบ้าง ... เกาะนี้เล็กไม่สู้ใหญ่ เห็นว่านานๆ ไปจะติดกับเกาะใหญ่เป็นเกาะเดียว กับที่ตรงทิศตะวันออกเฉียงเหนือ มีเกาะเล็กๆ ที่เดียว อีกเกาะหนึ่งมีต้นไม้ใหญ่สองสามต้น อยู่กลางน้ำห่างเกาะใหญ่ประมาณ ๔ เส้น ๕ เส้นดูงามนัก ภาพยี่เขเขียนรูปเกาะนี้ด้วย ที่หาดเกาะกระดาษเป็นที่น่าสนใจจริงๆ ด้วยไม่มีเขา ไม่เป็นที่น่ากลัวอะไรเลย^{๓๖}

น้ำพุคลองมะยม (เกาะช้าง)

... ทางคราวนี้เขาทำกว้างประมาณ ๖ ศอกไกล ๑๒ เส้นเศษ ไม่เหมือนครั้งก่อนๆ นั้น ไม่ได้ให้เขารู้ตัวเลยว่าจะมา มาถึงแล้วก็แฉะขึ้นกระนั้นเอง หนทางแคบต้องปีนป่ายไปใน รกน้ำกลัวมากกว่านี้ แลทำ ตพานข้ามลำธารเรียบร้อย ที่เดียว เราไปถึงแล้วปีนขึ้นไป บนเขาที่ตรงหน้าน้ำพุ ดูใน น้ำตกนั้น ข้างบนเป็นซอกเขา ลงมา แต่ยังไม่เห็นทางน้ำ เพราะสูงเกินโนตาที่จะเห็นลง มาอีกชั้นหนึ่ง เป็นพื้นราบมา

น้ำพุคลองมะยม ปัจจุบันเรียกว่า น้ำตกธารมะยม

จนถึงหน้าผาจึงเป็นน้ำตกอยู่ ๒ ทาง ทางหนึ่งใหญ่ ชั้นหนึ่ง กว้างประมาณศอกหนึ่ง แล้ว กระทบศิลาชั้น ๒ น้ำกระจายออกลัก ๒ ศอก กระทบชั้นที่ ๓ ต่ำลงมาสักศอกหนึ่ง น้ำ กระจายเป็น ๔ ศอก แล้วตกลงมาถึงศิลากลมสูงกว่าน้ำในอ่างประมาณศอกหนึ่ง จึงตกลงใน อ่าง ... กับที่อยู่อีกสายหนึ่งนั้นเป็นศิลาสูงกันอยู่อีกข้างหนึ่ง จึงเป็นสายน้ำไหลมา แต่น้อย กว่าข้างที่ว้ามาแล้ว ตกลงมากระทบชั้นที่ ๓ ของสายโน้น ประจบกันเป็นสายเดียว ที่รองนั้น

^{๓๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส จันทบุรี, ๔๐-๔๑.

เป็นอ่างกว้างประมาณ ๙ ศอก ๑๐ ศอก ยาวประมาณ ๕ วา ได้หยั่งคูลึก ๕ ศอกคืบ มีน้ำทางข้างซ้ายอีก แต่น้ำงวดไม่เต็ม ตั้งแต่น้ำไหลข้างบนจนถึงอ่าง สูงประมาณ ๓ วาที่ปากอ่างข้างนอก ต่อลำธารนั้นมีศิลาบัง เปิดช่องกว้างประมาณ ๓ ศอก น้ำบ่าลงมาทางช่องนั้น ล้นสูงกว่าปากอ่างสักคืบหนึ่ง แล้วตกลงไปชั้นต่ำที่เป็นลำธาร ต่ำกว่าปากอ่างประมาณ ๔ ศอกหย่อน ต่อไปเป็นลำธารคดเคี้ยวไป กว้างบ้างแคบบ้าง ที่กว้างที่สุดงามนัก เสียงดังคึกๆ อยู่เสมอไม่ขาด น้ำนั้นสะอาดใสเย็นจิตสนิท^{๓๓}

น้ำตกคลองพลี

... เมื่อถึงที่จะไปน้ำตกนั้นต้องลงใต้ตามบันได ๓ ชั้น ๔ ชั้นลงลงไป แล้วเดินเลียบฝั่งข้างลำธารไปข้างขวา มีตพานเดินต่อไป ตามหลังศิลาที่เป็นก้อนๆ ในลำธารเป็นสะพานเลี้ยวไปเลี้ยวมาหลายต่อจนถึงปากอ่างที่รับน้ำตก... ดูเห็นน้ำตกลงมาถึงน้ำพื้นล่างประมาณ ๑๐ วา มีศิลาที่กะทบหลายแห่งลงมาจากเกือบจะถึงอ่างนั้น มีศิลาที่กะทบโตกว่าข้างบนหน่อยหนึ่ง น้ำนั้นตกลงมามากกว่าเกาะช้าง ไม่มีเป็นน้ำไหลตรงๆ เหมือนกับเกาะช้างเลยสักแห่งเดียว น้ำตกลงมาเป็นฟอยตั้งแต่ยอดเขาจนถึงอ่าง... ถ้าที่ได้ชง่อนเป็นเพิงอยู่หน่อยหนึ่ง แล้วแลเห็นน้ำเป็นละอองเต็มทั้งช่องเขาที่เป็นน้ำพุเหมือนกับละอองน้ำที่ออกจากที่บิบน้ำหอมดูงามยิ่งนัก ... เราเห็นน้ำตกดังนี้มา ๒ แห่ง ๓ แห่ง คือที่ป็นกับเกาะช้างแลสิพยา เห็นไม่มีที่ไหนดมกว่าที่นี้เลย ... ที่น้ำตกนี้ทางเข้าไปลำบาก

น้ำตกคลองพลี

ราษฎรไปไม่มีใครถึงน้ำตกได้ เพราะต้องไต่ไปตามศิลาในลำธารระกระกะมาก ถึงโดยไปได้ถึงที่แล้วก็ยังไม่ใคร่จะเห็นทางน้ำตก เพราะทางน้ำนั้นเอียงไปอยู่ข้างขวามือลับหน้าผาอยู่หน่อย

^{๓๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๔๔-๔๕.

หนึ่ง ถ้าไม่มีตะพานมีแคร่อย่างเช่นเขาทำไว้รับนี้แล้วก็เข้าไปยากเต็มที ต่อชนๆ มากๆ จึงจะไป
ถึงได้ ...^{๓๘}

แหลมสิงห์ จันทบุรี

อนึ่งแต่ก่อนเราได้หนังสือของท่านเล็กเล่ม ๑ ว่าเป็นของหมอเฮารให้ ในหนังสือนั้นเขา
ว่าด้วยเรื่องเมืองจันทบุรี พูดถึงแหลมสิงห์ว่ารูปเหมือนกับสิงห์ เขียนรูปไว้ในสมุดดูเป็นสิงห์โต
ทีเดียว เรามาคราวก่อนก็เที่ยวหา มาคราวนี้ก็
หาอีกไม่เห็นมี พวกเราพากันลงเอาว่า หนังสือ
นั้นเห็นเป็นแต่จะแต่งพอให้เพราะๆ แลให้อัครรรย
แต่มาวันนี้เราจึงได้เห็นจริง ว่าหนังสือนั้นเขา
ไม่ได้ปด เมื่อแลหาแหลมสิงห์แต่ก่อนๆ นั้น เรา

ตัวสิงห์ที่แหลมสิงห์

ไปหาเอาที่เขาใหญ่ จะให้เป็นตัวสิงห์ให้ได้จึง
ไม่เห็น ที่จริงนั้นศิลาขาวที่ตรงปลายแหลมยื่น
ออกไปพ้นเขาแหลมสิงห์นั้น รูปร่างคล้าย
สิงห์โตจีนหมอบๆ พอดูได้ว่าเป็นรูปสิงห์ มี
หน้าตาเข้าที่อยู^{๓๙}

แหลมสิงห์

นอกจากการบรรยายถึงความงดงามของสถานที่ต่างๆ แล้ว ในพระราชนิพนธ์
บทนี้ยังให้เกร็ดความรู้ต่างๆ เกี่ยวกับหัวเมืองชายทะเลตะวันออกอีกหลายแห่ง ไม่ว่า
จะเป็นเรื่องราวของเสือในเกาะช้างซึ่งชุกชุมมาก โดยได้ทรงบรรยายในประเด็นนี้ไว้ว่า

^{๓๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
จันทบุรี, ๘๐-๘๓.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, ๑๔๓-๑๔๔.

เกาะที่เห็นเป็นเขาใหญ่มากกว่าเกาะทั้งปวงในฝั่งทะเลตะวันออก หลายยอด
 ชับซ้อนกัน ที่สูงประมาณ ๒ เส้น ต้นไม้ก็ใหญ่ๆ เป็นต้นยางโดยมาก ... ตั้ง
 บ้านเรือนอยู่ทั้งหน้านอกหน้าใน แต่ที่คลองมัทรีนั้นเป็นคนมากกว่าทุกแห่ง ตั้ง
 บ้านเรือนรายๆ กันไป ที่เกาะนี้เลื้อยซุ่มนัก บ้านชาวเกาะตั้งอยู่นั้นต้องทำรั้วเสา
 ไม้ใหญ่ๆ คนที่ทำไม้ในป่ามักจะถูกเสือกัดบ่อยๆ เสือนั้นข้ามน้ำไปมากับฝั่งได้
 เสมอๆ^{๔๐}

สำหรับประเด็นที่ว่าเกาะช้างมีเสือซุ่มนักนั้นยังปรากฏในจดหมายเหตุของ
 สังฆราชปาลเลอกัวซ์เรื่อง**เล่าเรื่องกรุงสยาม** นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงแสดงทัศนะที่น่าสนใจ โดยเปรียบเทียบความคล้ายคลึง
 กันระหว่างเกาะช้างกับเกาะปีนังว่า “อนึ่งถ้าจะว่าไปก็คล้ายกับที่ปีนัง (หรือเกาะ
 หมาก) คิดเอาเกาะช้างเป็นปีนัง เอาฝั่งแขวงเมืองตราดเป็นปรอวินเวลเลสลี ดู
 เหมือนที่โน้นจะใกล้เคียงกว่านี้แต่ไม่มากนัก ที่เขาซึ่งเป็นที่อยู่เลบเตอร์แนนต์เกาวนานั้น
 ที่เชิงเขาใกล้ทางจะขึ้นไป มีน้ำตกเหมือนกัน แต่น้ำน้อยลำธารนั้นก็สั้นกว่านี้ ที่อ่าง
 รongนั้นเขาก่อเสริมพอกันน้ำขังไว้ได้มาก แล้วเจาะเอาท่อติดฝั่งเป็นรางมาใช้ได้ทั่ว
 บ้านทั้งเมืองตลอดปีไม่ขาดเลย”^{๔๑}

ในประเด็นเรื่องเสือซุ่มนี้ ก็พบว่าเมืองจันทบุรีก็มีเสือซุ่มด้วยเช่นกัน ซึ่ง
 พระองค์ทรงบรรยายในเรื่องนี้ไว้ว่า “เสือในเมืองนี้เขาสื่อกันว่าซุ่มนัก มีอยู่ทั่วไปทุก
 แห่ง ที่พลั่วที่สระบาปก็มีเสือใหญ่อยู่เสมอ พระยาจันทบุรีเขามันเข้ามาในบ้าน
 บ้าง ในเมืองใหม่ก็เข้ามาบ่อยๆ เทียงขบกัดคนแทบทุกปี ... ถ้ากรุงเทพฯ ต้องการ
 ก็ต้องเกณฑ์มาเอาที่นี้ได้ทุกครั้ง เหมือนหนึ่งที่จะต้องการส่งไปเมืองฝรั่งเป็นต้น”^{๔๒}

ยิ่งไปกว่านั้นยังมีการกล่าวถึงประวัติศาสตร์ ตำนาน และเกร็ดของสถานที่
 ต่างๆ ในอดีตด้วย ไม่ว่าจะเป็นประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสถานที่ที่ตั้งอยู่ในที่ต่างๆ เช่น
 เกาะสีชัง ไม่ว่าจะเป็นปอน้ำคิลา เจดีย์ และวัด ความว่า

^{๔๐} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
 จันทบุรี**, ๓๔-๓๕.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน ๔๔.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, ๑๒๙-๑๓๐.

“... เขานั้นไม่ชันเป็นทางลาดๆ ขึ้นไป ประมาณสัก ๒ เส้นถึงบ่อน้ำ ที่เจ้าคุณทิพยากรวงษ์ ท่านมาขุดไว้ เป็นบ่ออยู่ในศิลา มีศิลารอบเป็นน้ำใสทีเดียว ชาวบ้านได้อาศัยเป็นทางใกล้ตั้งแต่บ่อน้ำไปถึงพระเจดีย์ทางประมาณ ๒ เส้นเศษ เกือบ ๓ เส้น ทางเป็นศิลาลาดไปโดยมาก พระเจดีย์องค์นี้เดิมเป็นพระเจดีย์ของขุนสมุทร ชื่อ หยั่ง แต่ทรุดโทรมเหลือแต่ฐาน เจ้าคุณทิพยากรวงษ์ท่านมาปฏิสังขรณ์ไว้สูงประมาณ ๑๐ ศอก มีศาลเจ้า ๒ ห้องมุงกระดานอยู่หลังหนึ่ง แต่ร้างโรเรไป ... อนึ่งในเกาะแห่งนี้มีวัดแห่งหนึ่ง เป็นของมูลกระหม่อม รับสั่งให้เจ้าคุณทิพยากรวงษ์มาทำไว้ มีแต่โบสถ์ ๓ หลังห้องหนึ่ง มีเก๋งขวางข้างหน้าโบสถ์ตั้งอยู่บนเขายื่นออกมาในทะเล มีบันไดปูนขึ้น มีการเปรียญเก่าอยู่ริมน้ำกับกุฏิสองสามห้อง”^{๔๓}

อ่างศิลา

“แลที่เรียกชื่อว่าอ่างศิลานั้น เพราะมีแผ่นดินสูงเป็นลูกเนิน มีศิลาก้อนใหญ่ๆ เป็นศิลาดาด แลเป็นสระยาวหรืออยู่ ๒ แห่งๆ ๑ ลึก ๑ ศอก กว้าง ๒ ศอก ยาว ๑๐ วา แห่ง ๑ ลึก ๖ ศอก กว้าง ๓ วา ๒ ศอก ยาว ๗ วา เป็นที่ขังน้ำฝน น้ำฝนไม่รั่วซึมไปได้ ท่านเจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี เห็นว่าเป็นประโยชน์กับคนทั้งปวง จึงให้หลวงฤทธิศักดิ์ชลเขตร์ ปลัดเมืองชลบุรี เป็นนายงานก่อเสริมปากบ่อกันน้ำ มิให้น้ำโสโครกไหลกลับลงไปบ่อได้ ราษฎรชาวบ้านแลชาวเรือไปมาได้อาศัยใช้น้ำฝนในอ่างศิลานั้น ลางปีถ้าฝนตกมาก ถ้าใช้น้ำแต่ลำพังชาวบ้านก็ได้ใช้น้ำทั้ง ๒ แห่ง แลบ่ออื่นบ้างพอตลอดปีไปได้ ลางปีฝนน้อยราษฎรได้อาศัยใช้แต่เพียง ๕ เดือน ๖ เดือนก็พอหมดน้ำอ่างศิลา แต่น้ำในบ่อที่แห่งอื่นๆ ที่ราษฎรขุดขังน้ำฝนไว้ใช้ นั้นมีอยู่หลายแห่งหลายตำบล ถึง

^{๔๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๑๔-๑๓/.

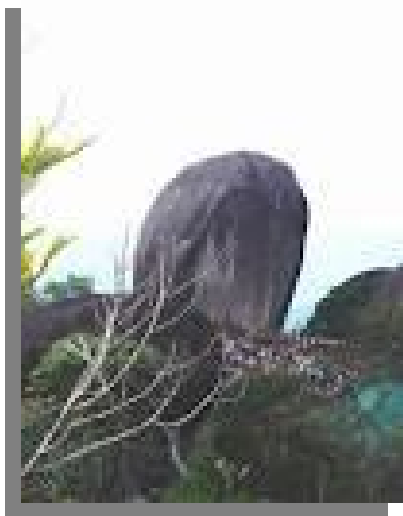
น้ำในอ่างศิลา ๒ ตำบลนี้แห้งหมดไปแล้ว ราษฎรใช้น้ำบ่อแห่งอื่นได้ จึงเรียกว่า
บ้านอ่างศิลามาจนทุกวันนี้”^{๔๔}

บ่อน้ำริมหาดทุ่งกระเบน

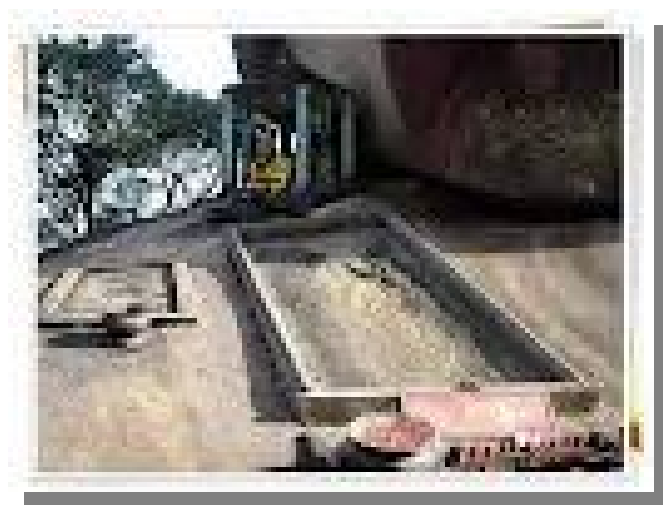
“... ริมหาดมีบ่อน้ำอยู่บ่อหนึ่งน้ำจืดสนิท มีอยู่เสมอเพราะถูกตาน้ำ ถ้าเวลา
คลื่นจัดน้ำทะเลซัดถึง น้ำเค็มขังอยู่ในบ่อนั้น ถ้าจะต้องการน้ำจืดก็วิดน้ำเค็ม
ออกเสียให้หมดแล้ว น้ำที่มีมาใหม่จะจืดกินได้”^{๔๕}

เขาลูกบาต

เขาลูกบาต ว่าเป็นอัศจรรย์มาก เขานั้นมีศิลารางเป็นพื้นกว้างประมาณ ๒ เส้น
แล้วมีศิลาเป็นสี่เหลี่ยมคล้ายกับรูปลูกบาตทีเดียว แต่ด้านตะวันตกนั้นไม่สู้ตรงอยู่หน่อย

เขารูปบาต ปัจจุบันเรียกว่า
หินรูปบาตร

รอยพระพุทธรูปบาท

^{๔๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
จันทบุรี, ๑๖๐.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, ๓๕.

หนึ่ง กว้างประมาณ ๕ วา ๔ เหลี่ยม มีคิลากลมเป็นเหมือนเตาม่อรับคิลา ๔ เหลี่ยมที่เป็นรูปลูกบาศก์ตั้งเป็นคิลาพื้นอีกชั้นหนึ่ง ที่ได้ลูกบาศก์เตาม่อนั้นแลเห็นโปร่งตลอด ที่คิลาพื้นรองข้างล่างกว้าง ๒ เส้นนั้น เมื่อ ๒ ปี ๓ ปี มานี้ราษฎรตื่นกันว่ามียอยพระพุทธรูป เพราะแต่เดิมนั้นเข้าไปกรุงเทพฯ ถ้ายอยพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรีมาให้คนทั้งปวงดู สมุน เป็นหมอสสำหรับไปทำพิธีต่างๆ ตามป่าซึ่งคนจะไปทำการในป่าไม้มให้มีอันตราย) เป็นคนเคยไปที่เขาลูกบาศ มาเห็นรอยพระพุทธรูปที่ถ้ำไปนั้น จึงบอกว่าที่เขาลูกบาศมีอยู่คล้ายกับอย่างนี้ แล้วพาคนไปดู มีพระสงฆ์แลราษฎรไปนมัสการมาก พระยาจันทบุรีได้ทราบความ จึงได้ออกไปดู เห็นรอยนั้นยาวประมาณ ๓ ศอก กว้างประมาณศอกเศษ เป็นลายในศิลาขดๆ แต่ไม่เป็นรอยนิ้ว มีพระสงฆ์ไปลงทุนสร้างโรงครอบไว้ ยังมีอีกรอยหนึ่งอยู่ในศิลาเป็นที่ใกล้เคียงกัน แต่ไม่มีใครจะเป็นรอยพระบาท ที่เขานั้นไม่เป็นศิลาเทือกเดียวกัน เหมือนเขาทะเลแลเขาอื่นๆ เป็นศิลาก้อนโตๆ ซ้อนกันอยู่มาก มีศิลาก้อนหนึ่งใหญ่เอนลงมาเหมือนหนึ่งจะล้ม มีรอยเหมือนหนึ่งมีคนมารับไว้ ... ที่ในใต้แผ่นศิลาซึ่งเป็นพื้นรองเตาม่อรับลูกบาศนั้น มีถ้ำ ถ้าคนจะลงไปนั้นได้ประมาณ ๑๕๐ คน จนบัดนี้ยังมีคนไปอยู่เสมอ^{๕๖}

ปัจจุบัน เขารูปบาศนี้รู้จักในชื่อหินรูปบาตรอยู่ที่เขาพลวง หรือเขาคิชฌกูฏ และรอยพระพุทธรูปที่รู้จักในนามของรอยพระพุทธรูปเขาคิชฌกูฏ (พลวง) เนื่องจากพระบาทพลวง หรือ พระพุทธรูปพลวงประดิษฐานอยู่บนเขาคิชฌกูฏ โดยพระบาทพลวงนี้เป็นรอยพระพุทธรูปขนาดใหญ่ กว้าง ๑ เมตร ยาว ๒ เมตร อยู่บนยอดเขาสูงจากระดับน้ำทะเล ๑,๐๐๐ เมตร ที่จังหวัดจันทบุรี และถือว่าเป็นรอยพระพุทธรูปที่สูงที่สุดของประเทศไทย และอยู่ห่างจากตัวเมืองจันทบุรีประมาณ ๔๐ กิโลเมตร ทั้งนี้ ประชาชนจะนิยมไปนมัสการพระบาทพลวงเป็นจำนวนมาก เพื่อเสริมสิริมงคลให้กับตัวเอง โดยเฉพาะในช่วงเทศกาลตรุษจีนถึงช่วงวันมาฆบูชาของทุกปี จะมีประชาชนขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปทั้งกลางวันและกลางคืน ขณะที่ทางเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องของเขาคิชฌกูฏ ก็ได้จัดงานนมัสการพระบาทพลวงเป็นประจำทุกปี

^{๕๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๖๕-๖๖.

ชื่อสถานที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน

ในการศึกษาครั้งนี้พบว่าในปัจจุบันมีสถานที่หลายแห่งที่เรียกชื่อเปลี่ยนไปที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี อาจเป็นเพราะจากช่วงระยะเวลาประมาณ ๑๓๕ ปีที่ผ่านมาทำให้การเรียกชื่อสถานที่บางแห่งผิดเพี้ยนไป ผู้เขียนได้รวบรวมและเทียบเคียงให้เห็นชื่อสถานที่ที่เปลี่ยนไป ดังนี้

ที่	ชื่อที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ฯ	ชื่อปัจจุบัน	ตำแหน่งที่ตั้ง
๑.	แหลมกระบัง	แหลมฉบัง	ชลบุรี
๒.	เกาะเตาม่อ	เกาะเตาหม้อ	อยู่บริเวณลัดทึบ
๓.	เกาะนางเลา	เกาะอีเลา	อยู่บริเวณลัดทึบ
๔.	เกาะจวง เกาะจันทร์	เกาะจาน เกาะจันทร์	อยู่ที่ช่องแสมสาร
๕.	เกาะยั้งเกลือ	เกาะนางเกลือ	อยู่ที่ช่องแสมสาร
๖.	เกาะเสม็ดฉลาม	เกาะสันฉลาม	อยู่ที่ช่องเสม็ด
๗.	ทุ่งกระเบน	คู้งกระเบน	จันทบุรี
๘.	เกาะกระดาษ	เกาะกระดาด	ตราด
๙.	น้ำตกคลองมะยม	น้ำตกธารมะยม	เกาะช้าง ตราด
๑๐.	เขาลูกบาต	หินรูปบาตร	เขาคิชฌกูฏ จันทบุรี
๑๑.	น้ำตกคลองพลีว	น้ำตกพลีว	เขาสระบาป จันทบุรี
๑๒.	คลองกรณเจดีย์	คลองกรณเจดีย์	น้ำตกพลีว จันทบุรี
๑๓.	เขาสมมุข	เขาสามมุข	ชลบุรี

๒.๔ พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรีในฐานะหลักฐานประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ภาพสะท้อนการปกครอง เศรษฐกิจและวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในจันทบุรีและเมืองชายทะเลตะวันออกในอดีต

๒.๔.๑ ประวัติเมืองจันทบุรี

ในช่วงท้ายของพระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี ได้มีการรวบรวมเรื่องราวเกี่ยวกับจันทบุรีไว้อย่างละเอียด รวมทั้งประวัติของเมืองจันทบุรีด้วย

ทว่าในการกล่าวถึงประวัติของเมืองจันทบุรี ส่วนใหญ่จะอ้างหลักฐานจากพระราชพงศาวดาร ในที่นี้ ผู้เขียนเห็นว่าพระราชพงศาวดารที่นำมาใช้อ้างถึงนั้น น่าจะเป็นพระราชพงศาวดารฉบับความพิสดาร เนื่องจากเนื้อหาในพงศาวดารดังกล่าวเมื่อสอบทานกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชั้นต้นพบว่า ยังมีความคลาดเคลื่อนอยู่หลายประเด็น ในที่นี้ ผู้เขียนจะนำเสนอเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับจันทบุรีเป็นสำคัญ นับตั้งแต่การกล่าวถึงประวัติเมืองจันทบุรี จะเห็นได้ว่าหนังสือส่วนใหญ่ที่กล่าวถึงประวัติของเมืองจันทบุรีจะเริ่มด้วยการอ้างถึงข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับความพิสดารที่ระบุว่ากรุงศรีอยุธยามีเมืองประเทศราช ๑๖ เมือง^{๔๗} ไม่ว่าจะเป็นพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ หรือในหนังสือ **เล่าเรื่องกรุงสยาม** ของ ฌ็อง-บัปติสต์ ปาลเลกัวซ์ โดยระบุไว้อย่างชัดเจนว่า

ในเมืองจันทบุรี เป็นเมืองเดิมมีชื่อปรากฏมาช้านาน แต่ต้นเรื่องพระราชพงศาวดารซึ่งกล่าวความไว้โดยพิศดาร ตามที่ได้ทราบกันในกรุงเทพฯ อยู่โดยมากในปัจจุบัน คือกำหนดตั้งแต่แรกสร้างกรุงทวารวดีศรีอยุธยา ในจุลศักราช ๗๑๒ ปีขานโทศกเป็นต้น มาในเรื่องพระราชพงษาวดารนั้น ได้กล่าวถึงประเทศราชซึ่งขึ้นกรุงเทพมหานครว่ามี ๑๖ เมือง เมืองจันทบุรีนี้ก็มี

^{๔๗} รายชื่อประเทศราชทั้ง ๑๖ เมือง คือ เมืองมลกา เมืองชวา เมืองตะนาวศรี เมืองนครศรีธรรมราช เมืองทวาย เมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะลำเลิง เมืองสงขลา เมืองจันทบุรี เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองพิจิตร เมืองกำแพงเพชร เมืองสวรรคโลก

ชื่อปรากฏในเมืองประเทศราช ๑๖ เมืองนั้นด้วย ก็แต่กล่าวไว้ว่าเป็นเมืองประเทศราชนั้น แต่ก่อนจะมีเจ้าประเทศราชครอบครองอาณาเขตต์ ส่งดอกไม้ทองเงินขึ้นกรุงเทพฯ เหมือนกันกับประเทศราชทุกวันนี้หรือ หรือเป็นแต่พระยาผู้ครองเมืองมีต้นไม้เงินทองเหมือนอย่างทุกวันนี้ก็ไม่ทราบ^{๔๘}

ผู้เขียนเห็นว่าพระราชพงศาวดารถึงประเทศราช ๑๖ เมืองที่ขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาในสมัยพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอู่ทอง) ส่วนใหญ่จะปรากฏในพระราชพงศาวดารที่เขียนในชั้นหลัง แต่เมื่อพิจารณาพระราชพงศาวดารที่เป็นหลักฐานร่วมสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง**พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐ)** ซึ่งนับว่าเป็นเอกสารสำคัญที่เป็นที่ยอมรับของนักประวัติศาสตร์ว่ามีความถูกต้องน่าเชื่อถือได้ฉบับหนึ่งในบรรดาพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่างๆ ที่มีปรากฏอยู่ในปัจจุบัน โดยพงศาวดารฉบับนี้ได้เขียนขึ้นใน พ.ศ. ๒๒๒๓ สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชกลับไม่กล่าวถึงประเทศราชทั้ง ๑๖ เมืองนี้เลย

ผู้เขียนจึงอยากตั้งข้อสังเกตว่าการเขียนพระราชพงศาวดารในยุคหลังอาจได้รับความคิดจากทฤษฎีเกี่ยวกับกษัตริย์และรัฐตามความคิดของพุทธศาสนา ซึ่ง ศ.ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายเกี่ยวกับทฤษฎีนี้ไว้ว่า “รัฐพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้พัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์เพิ่มเติมเข้าไปอีก คือ การจำลองรัฐในลักษณะของมหาจักรวาลตามทฤษฎีของพุทธศาสนาสมอินดู”^{๔๙} และ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร เคยอธิบายว่า ประเทศราชทั้ง ๑๖ นี้ เปรียบเทียบได้

^{๔๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี**, ๑๓๓-๑๓๔

^{๔๙} นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา**. (เอกสารวิชาการหมายเลข ๑๔ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๒๓ กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๒๓), ๕๒.

กับมหาชนบททั้ง ๑๖^{๕๐} ในชมพูทวีป นอกจากนี้ การระบุว่า มะละกาเป็นหนึ่งในเมืองประเทศราชสยามมาตั้งแต่ตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้น ก็เป็นเครื่องยืนยันได้ถึงความสับสนของพระราชพงศาวดารฉบับนี้ เพราะเมืองมะละกาตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๑๙๔๓ (ค.ศ. ๑๔๐๐) หลังตั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว ๕๐ ปี ผู้เขียนจึงไม่อาจยืนยันได้ว่า จันทบุรีเป็นเมืองประเทศราชสยามมาตั้งแต่ต้นหรือไม่

ต่อมาพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ยังอ้างเรื่องราวของเมืองจันทบุรีที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารอีกครั้งว่า “สมเด็จพระรามาเมศวรเสด็จยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ในจุลศักราช ๗๔๖”^{๕๑} ปี ได้เมืองแล้วกวาดครัวลาวลงมา โปรดให้ส่งไปไว้เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช เมืองจันทบุรี”^{๕๒} สมเด็จพระรามาเมศวรในพระราชพงศาวดารฉบับนี้หมายถึง รัชกาลพระรามาเมศวรครั้งที่ ๒ พระราชโอรสสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ซึ่งกลับมาครองราชย์หลังสมเด็จพระบรมราชาธิราชสวรรคต แต่เมื่อเปรียบเทียบกับเอกสารชั้นต้นและจารึกร่วมสมัยแล้ว พบว่า พระรามาเมศวรในประวัติศาสตร์อยุธยานั้นไม่ได้มีเพียงพระองค์เดียว แต่ยังเรียกสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และสมเด็จพระเอกาทศรถ (พระอนุชาสมเด็จพระนเรศวร) ว่า พระรามาเมศวรด้วย เมื่อศึกษาเอกสารร่วมสมัยคือ จารึกวัดแวง อำเภอยะยา จังหวัดสุราษฎร์ธานีแล้วพบว่า สมเด็จพระรามาเมศวรซึ่งไปตีและกวาดครัวลาวลงมาอยู่ทางใต้คือ สมเด็จพระรามาเมศวร บรมไตรโลกนาถอย่างแน่นอน^{๕๓} หลักฐานประวัติศาสตร์ของ

^{๕๐} มหาชนบทในที่นี้ หมายถึง เขตที่มีอาณาเขตกว้างขวาง ซึ่งมหาชนบททั้ง ๑๖ ในชมพูทวีป สมัยพุทธกาล ประกอบไปด้วย อังคะ, มคธ, กาสี, โกศล, วัชชี, มัลละ, เจติ, วังสะ, กุรุ, ปัญจาละ, มัจฉะ, สุรเสนะ, อัชสกะ, อวันตี, คันทาระ และ กัมโปชะ

^{๕๑} จุลศักราช ๗๔๖ ตรงกับ พ.ศ. ๑๙๒๓

^{๕๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๑๓๔.

^{๕๓} “จารึกวัดแวง อำเภอยะยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี,” ใน ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๗ ประมวลจารึกที่พบในประเทศไทยและต่างประเทศ, จัดพิมพ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เนื่องในวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุ ๓๖ พรรษา พุทธศักราช ๒๕๓๔, ๑๐๖ – ๑๑๐

ไทยที่เก่าแก่ที่สุดที่กล่าวถึงเมืองจันทบุรีจึงย้อนกลับไปถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑

๒.๔.๒ จันทบุรี: เมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์

เมืองจันทบุรีกลายเป็นเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์ การปกครอง รวมถึงการค้ำบั้ตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา ในสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตีฝ่าวงล้อมของพม่าจากกรุงศรีอยุธยาและมุ่งมาทางยังหัวเมืองชายทะเลตะวันออกเป็นที่มั่นรวบรวมไพร่พลเพื่อกอบกู้เอกราชที่เมืองจันทบุรี เนื่องจากหัวเมืองตะวันออกไม่ได้บอบช้ำจากสงคราม มีผู้คนและอาหารอุดมสมบูรณ์ ขณะเดียวกันยังเป็นหัวเมืองชายทะเลถ้าพม่ายกทัพมาตีก็สามารถที่จะลงเรือหนีออกทางทะเลไปที่อื่นได้ อีกทั้งหัวเมืองชายทะเลตะวันออกยังมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์สามารถที่จะนำไม้มาต่อเรือรบได้ด้วย^{๕๔}

อนึ่ง ในส่วนท้ายของพระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี ได้รวบรวมเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ในช่วงปลายสมัยอยุธยาและการกอบกู้เอกราชของพระเจ้าตากสินไว้โดยละเอียดว่า

... แต่เมืองจันทบุรีนี้ ควรจะนับว่าเป็นเมืองสำคัญของเจ้ากรุงธนบุรี ด้วยเมื่อครั้งกรุงเสียแก่พม่านั้น เจ้ากรุงธนบุรียกมาแต่เมืองกำแพงเพชรรบกับพม่ามาโดยลำดับ เดินมาตามชายทะเลฝั่งตะวันออกนี้ เพราะพม่ามิได้มาย่ำยีหัวเมืองในตะวันออกให้ยับเยิน ครั้นจะตั้งตัวขึ้นในแขวงจังหวัดฝ่ายเหนือ ผู้คนก็ยับเยินระส่ำระสาย สะเปียงอาหารก็ไม่มีจะกิน พม่าต้อนไปหมด จึงได้ตั้งใจมุ่งหมายจะลงมาตั้งตัวในเมืองแถบตะวันออกนี้ แล้วจะได้กลับไปก่อสร้างกรุงศรีอยุธยาให้คงตามเดิมขึ้นได้ เมื่อยกพลทหารมานั้นมีคนก็น้อย โดยกำลังกล้าหาญสู้รบพม่าได้ชัยชนะตลอดมา ออกทางเมืองนครนายกแล้วมาเมืองปราจีนบุรี ข้ามด่านกบแจะ พม่าติดตามมาได้สู้รบมีชัยชนะ แต่นั้นพม่าก็มีได้ติดตามต่อไปอีก จึงได้ยกมาพักบ้านหัวทองหลางพานทอง บางปลาสร้อย

^{๕๔} ศิริพร ดาบเพชร, “การพาณิชย์นาวีและพิพธิภยันต์พาณิชย์นาวี,” *โลกประวัติศาสตร์ เล่ม ๒ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย: ภูมิภาคตะวันออก*, (พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ; โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๘), ๑๒๘.

คือเมืองชลบุรี แล้วไปถ้ำบ้านนาเกลือแล่นาจอมเทียน แล้วไปประทับแรมทุ่ง
ไก่อเตี้ย ๑ สัตหีบ หินโด่ง น้ำเก่า ๑ แลเมืองระยอง ๑ ประทับแรมเป็นระยะ
ไป ในขณะที่มาถึงระยองนั้น ขุนรามหมีนช่องแลผู้อื่น ซึ่งเป็นกรรมการใน
เมืองระยองคิดประทุษร้ายต่อเจ้ากรุงธนบุรี ได้รับกัน เจ้ากรุงธนบุรีมีชัย
ชำนาญ จึ่งพักอยู่ ณ เมืองระยองเจ็ดแปดวัน จึ่งให้นายบุญมีมหาเด็ก นาย
บุญรอดแสนอ่อน นายบุญมาน้องเมียพระยาจันทบุรี ไปเกลี้ยกล่อมพระยา
จันทบุรี พระยาจันทบุรีก็ยินยอมอ่อนน้อม ได้ทำสัตย์สาบานกัน แล้วว่าจะมา
รับเสด็จ ครั้นภายหลังกลับแคลงว่า เจ้ากรุงธนบุรีจะคิดร้าย จึ่งมิได้มา ใน
เมื่อขณะเจ้ากรุงธนบุรีตั้งอยู่ ณ เมืองระยองนั้น ยังมีได้ยกไปเมืองจันทบุรี
เพราะเหตุที่นายทองอยู่ณเล็กไปตั้งอยู่ ณ เมืองชลบุรีคอยสะกดตัดทางคนซึ่ง
จะเข้าสวามิภักดิ์ จึ่งต้องยกไพร่พลมาตีเมืองชลบุรีได้แล้วยกกลับไปอยู่ ณ
เมืองระยอง ฝ่ายขุนรามหมีนช่องซึ่งเป็นศัตรูของเจ้ากรุงธนบุรีนั้นแตกไปแล้ว
อาศัยอยู่ ณ เมืองจันทบุรี ยุยงพระยาจันทบุรีมิให้อ่อนน้อมต่อเจ้ากรุงธนบุรี
จึ่งแต่งให้พระสงฆ์ ๔ รูป มาล่อลวงเจ้ากรุงธนบุรีไป ณ เมืองจันทบุรีหมายจะ
ทำร้าย แต่เจ้ากรุงธนบุรีรู้เท่า ก็ยกพลทหารไปตั้งกองทัพอยู่นอกเมือง พระ
ยาจันทบุรีก็ไม่ออกมาเฝ้า กลับให้พระสงฆ์มาเชิญเสด็จเข้าไปในเมือง เจ้ากรุง
ธนบุรีจึงสั่งไปว่าให้พระยาจันทบุรีส่งตัวขุนรามหมีนช่องออกมา จึ่งจะสิ้นความ
วิวาทต่อกัน พระยาจันทบุรีก็ไม่ส่งตัว เจ้ากรุงธนบุรีจึงให้ยกเข้าตีเมือง
จันทบุรี ในเมื่อเวลาจะยกเข้าป่านั้น ให้พลทหารทุบหม้อข้าวเสียหมด ยกเข้าตี
ในวันเดียวกันได้ แล้วตั้งต่อเรือรบเรือไล่ช่องสุ่มผู้คนทหารได้มากแล้ว จึ่งได้ยก
เข้ามาตีพะม่าที่เมืองธนบุรีแลค่ายโพธิ์สามต้นแตก จึ่งได้ปราบดาภิเษกเป็นเจ้า
แผ่นดิน ณ กรุงธนบุรี เมืองจันทบุรีนี้ก็เป็นเมืองขึ้นกรุงเทพฯ เรียบร้อยต่อมา
มิได้มีเหตุการณ์ซึ่งเป็นใหญ่ต่อไป^{๕๕}

ข้อความดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่าเจ้ากรุงธนบุรียกมาแต่เมืองกำแพง
เพชรเพื่อไปหาที่มั่นยังหัวเมืองตะวันออก โดยระหว่างทางได้รับกับพม่ามาโดยตลอด
นับตั้งแต่ออกทางเมืองนครนายก มายังเมืองปราจีนบุรี พักทัพที่บ้านหัวทองหลวง

^{๕๕} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
จันทบุรี, ๑๓๕-๑๓๗/.

พานทอง บางปลาสร้อย (คือเมืองชลบุรี) แล้วจึงเดินทัพไปยังบ้านนาเกลือนาจอมเทียน ทุ่งไก่อเตี้ย ลัดทีบ หินโด่ง น้ำเก่า เข้าตีเมืองระยอง และจันทบุรี จากนั้นก็ใช้เมืองจันทบุรีเป็นที่มั่นในการต่อเรือรบและส่งสมุทกำลังพล ก่อนที่จะยกทัพไปตีพม่าที่เมืองธนบุรีและค่ายโพธิ์สามต้นจนทัพพม่าแตก และปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์ ณ กรุงธนบุรี นับตั้งแต่ครั้งนั้น เมืองจันทบุรีก็เป็นเมืองขึ้นกรุงเทพฯ เรื่อยมา

ทั้งนี้ ผู้เขียนได้สอบถามกับ**พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี (ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)** ปรากฏว่ามีสาระสำคัญในเนื้อความตรงกันทุกประการ หากแต่ในพระราชพงศาวดารฉบับดังกล่าวจะให้รายละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์ในช่วงเวลานั้นละเอียดมากกว่า เนื่องจากเป็นการบันทึกเหตุการณ์เป็นรายวันอย่างละเอียด หากผู้สนใจเหตุการณ์ดังกล่าวสามารถอ่านเพิ่มเติมได้ในพระราชพงศาวดารฉบับนี้

ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นับตั้งแต่เวียดนามีอำนาจเหนือกัมพูชา ซึ่งมีข่าวว่าเวียดนามขุดคลองตั้งแต่ทะเลสาบเขมรจนถึงเมืองไผ่ทมาศ หรือพุทไธมาศ หรือฮาเตียนในเวียดนามใต้ ซึ่งถ้าขุดเสร็จจะทำให้เวียดนามยกทัพเรือมาตีหัวเมืองชายทะเลของไทยได้สะดวก ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ออกไปสร้างเมืองสมุทรปราการให้เป็นป้อมปราการสำหรับป้องกันข้าศึก^{๕๖}

จันทบุรีนับว่ามีความสำคัญทางยุทธศาสตร์อีกครั้ง เนื่องจากมีเขตติดต่อกับกัมพูชา โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๓๖๗-๒๓๙๔) ที่ความขัดแย้งระหว่างสยามกับเวียดนามเรื่องกัมพูชารุนแรงมากขึ้น จนมีการทำสงครามกันอย่างยืดเยื้อถึง ๑๔ ปี ดังนั้นเพื่อเป็นการป้องกันพระราชอาณาจักรให้ได้ผลดียิ่ง พระองค์ท่านได้โปรดเกล้าฯ ให้เสริมสร้างป้อมชายทะเลที่มีอยู่แล้วให้มั่นคงแข็งแรงขึ้น ขณะเดียวกันก็ให้สร้างป้อมเพิ่มเติม^{๕๗} อีกทั้งยังทรงมีพระราชดำริว่า สำหรับจันทบุรีนั้นเป็นเมืองชายแดน มีเขตติดต่อกับเวียดนาม ถ้า

^{๕๖} วุฒิชัย มูลศิลป์. “การป้องกันทางทะเลในสมัยรัตนโกสินทร์”. **วารสารสมาคมประวัติศาสตร์**. (ฉบับที่ ๒๘, ๒๕๔๙), ๒.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, ๓.

ไม่สร้างเสริมป้อมคูหอรบให้มั่นคงแข็งแรงแล้ว เวียดนามอาจจะยกทัพมาโจมตีและยึดได้โดยง่าย พระองค์ท่านทรงโปรดฯ ให้สร้างป้อมที่แหลมด้านปากน้ำชื่อ ป้อมภัยพินาศ ส่วนป้อมเก่าที่แหลมสิงห์ก็โปรดเกล้าฯ ให้รื้อแล้วสร้างใหม่ชื่อ ป้อมพิฆาฏปัจจามิตร ขณะเดียวกันก็ให้เจ้าพระยาพระคลังออกไปพิจารณาภูมิประเทศของจันทบุรีก็พบว่า เมืองเดิม (ตั้งอยู่ที่บ้านลุ่ม ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำจันทบุรี) อยู่ลึกเข้าไปมาก ไม่สะดวกที่จะใช้เป็นที่มั่นสำหรับตั้งรับกองทัพข้าศึก จึงรื้อกำแพงเมืองเก่าออกเสีย และสร้างเมืองใหม่ที่บ้านเนินวง ตำบลบางกะจะ ซึ่งอยู่ห่างจากเมืองเดิมไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๘ กิโลเมตร เมืองที่สร้างใหม่มีชัยภูมิดี เพราะตั้งอยู่บนเนินเล็กๆ ตรงเชิงเขา สามารถมองเห็นข้าศึกได้แต่ไกลเหมาะสำหรับใช้เป็นที่ยมั่นตั้งรับข้าศึก การสร้างก็พยายามทำอย่างแข็งแรงมั่นคง โดยก่อกำแพงด้วยศิลาแลง มีป้อมคูประตูหอรบ และวางปืนใหญ่ไว้ด้วย^{๕๘}

ในการเสด็จประพาสครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทอดพระเนตรป้อมทั้งสองด้วย ซึ่งพระองค์ได้ทรงเล่าประทานไว้ในพระราชนิพนธ์ฉบับนี้เกี่ยวกับประวัติของป้อมทั้งสองว่า พระยาอภัยพิพิธ (กระต่าย) ปิตาพระยาจันทบุรีคนปัจจุบันเป็นผู้สร้าง ป้อมหัวแหลมนั้นเจ้าคุณทิพากรวงศ์ แต่ยังเป็นจมีนราชามาตย์เป็นผู้ทำ มีลักษณะคล้ายๆ กับป้อมที่ปากน้ำ ซึ่งป้อมทั้งสองแต่เดิมไม่มีชื่อ จนกระทั่งเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เสด็จออกมาทอดพระเนตรเห็นป้อมและทราบที่ไม่มีชื่อ จึงประทานชื่อป้อมที่เขาแหลมสิงห์ว่า ป้อมไพรีพินาศ และป้อมหัวแหลมว่า ป้อมพิฆาฏข้าศึก ทั้งยังทรงเห็นว่าป้อมทั้งสองทรุดโทรมมากแล้ว และไม่มีราชการสิ่งใดแล้ว จึงรับสั่งให้ขนปืนและดินปืนไปไว้เสียที่เมือง นับตั้งแต่นั้น ป้อมทั้งสองจึงกลายเป็นป้อมร้างและโรงทหารที่ในป้อมพิฆาฏข้าศึกก็ทรุดโทรมไปหมด ขณะที่ป้อมไพรีพินาศไม่มีโรงทหารมาแต่เดิมแต่เมื่อครั้งมีชาวอังกฤษเตรียมทัพเรือที่เกาะหมากหรือเกาะปีนัง ก็เริ่มมีการทำนุบำรุงป้อมให้แข็งแรงขึ้น

^{๕๘} ตรี อมาตยกุล. **ประวัติจันทบุรี**. (แจกเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายอวบ สุขสิงห์ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส. วันที่ ๖ เมษายน ๒๕๐๐), ๑๘-๑๙.

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การคุกคามของชาวตะวันตกต่อไทยมีความรุนแรงและหนักหน่วงมากขึ้น เพราะทั้งฝรั่งเศสมีเป้าประสงค์จะครอบครองอินโดจีนทั้งหมด ในขณะที่อังกฤษเป็นผู้ปกครองพม่าอย่างเด็ดขาดใน พ.ศ. ๒๒๔๐ สยามจำต้องเตรียมป้องกันประเทศ นับตั้งแต่การปฏิรูปประเทศในรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการปฏิรูปการปกครอง การวางจ้างทหารต่างชาติ การซื้ออาวุธ การซื้อเรือรบ รวมทั้งการสร้างป้อมในเมืองชายทะเลต่างๆ การเสด็จประพาสครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จมาตรวจการสร้างป้อมที่แหลมสิงห์ด้วย ซึ่งทรงบรรยายการตรวจการในครั้งนี้ไว้ว่า

เราเดินไปดูป้อมข้างล่าง ที่ป้อมนั้นก่อถมดินเป็นไบเสมाप้อมอันใหญ่ๆ ยาวสัก ๕ ศอกหนาสัก ๒ ศอกคืบ เรียงไปกับแผ่นดินคล้ายป้อมเมืองสมุท โอบไปประจบเขาทั้ง ๒ ข้าง โดยยาวประมาณสัก ๒ เส้น แล้วเดินขึ้นไปเขาสูงสักประมาณ ๓๐ วา มีไบเสมाप้อมก่อไปตามไหล่เขาอีกชั้นหนึ่ง ข้างบนนั้นเป็นพระเจดีย์ ว่าพระพิพิธเมืองตราดมาสร้างไว้ เป็นพระเจดีย์ตามธรรมเนียม เราเดินขึ้นไปถึงทักษิณพระเจดีย์ชั้นบน แลดูวิวตลอดมาทางทะเลด้านหน้าเขาทิศตะวันออก แต่ทิศเหนือนั้นบังต้นไม้ ทิศตะวันตกเป็นเขาสิงห์ที่ป้อมตั้งนั่นเอง ^{๕๙}

นอกจากนี้ ในพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ยังเสนอเรื่องราวในช่วงที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการสร้างเมืองใหม่ที่เนินวงไว้ว่า

^{๕๙} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๖๓.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่^{๖๐} ออกมาสร้างไว้สำหรับป้องกันข้าศึกศัตรูฝ่ายตะวันออก เมื่อปีมะแมสัปตศก จุลศักราช ๑๑๙๓ ที่เมืองเก่าที่ตั้งอยู่ที่หมู่บ้านคนเดียวนี้ แต่ซึ่งมาสร้างเมืองที่เนินวงนั้น ด้วยสมเด็จพระเจ้าพระยาท่านเห็น

เนินวง

ว่าเป็นที่ไชยภูมิดีจึงสร้างป้อมเชิงเนินลงไว้ประสงค์ว่าจะให้ราษฎรแลร้านตลาดมาติดในที่นี้ แต่ราษฎรที่มีถิ่นฐานเป็นปากกุ่มแล้วก็ไม่ถอนมาได้คงอยู่ที่เดิม เป็นแต่ราษฎรใหม่ที่มาทำเรือกสวนไร่นาก็มีบ้าง เพราะฉะนั้นจึงเป็นเมืองใหม่เมืองเก่า แต่ที่กำแพงวัดกำแพงเมืองซึ่งใช้แลงโดยมากนั้น เพราะแลงที่เมืองจันทบุรีนี้มีแทบโดยทั่วไป ทั้งนั้นเป็นพื้นเมือง^{๖๑}

เนินวง

ขณะเดียวกันยังทรงบรรยายสภาพของเนินวงในปัจจุบันที่พระองค์ท่านได้ทรงทอดพระเนตรขณะเสด็จประพาสในครั้งนี้ว่า

ตัวเนินนั้นก็ดินแดงคูคล้ายๆ ป้อมเคลลีเมืองอินเดีย แต่ที่นั่นเขาไม่ได้ใช้ศิลาแลง เขาใช้ศิลาแดงก่อเป็นกำแพง หนาสูงใหญ่ดูงามนัก เมื่อเราไปถึงเชิงเนินนั้น เห็นมีคูกว้างประมาณ ๑๑ วา ๑๒ วา แต่ต้นไม้ขึ้นปรกลงไปเสียมาก ที่ยังว่างอยู่นั้น น้อย ไม่สู้กว้างนัก ... ที่ตรงประตูนั้นก่ออิฐบัง

^{๖๐} สมเด็จพระเจ้าพระยาองค์ใหญ่ คือ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)

^{๖๑} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๑๐๘-๑๐๙.

ดินเชิงเทิน ๒ ข้างประตูทำเป็นซุ้มหอรบ ... ที่ป้อมนี้วางท่าดินัก ทางปืนก็ไปได้ไกลมาก เชิงเทินนั้นขุดดินคูแลดินริมเชิงเทินข้างในชั้นถมสูง ๗ ศอก กว้างขาดหลังเชิงเทิน ๓ วา ๒ ศอก แล้วจึงลาดลงมา ใบเสมाप้อมนั้นก่อด้วยแลงทั้งสิ้น ใบหนึ่งยาวประมาณ ๕ ศอก หนาสัก ๒ ศอกคืบ มีบันไดยันข้างหลังกว้างประมาณ ๒ ศอกเศษ^{๖๒}

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงย้ายตัวเมืองของจันทบุรีจากบ้านลุ่มไปเนินวงแล้ว แต่เนื่องจากเมืองใหม่ที่เนินวงอยู่ห่างไกลจากลำน้ำเข้าไปมาก แต่ราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เมืองเก่าซึ่งอยู่ติดแม่น้ำจันทบุรี ไม่อพยพเข้าไปอยู่ในเมืองใหม่มากนัก เพราะเมื่อเวียดนามตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสแล้ว ก็ไม่ต้องกลัวภัยสงครามจากเวียดนามอีกต่อไป ทางการจึงไม่มีการบังคับให้ชาวเมืองย้ายไปอยู่ที่เมืองใหม่อีก ด้วยเหตุนี้ ชาวเมืองจึงสมัครใจที่จะอยู่ในเมืองเก่าตามเดิม เพราะอยู่ใกล้แม่น้ำและมีที่ราบเหมาะสำหรับทำไร่นา ขณะเดียวกันสภาพภูมิประเทศยังเหมาะที่จะขยายเมืองต่อไปในอนาคต ดังจะเห็นได้ว่าในสมัยที่มีการจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเมืองจากบ้านเนินวง กลับมาอยู่ที่บ้านลุ่มตามเดิม และประกาศจัดตั้งมณฑลจันทบุรี (ในปี ๒๔๔๒) ประกอบด้วย ๓ เมืองคือ จันทบุรี ตราด และระยอง อันมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองจันทบุรี

นอกจากนี้ยังมีเกร็ดน่าสนใจอีกประการเกี่ยวกับเมืองเก่าของจันทบุรีที่เล่าไว้ในพระราชนิพนธ์ชิ้นนี้คือ เรื่องเกี่ยวกับช้าง โดยเล่าไว้ว่า “ช้างในเมืองจันทบุรีไม่มีใช้ให้อยู่แต่ป่าสีเข้้น ต่อแดนเมืองเขมรและเมืองขลุงบรรทุกสินค้าของป่าเข้ามาขายในเมืองจันทบุรีบ้าง ช้างเถื่อนนั้นมีอยู่ในป่าใกล้ๆ ลางที่ก็มีเข้ามาบ้าง แต่ชาวเมืองนี้ไม่ได้จับกุมมาใช้สอยเลย เขาถือกันว่าที่เมืองเก่าช้างเหยียบไม่ได้ ถ้าเข้ามาแล้วมักจะตาย”^{๖๓}

^{๖๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๑๐๕-๑๐๖.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, ๑๒๘.

๒.๔.๓ เศรษฐกิจ วิถีชีวิตและการหาเลี้ยงชีพของประชาชนในจันทบุรี

พื้นที่ในดินแดนชายทะเลตะวันออก โดยเฉพาะอย่างยิ่งจันทบุรี ในฐานะเมืองท่าการค้าทางทะเลที่สำคัญ พื้นที่บริเวณนี้มีความเป็นมาผูกพันกับการค้าต่างประเทศมาอย่างช้านาน เพราะเป็นข้อได้เปรียบของที่ตั้งที่อยู่ในเส้นทางเดินเรือสายเก่าแก่ไปยังจีน การเดินเรือสำเภาของไทยสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ทิศทางใหญ่ๆ คือ ทางทิศตะวันออกที่จะไปสู่เขมร โคชินไชน่า (เวียดนาม) และจีน กับทางทิศใต้ที่จะเข้าไปสู่คาบสมุทรมลายู และหมู่เกาะในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และบางส่วนยังแยกออกไปทางทะเลอันดามันไปสู่อินเดียและลังกาดด้วย ตามบันทึกของคลอเฟิร์ตเกี่ยวกับจุดแวะพักจอดเรือสินค้าบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก^{๖๔} เมืองจันทบุรีเป็นหนึ่งในเมืองท่าการค้าชายฝั่งทะเลตะวันออกที่สำคัญ

เมื่อมีการพัฒนาการผลิตสินค้า พื้นที่บริเวณนี้ก็ได้รับการพัฒนาขึ้นมาพร้อมๆ กันด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งจันทบุรีเป็นแหล่งรวมผู้ชำนาญการและแรงงานชาวจีนเป็นตัวเร่งให้เกิดความเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตของบริเวณนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความชำนาญด้านการเพาะปลูกพริกไทยในหมู่ชาวจีนอพยพ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวแต้จิ๋ว จันทบุรีกลายเป็นพื้นที่ปลูกพริกไทยที่ใหญ่ที่สุดของประเทศในขณะนั้นด้วย จากหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ ๒ ระบุว่าจันทบุรีและทุ่งใหญ่ เป็นแหล่งผลิตพริกไทยที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ สามารถผลิตพริกไทยดำ ๗๐,๐๐๐ หาบ พริกไทยขาว ๒๕๐ หาบ โดยมีปริมาณการผลิตถึงสองในสามของปริมาณการผลิตพริกไทยทั้งประเทศ^{๖๕} อาจกล่าวได้ว่าพริกไทยเป็นพืชเศรษฐกิจที่สำคัญทั้งของจันทบุรีและของสยาม

^{๖๔} จุดแวะพักเรือสินค้าบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออกตามที่คลอเฟิร์ตระบุไว้ คือ บางปลาสร้อย สร้อย (เมืองชลบุรี) บางพระ บางละมุง ระยอง จันทบุรี ทุ่งใหญ่ (ตั้งอยู่ปากคลองใหญ่ตรงข้ามเกาะกูด) และ เกาะกง

^{๖๕} อติศร หมวกพิมาย. กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๘. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐), ๒๓/๓.

ขณะเดียวกัน จันทบุรียังเป็นศูนย์กลางการค้าสินค้าของป่าและการค้าชายแดนของไทย เพราะเป็นตลาดซื้อและรวบรวมสินค้าของป่าจากเขมรและเวียดนาม และสินค้าจากเขมรที่ส่งผ่านมายังปราจีนบุรีจะถูกนำลงเรือสินค้า ณ เมืองจันทบุรี จึงอาจกล่าวได้ว่า สินค้าป่าที่ได้จากเขมรและโคชินไชน่า อาศัยจันทบุรีเป็นศูนย์กลางรวบรวมสินค้าจากเขตชายทะเลตะวันออกของอ่าวไทย เพื่อบรรทุกสำเภาไปค้ายังจีนทุกปีอีกทอดหนึ่ง

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ทรงโปรดให้โอนเมืองที่ควบคุมโดยพระสมุหกลาโหมให้มาขึ้นกับกรมท่าซึ่งรวมถึงเมืองจันทบุรี ด้วยเหตุนี้จึงเป็นการเปิดโอกาสให้กรมท่าเข้าไปควบคุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการผลิตภายในพื้นที่ภายใต้อำนาจการปกครองของตน ดังนั้นไม่เพียงแต่ผลกระทบของการค้าต่างประเทศจะมีส่วนต่อการเปลี่ยนแปลงภายในชุมชนเท่านั้น กรมท่าเองยังเป็นผู้กำหนดทิศทางการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในการผลิตสินค้าออก จันทบุรีนอกจากความเป็นเมืองท่าขนส่งสินค้าแล้ว ยังมีฐานะของการเป็นชุมชนการผลิตสินค้าเพื่อส่งออกเสียเอง กิจกรรมทางเศรษฐกิจด้านการผลิตสินค้าเพื่อส่งออกเกิดจากการขยายตัวของการค้าต่างประเทศ นับเป็นหัวใจสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการผลิตในชุมชนเพื่อเป็นการค้าส่งออกเป็นสำคัญ

ความสำคัญของเมืองจันทบุรีในฐานะแหล่งที่มาของรายได้รัฐ การเก็บภาษีอากรประเภทต่างๆ เป็นแหล่งที่มาของรายได้ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. ๒๔๑๗ มีภาษีอากรที่ถูกจัดเก็บ ๖๒ อย่าง โดยกรมท่ากลางมีหน้าที่ดูแลจัดเก็บภาษีโดยตรง ๙ อย่าง คือ ภาษีรักษาเกาะ (ในทะเลฝั่งตะวันออก) ภาษีป่าฝั่ง ภาษีสมภักษร ค้างพริกไทย ภาษีผลไม้ ๕ อย่าง ภาษีไม้ดำ ไม้แดง กระดานไม้ประดู่ เปลือกโปง ภาษีจากกันแซง ภาษีไม้ไผ่ป่า ไม้รวก และภาษีงกระดาน ไม้หน้า ไม้ท่อน (พวกไม้ตะเคียน ไม้กระยาเลย) โดยมีผู้รับผิดชอบดูแลด้านภาษี คือ พระยาพิพัทโกษาธิบดี ปลัดทูลฉลอง

และขุนอักษรเสมียนตราในกรมท่ากลาง และเสนอต่อพระยาพระคลังอีกต่อหนึ่ง^{๖๖} จันทบุรีจึงเป็นแหล่งเก็บอากรที่สำคัญคือ อากรสมภักษรค้าพริกไทย ซึ่งเป็นอากรที่กรมท่าเป็นผู้ควบคุมเก็บผลประโยชน์ที่เกิดจากการเพราะปลูกพริกไทยเป็นจำนวนมากในบริเวณนี้

นอกจากนี้ ชาวจีนที่เป็นทั้งพ่อค้าและผู้เดินเรือ ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีความสำคัญในกระบวนการทำการค้ากับต่างประเทศของกรมท่า และคนกลุ่มนี้เติบโตขึ้นในระบบเศรษฐกิจไทยพร้อมกับอุตสาหกรรมต่อเรือ เพราะได้รับผลประโยชน์จากอยู่ต่อเรือขนาดใหญ่ของทั้งรัฐและเอกชน

จันทบุรีจึงเป็นเมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์ทั้งด้านทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพลอยต่างๆ ที่มีอยู่อย่างมากในภูเขาพลอยแหวน ผลผลิตทางการเกษตร ไร่พริกไทย ยาสูบ สวนผลไม้ต่างๆ เช่น เงาะ มังคุด แตงโม ทูเรียน ฯลฯ ผลผลิตโดยเฉพาะพริกไทย รัง อ้อย (น้ำตาล) และ แตงโม ที่เป็นสินค้าส่งขายไปยังกรุงเทพฯ และต่างประเทศ อีกทั้งยังมีสินค้าขึ้นชื่อของจันทบุรีมาตั้งแต่โบราณ ไม่ว่าจะเป็น ผ้าไหม (ผ้าไหมราชวัตร) เสือกก (หรือรู้จักกันในนามของ “เสื้อจันทบูรณ์”) กระสอบ เยื่อเคย และในพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ได้มีการรวบรวมอาชีพต่างๆ ของจันทบุรีไว้อย่างละเอียด ในที่นี้ ผู้เขียนจะขอยกตัวอย่างเฉพาะสินค้าหลักของจันทบุรี ซึ่งนับเป็นอาชีพสำคัญและเป็นแสดงวิถีชีวิตของชาวจันทบุรีในยุคนั้นได้เป็นอย่างดี เช่น

พริกไทย

พริกไทยนั้นมี ๓ อย่างๆ หนึ่งเป็นพริกไทยดำ คือเก็บพริกไทยดิบยังไม่สุกมาทั้งรวง แล้วเอาไม้หัดค้อนตีจนเมล็ดพริกไทยออกจากรวง แล้วเอาตะแกรงร่อนเอาแต่เมล็ดพริกไทยผึ่งแดด สีพริกไทยนั้นดำ อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า

^{๖๖} อติศร หมวกพิมาย. กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๘. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐), ๕๕

พริกไทยล่อน คือพริกไทยนั้นสุกแล้วเก็บมาแช่น้ำไว้ จนเปลือกน่ายแล้วจึงมาयीเอาแต่เมล็ดพริกไทย อย่างนี้เป็นพริกไทยสุกแรงมากกว่าพริกไทยดำ อีกอย่างหนึ่งเรียกว่าพริกไทยมูลนก เพราะธรรมชาติผู้ที่มีไร่พริกไทยนั้น ถ้าเห็นพริกช่อหนึ่งสุก ๒ เมล็ด ๓ เมล็ดแล้ว ก็ชิงเก็บมาทำเป็นพริกไทยดำเสีย เพราะถ้าจะทิ้งไว้จนสุกนกมากินเสียมาก เมื่อเหลือจากที่ต้องเก็บทิ้งไว้จนสุกแล้วมาทำพริกไทยล่อน ในเวลาที่พริกไทยสุกนั้น ถึงเจ้าของจะรีบชิงเก็บและระวังรักษาอย่างไรก็ยังไม่พ้นนก เมื่อนกพากันมากินแล้วถ่ายมูลลงไว้ในไร่ เจ้าของไร่จึงให้เด็กๆ ที่ไม่มีการ ไปเที่ยวเก็บพริกไทยที่เป็นมูลนกนั้น เมล็ดพริกไทยก็ล่อนขาวดี ไร่หนึ่งได้เพียง ๒ หนาน^{๖๗} ๓ หนาน แต่พริกนั้นแรงมากเพราะไม่ได้ถูกน้ำสำหรับเข้ายา ... ถ้าจะเข้ายาแรงกว่าพริกไทยดำเกือบ ๒ เท่า^{๖๘}

ไร่อ้อย

ไร่อ้อยในเมืองจันทบุรีนี้ ได้สืบคูมี ๒๒ อำเภอ เป็นสวน ๑๐๘ ตำบล มีโรงหีบน้ำตาล ๒๐ แห่ง ... รสหวานดีเกือบจะถึงบางคูวัด จะต่ำกว่าสักนิดหน่อย น้ำตาลเป็นสินค้าออกจากเมืองปีละมากๆ^{๖๙}

เยื่อเคย

เยื่อเคยทำที่ชายทะเลตั้งแต่แขวงเมืองกลงไปถึงเมืองชลบุรี วิธีทำนั้นเอาระวะลงใส่ ระวะนั้นตาถี่อย่างผ้ามุ้ง ปากกว้าง ๔ ศอกบ้าง ๕ ศอกบ้าง ลงเดินไล่ไปตามชายฝั่ง มีเรือเล็กผูกติดเอวลากไปด้วยลำ ๑ ถ้ากุ้งเคยเข้ามาระวะมากแล้วก็สลัดลงไปเรือเสียคราวหนึ่ง แล้วก็ไล่ต่อไปอีกกว่าจะสิ้นเวลา กุ้งเคยอย่างนี้เปลือกนิ่ม เป็นเยื่อเคยอย่างดีไม่ต้องเหยียบต้องไขลกเคล้าเกลือกก็

^{๖๗} ๑ หนานเท่ากับ ๑ ลิตร

^{๖๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๑๑๖-๑๑๗.

^{๖๙} เรืองเดียวกัน, ๑๑๗.

ละเอียดยไปเอง แล้วเอาขึ้นไว้บนร้าน ร้านนั้นเป็นเพิงมีขายคาข้างเดียวมุงด้วยจาก จึงเอาเยื่อเคยขึ้นกองแผ่ผึ่งแดดไว้บนหลังคา น้ำเคยที่ไหล ... ไหลไปลงที่แต่ผึ่งไว้บนหลังคานั้นประมาณ ๓ วัน ๔ วัน จึงเก็บเข้าถึงเข้าย้งไว้ตามที่ได้มาก แลน้อย น้ำเคยนั้นเป็นอย่างดี ชาวเมืองนี้เรียกว่าน้ำเคยตก ใช้กันทั่วเมือง^{๓๐}

รง

ต้นรงมีอยู่ตามเขาแลตามป่าจนที่เขาสระบาปก็มี ฤดูที่ทำตั้งแต่เดือน ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ เดือน ๕ เดือน ๖ จนถึงฤดูฝนต้องเลิกทำ เมื่อจะไปทำนั้นมีลัทธิถือกันต่างๆ ผู้ที่จะไปทำต้องเข้าพวกกันมากๆ แล้วหาสมุนไปทำป่า ผู้ที่จะทำต้องเข้ากรรมแล้วแยกทางต่างคนต่างไปเป็นทิศ ไม่แย่งชิงกัน ครั้นเวลาค่ำก็กลับที่ชุมนุมพร้อมกัน เวลาเข้ากินข้าวแล้วก็แยกกันไปหาอีก เมื่อทำนั้นเอามีดขอด้ามยาวสัก ๒ ศอกคว้นลำต้นเป็นเกลียวลงมา แล้วเอากะบอกปาดปากเสียบดอกติดไว้ที่ปลายร่อง ถ้าเป็นต้นเล็กๆ คว้นรอยเดียว ถ้าต้นใหญ่ ๒ กำ ๓ กำก็คว้นได้ ๒ ... ยางรงนั้นเมื่อรองได้หมดแล้วก็ปลดกระบอกมาอย่างไฟจนแห้งแล้วเคาะออกมาพับกลางใช้เป็นรงแห้ง^{๓๑}

เลื้อ

เลื้อเป็น ๔ อย่างๆ ๑ ทำด้วยคล้า คือตัดเอาต้นคล้ามาจักเอาแต่ผิว ผึ่งแดดไว้ให้แห้งแล้วจึงสานเป็นเลื้อกว้างยาวไม่มีกำหนดแล้วแต่ผู้ต้องการ ที่ที่จะสานเลื้อนั้นต้องเป็นที่เรียบร้อยเป็นพื้นกระดานไสยกบเกลี้ยง แล้วจึงทำเป็นพื้นกระดาน เลื้อคล้านี้ไม่เป็นสินค้าซื้อขายแก่กัน เมื่อผู้ใดจะต้องการก็สั่งให้ทำหรือเป็นส่วนเป็นของกำนันเท่านั้น ... อีกอย่างหนึ่งเลื้อกที่ชาวกรุงเทพฯ เรียกว่าเลื้อกระจูดนั้นทำที่เมืองแกลง เป็นเลื้อห้องบ้างเลื้อลวดบ้าง เป็นเลื้อ

^{๓๐} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส

จันทบุรี, ๑๓๑-๑๓๒.

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, ๑๑๗-๑๑๘.

สำหรับส่วยอาศนา เหลือซื้อขายกันเป็นสินค้า วิธีทำนั้นต้องถอนต้นกกมาฝึ้ง
แดดไว้ให้แห้ง เพื่อจะให้เป็นวนล แห้งแล้วเก็บมัดไว้ จะสานเมื่อใดก็เอาวางบน
เชียง แล้วเอาสากเช่นสากซ้อมข้าว แต่สินหน้าเสียให้เสมอ กระทุ้งกักให้แบน
ทำได้แต่เวลาเช้าๆ ถ้าสายขึ้นแล้วกกนั้นกรอบไปทำไม่ได้ ... อย่างหนึ่งเสือก
แดงนั้นมีแต่พวกเวียดนามทำแห้งเดียว วิธีทำนั้นเอาต้นกกมาจักให้เล็ก ฝึ้งแดด
ให้แห้ง แล้วจึงย้อมสีต่างๆ ตามที่จะให้เป็นลาย สีแดงนั้นจะย้อมด้วยน้ำฝาง สี
ดำย้อมด้วยหมึก สีเหลืองย้อมด้วยแกแลบางที่ย้อมขมิ้น สีนํ้าเงินย้อมด้วยคราม
แต่ใช้น้อย แล้วเอาเข้าสาดึงทอเป็นลายต่างๆ เป็นเส้นผืนเส้นลวดบ้างยาวตามแต่
จะต้องการ กว้างจะเพาะชั่วต้นกก เป็นสินค้าออกนอกเมือง ... เสียดอก้อทำ
ที่เมืองจันทบุรีอีกอย่างหนึ่ง คือเอาก้านดอก้อมาผ่าเหลาแล้วทอเป็นเส้นสี
เหลืองเองไม่ต้องย้อม ไม่เป็นสินค้าซื้อขายแต่ทอให้กัน^{๓๒}

ผ้า

ผ้าพื้น ผ้าห่อหมาด ผ้าอาบน้ำ แลแพรนุ่งนั้น พวกผู้หญิงทอที่เมือง
จันทบุรี เมืองแกลง เมืองขลุง โดยมากใช้ด้ายเทศย้อมสีต่างๆ ทอเป็นผ้าพื้น
บ้าง ผ้าตาสมุกบ้าง แลผ้าราชวัตรบ้าง มีฝีมือดีกว่าที่กรุงเทพฯ แพรนุ่งนั้นใช้
ไหมจีนไหมเวียดนามทอเป็นผ้าไหมบ้าง ด้ายแกมไหมบ้าง เป็นแพรเนื้อดี ใช้ทน
กว่าแพรเมืองจีน ... ผ้าพื้นใช้ในเมืองมาก ด้วยราษฎรในพื้นเมืองนุ่งผ้าพื้นทั้งนั้น
ไม่มีใครนุ่งผ้าลายเลย^{๓๓}

^{๓๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
จันทบุรี, ๑๒๒-๑๒๔.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, ๑๒๔.

กระสอบ

กระสอบนั้นสานเป็นรูปใบพัดเดี่ยว เป็นสินค้าขายไปในประเทศต่างๆ ตามแต่ผู้ต้องการ แต่ในเมืองนี้ใช้ใส่พริกไทยแลยาพ่นพริกไทย จำนวนกระสอบที่ออกปีหนึ่งตั้งแต่หนึ่งหมื่นขึ้นไป ราคาซื้อขายกันร้อยละ ๘ บาทบ้าง ๙ บาทบ้าง พวกพ่อค้ายุโรปที่ทำโรงสีข้าวอยู่ในกรุงเทพฯ ได้สรรเสริญว่ากระสอบฝั่งตะวันออกฝั่งตะวันตกดีกว่ากระสอบจีน^{๓/๔}

นอกจากนี้ยังกล่าวถึงวิธีการประกอบอาชีพแปลกๆ ที่คาดว่าจะไม่เป็นที่รู้จักในปัจจุบันแล้วเพื่อเป็นกรณีศึกษาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

วิธีทำกากกรุน^{๓/๕}

วิธีการขุดกากกรุนนั้น เขาว่าทำกันในเดือน ๑๐ เวลาตีขึ้น ขุดลงไป ๕ ศอกบ้าง ๖ ศอกบ้าง อย่างลึก ๘ ศอกบ้าง ๙ ศอกบ้าง ได้กากกรุนแล้วไปต๋อยทำที่มีพลอยขายพลอย ตัวกากกรุนนั้นขายอย่างแพงซ่งละ ๓ บาท อย่างถูก ๓/๔ สลึง ๘ สลึง^{๓/๖}

^{๓/๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๑๒๔.

^{๓/๕} กากกรุน หรือ แร่คอรัันดัม (Corundum) มีผลึกรูปหกเหลี่ยม (Hexagonal) มีลักษณะตรงกลางป่องคล้ายถังเปียร์ ผลึกรูปหกเหลี่ยมนี้มีชั้นหนาซ้อนกันมีหลายสีเช่นสีเขียว สีเทา สีฟ้า และสีเทาดำ สีแดงหรือสีม่วงเรียกว่าทับทิม ส่วนที่ไม่ใช่ทับทิมนั้นเรียกรวมกันว่า แซฟไฟร์ (Sapphire) สีน้ำเงินเรียกว่าไพลิน (Blue Sapphire) สีเขียวเรียกว่าเขียวส่อง (Green Sapphire) สีเหลืองเรียกว่าพลอยน้ำบุษหรือบุษราคัมไทย (Yellow Sapphire) สีขาวมีรูปดาวหกแฉกเรียกว่าพลอยสาแหรก (Star Sapphire)

^{๓/๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๓/๑.

ทำแลง

วิธีทำแลงนั้น ... ถ้าที่เป็นแลงดาตอยู่บนพื้นดิน ก็ใช้ละมะเป็นเหล็กที่มีด้ามสับลง จะเอากว้างยาวเท่าไรก็ได้ แล้วเอาขแลงจัดขึ้นมาแต่ตัวด้วยฝั้งแลขวาน ถ้าเป็นแลงแก่แข็งกว่าแรงอ่อนต้องใช้สกัด ลางที่ถ้าแลงนั้นอยู่ลึก ต้องขุดลงไป ๒ ศอก ๓ ศอก แล้วก็ทำเหมือนกับแลงบนดิน ทุกวันนี้ราษฎรซื้อหากันอยู่ ต่อมีผู้ไปสั่งทำจึงทำ คนที่ทำนั้นเป็นพวกจีนบ้าง ไทยบ้างกับพวกของขนาดที่ทำกันอยู่นั้นหน้ายาวศอก ๑ กว้างคืบ^{๓/๓} ๑ หนา ๑๐ นิ้ว ถ้าเป็นแลงอ่อนราคาร้อยละ ๕ บาท ๖ บาท เพราะไม่สู้ทนทำงาน ถ้าแลงแก่ราคาร้อยละ ๘ บาท ที่ในเมืองจันทบุรีเดี๋ยวนี้เขาใช้ก่อเตาทำรากตีอยู่โดยมาก^{๓/๔}

เร่ว กระวาน

เร่วกระวานนั้นมีแถบป่าสีเข้้นต่อเขตต์แดนกับเมืองพระตะบอง ... กองส่วนเร่วส่วนกระวานขึ้นเมืองจันทบุรี กับไทยกับเวียดนามบ้าง ไปเที่ยวเก็บตามเขาแลเนินต่อเขตต์แดนแลป่าอื่นๆ อีกก็มีคือป่าน้ำเขียว ป่าตะเคียนทอง แลป่าไผ่ขาว แต่เร่วกระวานนี้พวกส่วยไปเก็บมาส่งครบจำนวน แล้วจึงได้ซื้อขาย มีน้อยไม่มาก^{๓/๔}

ปลิงทะเล

ปลิงทะเลนั้นพวกจีนไหหลำพวกเวียดนามหาตามอ่าวต่างๆ กระบวนที่ทำนั้นมี ๓ อย่าง อย่าง ๑ เวลากลางคืนคลื่นเจียบลมสัด จุดได้ถื่อซอมเที่ยวแหงในทะเล อีกอย่าง ๑ พวกจีนไหหลำลงดำในทะเลเวลากลางวัน อย่าง ๑

^{๓/๓} ๑ คืบ เท่ากับ ๕๐ เซนติเมตร

^{๓/๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๑๐๙.

^{๓/๔} เรื่องเดียวกัน, ๑๑๔-๑๑๙.

ลากด้วยไม้อิฐๆ นั้นทำด้วยไม้มีวอนเป็นถุง ผูกเชือก ๔ เส้น มีก้อนศิลาถ่วง
 ศีรษะไม้ให้จมถึงดิน ลากไปตามโชดหินที่เป็นดอนในทะเล แหลมหญา แหลม
 กระบัง อ่าวระยอง เมื่อลากไปลึงกะทปไม้อิฐก็กระเด็นเข้าไปในอวน ลาก
 ไปจนสิ้นเขตต์โชดแล้ว ก็ยกขึ้นเทลงในเรือเสียดราว ๑ แล้วลากต่อไป การที่
 ลากปลิงนี้ชอบเมื่อเวลาลมจัด ลากได้ทั้งกลางวันกลางคืน เมื่อได้ปลิงมาแล้ว
 ผ่าหลังควักไส้ออกแล้วต้มจนสุกๆ แล้วกลางวันผึ่งแดด กลางคืนย่างไฟ จนแห้ง
 เกราะเป็นใช้ได้^{๔๐}

ทั้งนี้ ผู้เขียนได้เสนอรายการสินค้าของจันทบุรี พร้อมรวบรวมจำนวนสินค้า
 ที่ผลิตได้ในแต่ละปี และราคาขายไว้ในตารางข้างท้ายนี้

^{๔๐} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
 จันทบุรี, ๑๓๒.

๕๒ พระราชบัญญัติระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี

ที่	สินค้า	จำนวนต่อปี	ราคา	หมายเหตุ
๑.	พริกไทย - พริกไทยดำ - พริกไทยล่อน	๓ หมื่นหาบ ^{๘๑} เศษ ๑,๔๐๐ หาบเศษ	หาบละ ๘ ถึง ๑๘ ตำลึง ^{๘๒} หาบละ ๑๕ ถึง ๓๐ บาท	สินค้าออกจากเมือง สินค้าออกจากเมือง
๒.	ข้าว	๒,๐๐๐ ถึง ๓,๐๐๐ เกวียน ^{๘๓}	เกวียนละ ๒๐ บาท	สินค้าออกไปยังกรุงเทพฯ และเมืองจีน แต่จะเป็นสินค้าออกเฉพาะปีที่ข้าวแพง
๓.	กระวาน	ประมาณ ๗๐ หาบ	๑๗/๐ ถึง ๒๗/๗ บาท	สินค้าที่ซื้อขายกันในเมือง
๔.	แร่	๕๐ ถึง ๖๐ หาบ (เข้ามาใน จันทบุรีปีละ)	หาบละ ๔๐ บาท	เหลือจากส่วยแล้วถึงขาย

^{๘๑} ๑ หาบ เท่ากับ ๖๐ กิโลกรัม

^{๘๒} ๑ ตำลึง เท่ากับ ๔ บาท

^{๘๓} ๑ เกวียน เท่ากับ ๒๐๐๐ ลิตร หรือ ๒ กิโลลิตร

ที่	สินค้า	จำนวนต่อปี	ราคา	หมายเหตุ
๕.	น้ำตาล มีหลายชนิด คือ - น้ำตาลทรายขาว - น้ำตาลทรายแดง - น้ำตาลปึก น้ำตาลแท่ง และ น้ำตาลทราย	๗๐๐ ถึง ๘๐๐ ตัน	ถังละ ๓ สลึง ถึง ๑ บาท ตั้งแต่ ๔ ถึง ๖ บาท ถังละ ๓ สลึง ถึง ๑ บาท	สินค้าออกไปยังกรุงเทพฯ เมือง เวียดนาม และเมืองเขมร ราคาขายกันในเมือง มีมาก และเป็นสินค้าออกไปยัง กรุงเทพฯ เมืองเวียดนาม และเมือง เขมร
๖.	รง	๕๐ ถึง ๑๐๐ ตัน (แล้วแต่ว่า ปีใดมีมากหรือน้อย)	ราคากลางอยู่ที่ตันละ ๖๐ บาท	เหลือจากส่วยถึงเป็นสินค้า
๗.	ผลแดงอุลิต (แดงโม)	๑๐,๐๐๐ ผลขึ้นไป	ร้อยละ ๔ ถึง ๕ บาท	เป็นสินค้าออกไปจำหน่ายในกรุงเทพฯ

๕๔ พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี

ที่	สินค้า	จำนวนต่อปี	ราคา	หมายเหตุ
๘.	เลื้อ มี ๔ ชนิด - เลื้อคล้า - เลื้อกก หรือเลื้อกระจูด - เลื้อกกแดง - เลื้อดอกอ้อ	ผู้ใดต้องการต้องสั่งทำ เมื่อเหลือจึงขายเป็นสินค้า เลื้อลาด ๓,๐๐๐ ลาด	ยาว ๔ วา กว้าง ๘ ศอก เป็นเงิน ๔ ตำลึง เขลียงละ ๑ สลึง ถ้าเป็น เลื้อลวดยาว ๓ วาตาม ธรรมเนียม และกว้างชั่วต้น กก ราคาลวดละ ๓ สลึง ลวดละ ๖ สลึง เลื้อผืนละสลึง จนถึงบาท	เป็นส่วย เป็นของกำนันเท่านั้น เป็นเลื้อห้อง เลื้อลวด และเป็นส่วย สำหรับส่วยอาสนา (ทำที่เมือง แกลง) เป็นของพวกเวียดนามทำแห่งเดียว เป็นสินค้าออกนอกเมือง นิยมเป็นของกำนันและของแจก ไม่เป็นสินค้าขาย แต่ทอให้กัน
๙.	กระสอบ	๑๐,๐๐๐ ใบขึ้นไป	ร้อยละ ๘ ถึง ๙ บาท	สินค้าขายไปยังประเทศต่างๆ ตาม ต้องการ แต่ในเมืองจะใช้ใส่พริกไทย และ ยาพ่นพริก

ที่	สินค้า	จำนวนต่อปี	ราคา	หมายเหตุ
๑๐.	ผ้าพื้น ผ้าห่อหมาก ผ้าอาบนํ้า และแพร่ง ที่ทอเป็นผ้าพื้น ผ้าตาสมุก ^{๔๔} และ ผ้าราชวัตร ^{๔๕}	๒๐๐ ถึง ๓๐๐ ผืน (สินค้าออกต่อปี)	ผืนละกึ่งตำลึง	ราคาผ้าที่ขายในเมือง ผ้าอย่างดีผืนละ ๒๐ บาท ผ้าอย่างเลวผืนละ ๖ ถึง ๘ บาท และด้ายแกมไหมผืนละ ๔ บาท (ผ้าส่วนใหญ่ที่ผลิตได้จะขายในเมือง) ซึ่งพวกผู้หญิงทอที่จันทบุรี เมืองแกลง และเมืองชลบุรี
๑๑.	เนื้อไม้ มี ๓ แบบ คือ อย่างดี อย่างกลาง และอย่างเลว	๓๐ ถึง ๔๐ หมาย	อย่างดีซั้งละ ๖ ถึง ๗ บาท อย่างกลางก็ลดลงมา ส่วน อย่างเลวซั้งละกึ่งตำลึง	

^{๔๔}ผ้าตาสมุก คือ ผ้าฝ้ายสีคล้ำมีลายเล็กๆ ใช้เป็นผ้าถุง

^{๔๕}ผ้าราชวัตร หรือผ้าไหมลายราชวัตร ลักษณะการทอที่ช่างทอคิดสร้างสรรค์ลายเป็นการทอผ้ายก ที่มีลวดลายคล้ายตารางหมากรุก แต่จะมีสีเหลี่ยมจัตุรัส สลับกับสีเหลี่ยมผืนผ้า มิใช่ลายสีเหลี่ยมที่เท่ากันทั้งผืน โดยลายที่ปรากฏในส่วนตารางสีเหลี่ยมจัตุรัสจะปรากฏเป็นเส้นไหมนูน มีลายสีเหลี่ยมจัตุรัสเล็กปรากฏอยู่สีจุดภายในช่องเดียวกัน ในส่วนสีเหลี่ยมผืนผ้าจะเป็นไหมเรียบไม่ปรากฏจุด

๕๖ พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี

ที่	สินค้า	จำนวนต่อปี	ราคา	หมายเหตุ
๑๒.	ฟืนไม้โกงกาง	๑๐๐,๐๐๐ ตู้น	ร้อยละ ๕ สลึง	พบมากแถบชายทะเลแถวเมือง แกลง เมืองขลุงและ เมืองจันทบุรี และนิยมใช้ในโรงหีบ และ โรงจักร
๑๓.	ไม้ค่างพลู	๑๐๐,๐๐๐ ตู้น	ร้อยละกึ่งตำลึง	สินค้าออกไปยังกรุงเทพฯ (พบมาก แถบชายทะเลแถวเมืองแกลง เมือง ขลุง และ เมืองจันทบุรี)
๑๔.	ไม้ระกำ	๑๐๐,๐๐๐ ลำ	ร้อยละสองสลึง	สินค้าออกไปยังกรุงเทพฯ
๑๕.	ไม้ตะเคียงตัดทำเรือมาด		ยาว ๘ วา ลำละ ๙ ถึง ๑๐ บาท	เรือมาดของราษฎรตัดได้ไม่เกิน ๕ วา ถ้ายาวกว่านั้นใช้ในราชการ (พบในป่า แขวงเมืองจันทบุรี และเมืองแกลง)
๑๖.	ขี้ผึ้ง	๒๐ ถึง ๓๐ หาบ	ซั่งละ ๖ ถึง ๙ สลึง (ราคา ขายในเมืองจันทบุรี)	สินค้าออกของจันทบุรี (มี ๒ แบบ คือ แบบหนึ่งมีในป่าสูง และอีกแบบอยู่ใน ป่าโกงกางชายทะเล)
๑๗.	เปลือกปะโลง	หลายพันหาบ	หาบละ ๓ ถึง ๔ บาท	สินค้าออกของจันทบุรี

ที่	สินค้า	จำนวนต่อปี	ราคา	หมายเหตุ
๑๘.	ไม้แดง	๑,๐๐๐ หาบเศษ	หาบละ ๓ สลึง	สินค้าออกของจันทบุรี (พบในป่าสูง แขวงเมืองขลุง)
๑๙.	กุ่มแห้งผัด	๒๐ หาบ	หาบละ ๓ ตำลึง	พบที่เกาะหนูเกาะแมว
๒๐.	เยื่อเคย มี ๒ ชนิด - เยื่อเคยอย่างดี - เยื่อเคยแกง	ตั้งแต่ ๑,๐๐๐ ถังลงมา ตั้งแต่ ๑,๐๐๐ ถังขึ้นไป	ถังละ ๓ สลึง ถึง ๑ บาท ถังละ ๒ สลึงเพ็อง ถึง ๓ สลึง	เหลือใช้ในเมืองถึงเป็นสินค้าออกไปยัง กรุงเทพฯ ชาวเมืองไม่นิยมใช้ แต่เป็นสินค้าออกไปยังกรุงเทพฯ
๒๑.	ปลิง มี ๓ ชนิด - ปลิงแดงโม่ง - ปลิงตัวดำ - ปลิงขาว	ประมาณ ๕๐ หาบ	ซั้งละบาท หาบละ ๔๕ บาท หาบละ ๓๐ บาท	

๕๘ พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี

ที่	สินค้า	จำนวนต่อปี	ราคา	หมายเหตุ
๒๒.	ไต้ มี ๒ ชนิด - ไต้เส้มัด - ไต้คบ	๑๐,๐๐๐ มัดขึ้นไป	มัดละ ๓๐ ลำ ๑๐ มัดบาท	ทำจากเปลือกเส้มัด ทำจากไม้บางผุๆ และทนกว่าไต้เส้มัด
๒๓.	ยาสูบ	๑๐๐ หาบเศษ	หาบละ ๓ สลึง	สินค้าออกไปยังเมืองเวียดนามบ้าง เล็กน้อย
๒๔.	หวายพัดเคา	๓,๐๐๐ ขดเศษ	๑๐๐ ขด ๗ ถึง ๘ บาท	ตัดที่ปลายน้ำเมืองจันทบุรี แล้วเอามา ผ่าสองแล้วบิดเกลียวและขด

๒.๔.๔ การปกครองจันทบุรีและหัวเมือง

เมื่อพิจารณาจากเขตติดต่อของเมืองจันทบุรีในสมัยรัชกาลที่ ๕ (๒๔๑๙-๒๔๒๐) ทิศตะวันออกติดกับเมืองตราดที่ตำบลบ้านสตอ ทิศตะวันออกเฉียงเหนือติดกับบ้านพืด ทิศเหนือบ้านวังแก้ว พรมแดนกับเมืองพระตะบอง ทิศตะวันตกเฉียงเหนือติดกับบ้านหางแมว พรมแดนเมืองปราจีนบุรี ทิศตะวันตกติดบ้านเพ พรมแดนเมืองระยอง ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ทิศใต้ และทิศตะวันออกเฉียงใต้ติดทะเลทั้ง ๓ ด้าน

สำหรับเขตปกครองของจันทบุรีตามที่ระบุไว้อย่างละเอียดในพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ พบว่า “ในเมืองจันทบุรีนี้มีเมืองขึ้น ๒ หัวเมือง คือเมืองขลุงเมือง ๑ เมืองแก่งเมือง ๑ ด้านจันทบุรีมี ๖ ด้าน เป็นด้านบก ๓ ตำบล ด้านน้ำ ๓ ตำบล ด้านบกนั้น ตำบลด้านโป่งแห่ง ๑ ด้านช่องแคบตำบล ๑ เป็นทางไปเมืองพระตะบองทั้ง ๒ ตำบล ด้านหางแมวนั้นเป็นทางไปเมืองปราจีนบุรี มีไพร่สำหรับด้าน ๓๐ คน ด้านน้ำ ๒ ตำบลนั้น ด้านปากน้ำแหลมสิงห์ตำบล ๑ ด้านแหลมหนูมารวมลำน้ำเมืองจันทบุรีตำบล ๑ มีขุนด่านหมื่นด่านไพร่สำหรับรักษา ๔๐ คนเศษ”^{๖๖}

การปกครองจันทบุรีและหัวเมืองจะมีขุนนางเป็นผู้ปกครอง คือ เจ้าเมือง ซึ่งจะขึ้นกับกรมท่าซ้าย จะเห็นได้ວ່านับตั้งแต่จันทบุรีปรากฏความสำคัญชัดเจนมากขึ้น พร้อมๆ กับการขยายตัวทางการค้าต่างประเทศอย่างมาก ซึ่งทำให้จันทบุรีอยู่ในฐานะเมืองท่าการค้าชายแดนในบริเวณคาบสมุทรอินโดจีนมีความสำคัญต่อการค้าต่างประเทศมาก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับเมืองจันทบุรีในฐานะเมืองท่าการค้าและเศรษฐกิจทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระยาโชติกราชเศรษฐี (ฉิม) เจ้ากรมท่าซ้าย เป็นพระยาจันทบุรี เจ้าเมืองจันทบุรี เพื่อควบคุมดูแลผลประโยชน์ทางการค้า ในฐานะเมืองที่ผลิตสินค้าเศรษฐกิจเพื่อส่งออก ขณะเดียวกันก็ได้รับการมอบหมายในมาดูแลรับผิดชอบการค้าชายแดนแถบอินโดจีน รวมทั้งควบคุมการผลิตสินค้าออกที่จันทบุรีผลิตขึ้น เช่น พริกไทย ่อต่อเรือสำเภา และการซื้อขายของป่าจากเวียดนามและเขมร เพื่อนำไปขายที่เมืองจีนด้วย ต่อมา

^{๖๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๑๓๘.

ยังทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองชลบุรี (ทองอิน) มาเป็นพระยาจันทบุรี และทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้มนไวยวรรณาก (ช่วง บุนนาค) มาเป็นแม่กองควบคุมการต่อเรือที่จันทบุรี ทางการเห็นความสำคัญของเมืองจันทบุรี และได้ส่งขุนนางจากส่วนกลางมาปกครอง เพื่อควบคุมการผลิตสินค้า และการส่งออกโดยตรง ในบทความชิ้นนี้ได้เสนอรายชื่อ เจ้าเมืองจันทบุรีนับตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เฉพาะถึงปีที่เสด็จประพาสในครั้งนี้) ไว้ในตารางข้างท้าย

การปกครองคนในสมัยนั้นยังให้ความสำคัญกับการสักเลก^{๔๗} วิธีการควบคุมไพร่พลเป็นหมวดหมู่ในมูลนายรับผิดชอบ ประโยชน์ของการสักเลก ครอบคลุมไปถึง การควบคุมแรงงานเพื่อใช้ยามสงบ และการควบคุมส่วย สิ่งของเงินทอง เพื่อใช้ในราชการอีกด้วย ด้วยเหตุนี้ การสักเลกมีความสัมพันธ์กับการเก็บส่วย ซึ่งส่วนกลางจะเป็นผู้กำหนดจำนวนตัวเลขที่จะต้องเสียส่วยไว้ให้สัมพันธ์กับยอดของเลก จึงเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองกรมการเมืองที่ต้องรวบรวมจำนวนผู้คนทุกรุ่นทุกวัยตลอดจนพาหนะสัตว์เลี้ยงแจ้งให้ราชการทราบ การปกครองจันทบุรีและหัวเมืองก็เช่นกัน จึงมีกรมการเมืองที่ทำหน้าที่กำกับดูแลในส่วนต่างๆ ทั้งยังมีนายกองคุมเลกส่วย^{๔๘} เลกสม^{๔๙} ที่มีสัญญาบัตรและไม่มีสัญญาบัตร รวมทั้งนายกองคุมเลกส่วยในวังหน้าด้วย สำหรับรายละเอียดเกี่ยวกับตำแหน่ง หน้าที่ และจำนวนคนนั้น ผู้เขียนได้รวบรวมและแยกรายละเอียดในตารางที่ตามมาท้ายนี้

^{๔๗} เลกหรือเลข หมายถึงชายฉกรรจ์ ตั้งแต่อายุ ๑๘ ถึง ๗๐ ปี ชายเหล่านี้ต้องสักเลก คือการทำเครื่องหมายที่ข้อมือ โดยใช้เหล็กแหลมแทงตามเส้นหมึกที่เขียนไว้ ทำให้ผิวหนังเป็นรอยคล้ายเป็นตัวอักษรบอกชื่อเมือง ชื่อมูลนายต้นสังกัดไว้ที่ข้อมือด้านหน้าหรือด้านหลัง เพื่อแสดงการขึ้นทะเบียนเป็นไพร่หลวงที่มีสังกัดกรมกอง

^{๔๘} เลกส่วย คือ ชายฉกรรจ์ที่ส่งส่วยแทนการใช้แรงงานให้กับมูลนายของตนเอง

^{๔๙} เลกสม คือ ชายฉกรรจ์ที่ใช้แรงงานและเข้าเวรให้กับมูลนาย

ลำดับพระยาจันทบุรี

ลำดับที่	รายนาม	ดำรงตำแหน่งในรัชสมัย	หมายเหตุ
๑.	เจ้าขรรค์หลาน	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี	ราษฎรเลือกกันตั้งขึ้น
๒.	นายแก้ว	สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี	ถึงแก่อนิจกรรม
๓.	นายซื่อ	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก	ถึงแก่อนิจกรรม
๔.	นายสมบุญ	พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก	ถอดออกจากตำแหน่ง
๕.	นายพัก	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	ถอดออกจากตำแหน่ง
๖.	นายสมบุญ	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	กลับมารับตำแหน่งอีกครั้งจนถึงแก่อนิจกรรม
๗.	นายสาร	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	ถึงแก่อนิจกรรม
๘.	นายกล่อม	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	ภายหลังต้องโทษ
๙.	นายเลี้ยง	พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย	ภายหลังเป็นพระยาสมบัตยาธิบาล ที่กรุงเทพฯ
๑๐.	นายโก	พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	เลื่อนเป็นพระยาสุนทรเสารัฐ

๖๒ พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี

ลำดับที่	รายนาม	ดำรงตำแหน่งในรัชสมัย	หมายเหตุ
๑๑.	พระยาไชยภูมิ (นิม)	พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	เลื่อนเป็นพระยาสรไกร และภายหลังเป็นพระยาพลเทพ
๑๒.	พระยาระยอง (นิม)	พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	ถึงแก่อนิจกรรม
๑๓.	พระยาชลบุรี (ทอง อิน)	พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	กลับไปเป็นพระยาชลบุรี เพราะมีความผิดหลังจากปล่อย ให้ทูตเวียดนามล่องเข้าเมืองจันทบุรี
๑๔.	พระนนทบุรี (สอง เมือง)	พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	เลื่อนเป็นพระยาอาหารบริรักษ์ ที่กรุงเทพฯ ภายหลังเป็น พระยาไกรโกษา
๑๕.	หลวงสุนทร (เมือง)	พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	เมื่อชราภาพมากแล้ว โปรดให้เป็นพระยาอรรคราช นารถักดี ในกรมท่า
๑๖.	พระยาจันทบุรี (โต)	พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	

ตำแหน่งกรรมการในเมืองจันทบุรี และหัวเมือง

ที่	ตำแหน่ง	หน้าที่	จำนวน (คน)
๑.	มหาดไทย	กำกับรับทางว่าวถือน้ำ และเกณฑ์ ราชการขุนหมื่น	หลวงมหาดไทย นาย ๑
๒.	พนักงานบันเทาทุกขราษฎร์	ฟ้องและรับแจ้งความร้องทุกข์ของ ราษฎร์	หลวงบันเทาทุกขราษฎร์ นาย ๑ รองหลวงบันเทาทุกขราษฎร์ นาย ๑ รวม ๒ นาย
๓.	พนักงานปรับสัตย์ความของราษฎร์	ปรับสัตย์ความของราษฎร์	หลวงพรหมสุภาแพ่ง นาย ๑ ขุนศรีรองแพ่ง นาย ๑ รวม ๒ นาย
๔.	พนักงานความนครบาล	บังคับอำเภอทั่วแขวงจังหวัด	หลวงสวัสดิบุรีเมือง นาย ๑ ขุนศรีรองเมือง นาย ๑ รวม ๒ นาย

๖๔ พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี

ที่	ตำแหน่ง	หน้าที่	จำนวน (คน)
๕.	พนักงานความมรดก	ทำพลับพลา ทำเนียบรับข้าหลวงและ รับเสด็จ สำหรับจัดการพิธีถือน้ำ พิพัฒน์สัตยา	หลวงรัตนมณเฑียรวัง นาย ๑ ขุนศรีรองวัง นาย ๑ รวม ๒ นาย
๖.	พนักงานรักษากระสุนดินดำ เครื่อง อาวุธสำหรับเมือง	รักษากระสุนดินดำ เครื่องอาวุธ สำหรับเมือง และจ่ายของหลวง สำหรับเมือง	หลวงรัตนนครคลัง นาย ๑ ขุนศรีรองคลัง นาย ๑ รวม ๒ นาย
๗.	พนักงานเรียกทางข้าวค่านาแต่ ราษฎร	บังคับกำนันทุกตำบล และเป็นผู้จ่าย ข้าวฉางหลวงสำหรับเมือง ให้แก่ ข้าหลวงไปมาราชการ	หลวงไชยเทพ นาย ๑ รวม ๒ นาย
๘.	พนักงานทำทางว่าวสักเลข	ทำทางว่าวสักเลข และเป็นผู้เกณฑ์ ราชการตัวเลข	หลวงพรหมเสนาสัสดี นาย ๑ พนักงานนั่งศาล ๒ นาย ขุนไชยเสนา นาย ๑ ขุนพรหมอาญา นาย ๑

ที่	ตำแหน่ง	หน้าที่	จำนวน (คน)
๙.	ที่ปรึกษาขุนศาล	ที่ปรึกษาขุนศาล	หลวงมหาจุฑาจารย์ นาย ๑ หลวงพิจารณา นาย ๑ หลวงวิจารณ์อักษร นาย ๑ รวม ๓ นาย
๑๐.	ขุนศาลชำระความอาญา	ชำระความอาญา	หลวงอินทรอาญาที่ ๑ หลวงอินทรอาญาที่ ๒
๑๑.	พนักงานสำหรับนำดอกไม้ทองเงิน เครื่องราชบรรณาการเข้าไป กรุงเทพฯ	นำดอกไม้ทองเงินเครื่องราช บรรณาการเข้าไปกรุงเทพฯ	ขุนเทพมาลา นาย ๑ หมื่นเทพมาลา นาย ๑
๑๒.	ผู้รักษาตราสำหรับผู้ว่าราชการ เมือง	รักษาตราสำหรับผู้ว่าราชการเมือง	ขุนอักษรเลข นาย ๑
๑๓.	ล่ามจีน	ล่าม	ขุนพินิจภาษา เสมียนสำหรับศาลเป็นญาดาย ๔ นาย

ที่	ตำแหน่ง	หน้าที่	จำนวน (คน)
๑๔.	กรมทหารปืนใหญ่ป้อมปากน้ำ	ทหารปืนใหญ่ป้อมปากน้ำ	พระวิเศษสงครามเป็นจางวาง ได้รับสัญญาบัตร นาย ๑ กองด่านหลวงพลสงครามจางวาง ว่ากองด่านทุกตำบลที่ ๒ ขุนพลสงคราม นาย ๑ จางวางด่านปากน้ำ ขุนชนะสงคราม นาย ๑ รวม ๓ นาย

ตำแหน่งนายกองค์มเลข^{๙๐} ส่วยเลขสม ที่มีสัญญาบัตร และไม่มีสัญญาบัตร ในเมืองจันทบุรี และหัวเมือง

ตำแหน่งนายกองค์มเลขส่วยเลขสม ในเมืองจันทบุรี และหัวเมือง มีทั้งสิ้น ๔๐ กอง ซึ่งแบ่งเป็น เลกโยมสงฆ์ ๖๐ คน เลกสม ๓๒๐ คน และ เลกส่วย ๓,๒๑๙ คน รวม ๓,๙๙๙ คน ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ที่	ตำแหน่ง	ประเภท	จำนวนเลขส่วย / เลขสมที่คุม (คน)
๑.	พระพิพิธภักดี (จางวางกองส่วย)	ส่วย ๔ อย่าง คือ รง พริกไทย หวายพัศเดา และไม้แดง	เลขส่วย ๑,๐๐๐ เศษ
๒.	พระวิเศษภักดี (จางวาง) หลวงสวัสดิภักดี (ผู้ช่วยกองส่วย)	ส่วย ๒ อย่าง คือ รง และ เลื้อคล้า	เลขส่วย ๒๐๐ เศษ
๓.	หลวงภักดีสมบัติ (นายกกองส่วย)	พริกไทย	เลขส่วย ๓๐ เศษ
๔.	หลวงสุนทรบริรักษ์ (นายกองค์มเลขส่วย)	เลื้อคล้า หวายพัศเดา	๓๐ เศษ และ ๕๐ เศษ รวม ๘๐ เศษ
๕.	หลวงอภิบาลศุภผล (นายกองค์มเลขส่วย)	คุมเลขส่วย ๒ อย่าง คือ กระวาน และ รง	เลขส่วย ๒๐๐ เศษ

^{๙๐} คำว่า “เลข” ใช้ตามที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี

๖๘ พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี

ที่	ตำแหน่ง	ประเภท	จำนวนเลขส่วย / เลขสมที่คุม (คน)
๖.	หลวงนาวาบำรุงพล (นายกongs่วย)	พริกไทย	เลขส่วย ๑๐ เศษ
๗.	หลวงจำนงสมบัติ (นายกongs่วย)	หวายพัดเดา	เลขส่วย ๓ คน
๘.	หลวงเทพากร (นายกongs่วย)	พริกไทย	เลขส่วย ๔ คน
๙.	หลวงส่วยอาศนาขวา หลวงส่วยอาศนาซ้าย (นายกongs่วย)	อาศนา	เลขส่วย ๒๐๐ เศษ
๑๐.	หลวงสุนทรภักดี (นายกongคุมเลขส่วย)	คุมเลขส่วยรง	เลขส่วย ๑๒๐ เศษ
๑๑.	หลวงวิเศษสมบัติ (นายกongคุมเลขส่วย)	คุมเลขส่วยรง	เลขส่วย ๓๐ เศษ
๑๒.	หลวงประมวญราชทรัพย์จางวาง (นายกongs่วย)	ทองคำ รง หวายพัดเดา	เลขส่วย ๓๐๐ เศษ
๑๓.	ขุนศรีชุมพล ขุนสุนทรสังจา (นายกongคุมเลขสม)	คุมเลขสม	เลขสม ๘๐ เศษ
๑๔.	ขุนนิบาลจีนประชา (นายกongคุมเลขส่วย)	รง	เลขส่วย ๔๐ เศษ

ที่	ตำแหน่ง	ประเภท	จำนวนเลขส่วย / เลขสมที่คุม (คน)
๑๕.	ขุนศรีปลัด (นายกของคุมเลขสม)	คุมเลขสม	เลขสม ๔๐ เศษ
๑๖.	ขุนชนานิก (นายกของคุมเลขสม)	คุมเลขสม	เลขสม ๓๐ เศษ
๑๗.	ขุนเจริญสมบัติ (นายกของคุมเลขสม)	คุมเลขสม	เลขสม ๓๐ เศษ
๑๘.	ขุนศรีรัตนาราม ขุนศรีธรรมการ (นายกของคุมเลขโยมสงฆ์)	คุมเลขโยมสงฆ์	เลขโยมสงฆ์ ๖๐ เศษ
๑๙.	ขุนพิทักษ์นที (นายกของคุมเลขสม)	คุมเลขสมรักษาด่านเกาะเสม็ด	เลขสม ๑๐ คน
๒๐.	ขุนโกศาบริบูรณ์ (นายกของส่วย)	รง	เลขส่วย ๓๐ เศษ
๒๑.	ขุนขจรพิมล (นายกของคุมเลขส่วย)	คุมเลขส่วยรง และ กฤษณา	เลขส่วยรง ๑๐ เศษ และ เลขส่วนกฤษณา ๒๐ เศษ รวม ๓๐ เศษ
๒๒.	ขุนวิเศษภักดี (นายกของส่วย)	พริกไทย	เลขส่วย ๔๐ เศษ
๒๓.	ขุนบำรุงราชา (นายกของส่วย)	พริกไทย	เลขส่วย ๑๐ เศษ

ที่	ตำแหน่ง	ประเภท	จำนวนเลขส่วย / เลขสมที่คุม (คน)
๒๔.	ขุนราชรสคนธ์ ขุนพิมลกำจร (นายกองส่วย)	รง และ กฤษณา	เลขส่วย ๓๐๐ เศษ
๒๕.	ขุนศรีโยธา (นายกองส่วย)	ทองคำ	เลขส่วย ๑๐ เศษ
๒๖.	ขุนรัตนาศิริ (นายกองส่วย)	กากกรุ่น	เลขส่วย ๑๔ เศษ
๒๗.	ขุนทิพภักดี หมื่นคักดาเรืองเดช (นายกองคุมเลขสม และเลขส่วย)	คุมเลขสม และส่วยรง	เลขสม ๓๐๐ เศษ และเลขส่วย ๑๐๐
๒๘.	ขุนจินดาภักดี หมื่นมนิวัฒนา (นายกองคุมเลขส่วย)	คุมเลขส่วยรง	เลขส่วย ๒๐ เศษ
๒๙.	ขุนโกดาบริบูรณ์ (นายกองส่วย)	รง	เลขส่วย ๓๐ เศษ
๓๐.	ขุนศิริบรรหาร หมื่นชำนาญคูหา (นายกองส่วย)	ทองคำ ดินประสิว และ เสือคล้า	เลขส่วย ๖๐ เศษ
๓๑.	ขุนประกอบไพโรสถ์ หมื่นประกันไพโรสถ์ (นายกองส่วย)	รง	เลขส่วย ๓๐ เศษ

ที่	ตำแหน่ง	ประเภท	จำนวนเลขส่วย / เลขสมที่คุม (คน)
๓๒.	ขุนเฉลิมราชทรัพย์ หมื่นประดับธนราช (นายกongs่วย)	รง	เลขส่วย ๒๐ เศษ
๓๓.	หมื่นพนมบริรักษ์ หมื่นพิทักษ์นาเวศ (นายกongs่วย)	รง	เลขส่วย ๒๐ เศษ
๓๔.	หมื่นรักดีวิเศษ หมื่นพิชิตจุมพล (นายกongs่วย)	พริกไทย	เลขส่วย ๑๐ เศษ
๓๕.	หมื่นรักดีพฤษา (นายกongs่วย)	หวายพัศเดา	เลขส่วย ๒๐ เศษ
๓๖.	หมื่นพินิจอักษร (นายกongs่วย)	รง	เลขส่วย ๒๐ เศษ
๓๗.	หมื่นรักดีอาสา (นายกongs่วย)	รง	เลขส่วย ๒๐ เศษ
๓๘.	นายหนู (นายกongคุมเลขส่วย)	คุมเลขส่วยไม้แดง และคุมเลขส่วยรง	เลขส่วยไม้แดง ๑๐ เศษ และเลขส่วยรง ๔๐ เศษ รวม ๕๐ เศษ

ที่	ตำแหน่ง	ประเภท	จำนวนเลขส่วย / เลขสมที่คุม (คน)
๓๙.	นายหมี่ (นายกongs่วย)	หวายพัศเดา	เลขส่วย ๒๐ เศษ
๔๐.	นายแฉ่ง (นายกongs่วย)	ทองคำ กระวาน หวายพัศเดา และรง	เลขส่วย ๑๐๐ เศษ

ตำแหน่งนายกongคุมเลขส่วยในวังหน้า ในเมืองจันทบุรี และหัวเมือง

ตำแหน่งนายกongคุมเลขส่วยในวังหน้า ในเมืองจันทบุรี และหัวเมือง มีทั้งสิ้น ๑๘ กong ซึ่งแบ่งเป็น เลกสม ๕๐ คน และ เลกส่วย ๔๗๐ คน รวม ๕๒๐ คนเศษ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ที่	ตำแหน่ง	หน้าที่	จำนวนเลขส่วย / เลขสมที่คุม (คน)
๑.	หลวงวิเศษภักดีจางวาง	นายกongs่วยพริกไทย ส่วยหวายพัศเดา	เลขส่วย ๘๐ เศษ
๒.	หลวงเจริญสมบัติ	นายกongs่วยหวายพัศเดา	เลขส่วย ๓๐ เศษ
๓.	หลวงบวรภักดี	นายกongs่วยหวายพัศเดา	เลขส่วย ๒๐ เศษ

ที่	ตำแหน่ง	หน้าที่	จำนวนเลขส่วย / เลขสมที่คุม (คน)
๔.	หลวงบุรุษประชาภิรมย์	นายกongส่วยกระวาน	เลขส่วย ๘๐ เศษ
๕.	หลวงบำเหน็จนาเวศศิริ	นายกongส่วยเรือมาด	เลขส่วย ๕๐ เศษ
๖.	หลวงวิเศษนาวา	นายกongส่วยหวายพัศเดา	เลขส่วย ๒๐ เศษ
๗.	หลวงวิเศษรักษาพล	นายกongส่วยหวายพัศเดา	เลขส่วย ๒๐ เศษ
๘.	หลวงนิกรภักดี	นายกongส่วยหวายพัศเดา	เลขส่วย ๓๐ เศษ
๙.	ขุนประมูลสมบัติ	นายกongส่วยพริกไทย	เลขส่วย ๓๐ เศษ
๑๐.	ขุนภิรมย์รักษา	นายกongส่วยพริกไทย	เลขส่วย ๑๐ เศษ
๑๑.	ขุนชำนาญศิริ	นายกongส่วยพริกไทย	เลขส่วย ๑๐ เศษ
๑๒.	ขุนภักดีชุมพล	นายกongส่วยหวายพัศเดา	เลขส่วย ๒๐ เศษ
๑๓.	ขุนชำนาญอาศนา	นายกongส่วยอาศนา	เลขส่วย ๑๐ เศษ
๑๔.	ขุนจิตรสารพล	นายกongส่วยอาศนา	เลขส่วย ๓๐ เศษ
๑๕.	ขุนบำรุงสุธารศ	นายกongส่วยถ่าน	เลขส่วย ๕๐ เศษ

๓/๔ พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี

ที่	ตำแหน่ง	หน้าที่	จำนวนเลขส่วย / เลขสมที่คุม (คน)
๑๖.	ขุนอานาวา ขุนชนาชุมพล	นายกongสมกongนอก	เลขส่วย ๕๐ เศษ
๑๗.	หมื่นบำรุงรักษา	นายกongส่วยหวายพัศเดา	เลขส่วย ๑๐ เศษ
๑๘.	หมื่นวิเศษรักดี	นายกongส่วยหวายพัศเดา	เลขส่วย ๑๐ เศษ

๒.๔.๕ จันทบุรี: ชุมชนสามวัฒนธรรม

จันทบุรีนับเป็นชุมชนสามวัฒนธรรมมาตั้งแต่อดีต ซึ่งนอกจากคนไทยที่เป็นคนในพื้นที่แล้ว ยังมีชาวเวียดนามที่อพยพเข้ามาในสยามนับตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยครั้งนั้นชาวเวียดนามที่อพยพเข้ามาในกรุงศรีอยุธยามี ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มที่มาจากโคชินไชน่า และกลุ่มที่มาจากอันนัม (Annam) และตังเกี๋ย (Tangkin) ทางภาคเหนือเนื่องจากในช่วงระหว่าง พ.ศ. ๒๑๖๓ – ๒๓๒๐ (ค.ศ. ๑๖๒๐–๑๗๗๗) เวียดนามถูกแบ่งการปกครองโดยผู้นำ ๒ กลุ่มคือกลุ่มตระกูลตรินห์ (Trinh) มีอำนาจอยู่ทางตอนเหนือคือแถบแคว้นอันนัมและตังเกี๋ย กลุ่มนี้ได้รับการสนับสนุนจากโปรตุเกส และตระกูลเหงียน (Nguyen) มีอำนาจอยู่ทางใต้ในเขตโคชินไชน่า ซึ่งเป็นเขตอิทธิพลของฝรั่งเศส

ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชาวเวียดนามในสยามแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่มด้วยเช่นกัน คือ กลุ่มที่มาจากแคว้นอันนัมและตังเกี๋ยมีความสัมพันธ์กับคณะบาทหลวงที่มาจากโปรตุเกส ส่วนพวกที่มาจากโคชินไชน่ายังคงความสัมพันธ์กับคณะบาทหลวงฝรั่งเศส จนภายหลังเมื่อสำนักวาติกันมีคำสั่งให้ตั้ง “เทียบสังฆมณฑล” ในสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๒๑๖ (ค.ศ. ๑๖๗๓) โดยมีบาทหลวงลาโน ชาวฝรั่งเศสเป็นประมุขเทียบสังฆมณฑล ทำให้ชาวเวียดนามทั้งสองกลุ่มเข้ามาอยู่ในความดูแลของคณะบาทหลวงฝรั่งเศส^{๙๑}

^{๙๑} จุฬิศพงศ์, ดร. จุฬารัตน์. ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๔๓๕ (กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๖), ๑๒๐-๑๒๑.

ทั้งนี้จะเห็นได้ว่า ในช่วงเวลานั้นก็มีคนเวียดนามกลุ่มเล็กๆ ที่ลี้ภัยมาอยู่ที่จันทบุรี ซึ่งชาวเวียดนามกลุ่มนี้เป็นชาวคาทอลิก จนในพ.ศ. ๒๒๕๐ (ค.ศ. ๑๗๐๗) พระสังฆราช เดอ ซีเซ ซึ่งเป็นประมุขพระศาสนจักรแห่งสยาม อันมีศูนย์กลางอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาทราบข่าวว่าเกี่ยวกับชาวคาทอลิกกลุ่มนี้ ท่านจึงส่งคุณพ่อเฮ็ต (Heutte) มิสชันเนอร์ชาวฝรั่งเศสในอาณัติมาดูแลคาทอลิกกลุ่มนี้ แต่เณรชาวตั้งเกีย ๒ คนที่เดินทางมากับคุณพ่อถูกจับข้อหาว่าจะเดินทางออกพระราชอาณาจักรโดยไม่ได้รับอนุญาต ต้องโทษจำคุกระยะหนึ่ง เมื่อพ้นโทษแล้วคุณ

โบสถ์คาทอลิก หรือ อาสนวิหารพระนางมารีอาปฏิสนธินิรมล

พ่อจึงได้เดินทางต่อมาถึงจันทบุรีในปี พ.ศ. ๒๒๕๔ (ค.ศ. ๑๗๑๑) ก็พบว่ากลุ่มคาทอลิกชาวเวียดนามนั้นมีประมาณ ๑๒๐-๑๓๐ คน จึงร่วมมือกันสร้างโบสถ์น้อยบนเนินสูงริมฝั่งทางใต้ของวัดจันทารามประมาณ ๒๐๐-๓๐๐ เมตร ซึ่งอยู่บนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำจันทบุรี ปัจจุบันรู้จักในนามของโบสถ์คาทอลิก หรือ อาสนวิหารพระนางมารีอาปฏิสนธินิรมล (The Cathedral of The Immaculate Conception Chanthaburi)

ชาวเวียดนามอพยพเข้ามาในสยามอีกครั้งในสมัยธนบุรี เพราะในเวียดนามเกิดความขัดแย้งและการชิงอำนาจกันในหมู่เชื้อพระวงศ์ของเวียดนาม เจ้านายองค์หนึ่งของเวียดนามขอความช่วยเหลือจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งส่งกำลังไปช่วยรบ ทั้งนี้ ในจดหมายเหตุของบาทหลวงโคนด์ (Father Conde) มิชชันนารีฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๑๒๑๔ (ค.ศ. ๑๗๗๑) รายงานว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรง

ยกทัพไปตีเวียดนามในครั้งนั้นทรงได้พวกเข้ารีตมา ๔๖ คนในจำนวนพวกอพยพมีชาวเวียดนามเข้ารีตเข้ามารวมอยู่ด้วย และเมื่อถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ชาวเวียดนามอพยพครั้งใหญ่เข้ามาอาศัยอยู่ในสยามเพิ่มขึ้นอีก โดยเฉพาะกลุ่มขององเชียงสือที่ลี้ภัยจากการแย่งชิงอำนาจกันเองเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร^{๙๒}

เดิมชาวเวียดนามอพยพหลบหนีอยู่ในความดูแลของขุนนางตำแหน่ง “ราชมนตรี” ซึ่งเป็นตำแหน่งเจ้าท่าและล่ามของชาวตะวันตกในกรมท่าขวา เนื่องจากชาวเวียดนามเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับบาทหลวงโปรตุเกสและฝรั่งเศส แต่เมื่อมีการอพยพเข้าสู่สยามครั้งใหญ่ของชาวเวียดนามกลุ่มองเชียงสือ ทำให้ประชากรกลุ่มนี้มีจำนวนมากจนเกินกำลังของกรมท่าขวาที่จะควบคุมให้เกิดความสงบเรียบร้อยในชุมชนได้ จึงย้ายกลุ่มชาวเวียดนามเข้ารีตและไม่เข้ารีตไปขึ้นกับกรมท่ากลาง โดยย้ายหลวงราชมนตรีขุนนางตำแหน่ง “เจ้าท่าฝรั่ง-เวียดนาม” จากกรมท่าขวาไปสังกัดกรมท่ากลาง นับเป็นการยุติบทบาทของกรมท่าขวาในการควบคุมดูแลชาวเวียดนามเข้ารีตและไม่เข้ารีตด้วย

นอกจากชาวเวียดนาม ยังมีชาวจีนที่นับว่าเป็นประชากรกลุ่มใหญ่อีกกลุ่มหนึ่งของจันทบุรีและหัวเมือง เมื่อศึกษาย้อนกลับไปในประวัติศาสตร์พบว่าการอพยพของชาวจีนเกิดจากทุกภักถัย การทำมาากินเป็นไปอย่างผิดเคืองแลประชาชนเกิดความอดอยากภายในประเทศ ขณะเดียวกันก็เกิดสงครามกลางเมืองระหว่างราชวงศ์ชิงกับมหาอำนาจตะวันตก จึงทำให้ดินแดนแถบกว้างต้งเอหมิง และนิงโปเกิดความเดือดร้อน ประชาชนชาวจีน โดยเฉพาะพวกที่มีพื้นเพอยู่ทางทิศใต้และทิศตะวันออกเฉียงใต้แสวงหาดินแดนใหม่ ชาวจีนจึงอพยพไปยังดินแดนต่างๆ จำนวนมาก และมีส่วนหนึ่งอพยพมายังประเทศไทย ขณะนั้นไทยมีนโยบายเปิดรับชาวจีนเพื่อเป็นแรงงานทดแทนการใช้แรงงานไพร่ ในการว่าจ้างชุดคลอง และบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม ซึ่งวิธีการควบคุมแรงงานจีนเหล่านี้ต่างจากการควบคุมแรงงานไพร่ในสังคมไทย โดยใช้วิธีการผูกปี้ชาวจีน ขณะเดียวกันยังใช้ในการ

^{๙๒} จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๔๓๕, ๒๓/๐-๒๓/๑

สำรวจสำมะโนประชากรจีนภายในประเทศไทยด้วยการลักข้อมือ การเก็บเงินค่าผูก
ปี และมีการแต่งตั้งหัวหน้าควบคุมชาวจีนด้วยตนเอง โดยให้ขึ้นตรงต่อพระโชฎีก
ราชเศรษฐี เจ้ากรมท่าซ้าย

จันทบุรีและชุมชนใกล้เคียงยังเป็นพื้นที่สำคัญที่ชาวจีนอพยพนิยมตั้งรกราก
เมื่อเดินทางมาถึงเมืองไทยใหม่ๆ จึงทำให้จันทบุรีมีชาวจีนแต่จิวและฮกเกี้ยนอาศัย
อยู่เป็นจำนวนมาก ในปี พ.ศ. ๒๓๙๒-๒๓๙๓ มีชาวจีนที่อาศัยอยู่ตามชุมชนรอบ
ปากอ่าวไทยประมาณ ๑๒๕,๐๐๐ คน ประกอบอาชีพด้านเกษตรกรรม เช่น ชาว
จีนที่จันทบุรีปลูกอ้อย พริกไทย และยาสูบเป็นส่วนใหญ่

ชาวจีนอพยพมีความชำนาญพิเศษหลายด้าน ทั้งด้านการค้าที่มีพ่อค้าชาวจีน
จำนวนหนึ่งกลายมาเป็นขุนนางและข้าราชการในกรมท่า ความชำนาญด้านการ
เกษตรกรรม การเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจที่เป็นสินค้าส่งออกสำคัญ เช่น น้ำตาล
พริกไทย อีกทั้งชาวจีนไหหลำยังชำนาญเรื่องการทำอาหาร เลี้ยงสุกร และ ประมง
ขณะที่ชาวจีนกวางตุ้งมีความชำนาญด้านช่างฝีมือ

ลักษณะชุมชนสามวัฒนธรรมของจันทบุรีปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในพระ
ราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ขณะที่พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประทับเรือใบดเพื่อเสด็จไปเมืองจันทบุรี
พร้อมผู้ติดตาม พระองค์ทรงบรรยายสภาพเมืองเก่าบริเวณเลขหัวแหลมที่พระองค์
ทรงทอดพระเนตรขณะที่เรือแล่นผ่านว่า

... พอเลี้ยวแหลมก็ถึงเมืองเก่า เห็นบ้านเวียดนามเรียงไปตามริมแม่น้ำข้างซ้ายมือมากกว่า ๑๐๐ หลังเรือน ข้างขวามือก็มีบ้านรายๆ ที่ริมแม่น้ำ หน้าบ้านเหล่านั้นปักธง

ชุมชนริมน้ำจันทบุรี

ภาพจาก <http://www.google.co.th/imgres>

พอเราออกพ้นตพานไปหน่อยหนึ่งก็พบเรือจีนเก๋ง เขาออกมายืนอยู่หน้าโรง ที่โรงนั้นเห็นมีของขายต่างๆ มาก ... ๒ ข้างทางมีโรงบ้างตึกบ้าง เป็นที่ขายของ มีของต่างๆ ขายสนุกสนานมาก ... แล้วกลับมาลงเรือขึ้นไปด้านเหนือตรงโบสถ์คารอลิก ... ตัวโบสถ์นั้นยาวใหญ่เป็นหลังคามุงกระเบื้องเกล็ดห่านหน้าลงแม่น้ำ ... ต่อขึ้นไปอีกนั้นก็มียกบ้านรายๆ ข้างซ้ายมือเป็นหลังตลาดที่เราได้ขึ้นไปแล้ว เราตักกันเซียง

เวียดนามเป็นระยะกันไป ตลอดหน้าบ้านมีผู้หญิงผู้ชายแลเด็กแต่งตัวเป็นเวียดนาม ลงมายืนดูเราที่ริมน้ำหลาย ๑๐๐ คน มีเด็กๆ มากนัก ... พอหมดบ้านเวียดนามก็ถึงตพานฉนวนน้ำข้างขวามือ ฟากแม่น้ำข้างหนึ่งนั้น มีศาลเจ้าอยู่หลัง ๑ ปักธงหน้าศาลเหมือนกัน ต่อไปอีกหน่อยเป็นวัดคารอลิก แต่เราไม่เห็นโบสถ์ถนัด ได้ยินแต่เสียงกลองเสียงระฆังแลมโหรี ที่วัดมีพลจุด ๖ นัด ...

ชุมชนริมน้ำจันทบุรี

ภาพจาก <http://www.google.co.th/imgres>

ไปจนถึงวัดโบสถ์ ซึ่งเป็นที่เนินสูงทีเดียว ข้างขวามือนั้นวัดจันทร์ตรงกันข้าม แลกลับเรือที่
นั้น^{๙๓}

ชอง

นอกจากชาวไทย เวียดนาม และจีนแล้ว ยังมีพวก “ชอง” ที่ถือว่าเป็นชน
พื้นเมืองของจันทบุรี ในปัจจุบัน
พวกชองมีภูมิลำเนาและทำมาหา
กินอยู่ในแถบป่าสีแซน ซึ่งอยู่ติดกับ
เขตแดนเมืองพระตะบอง ประเทศ
เขมร ชองมีภาษาพูดของตน ซึ่ง
ต่างจากภาษาเขมรและไทย
นักวิชาการทางมานุษยวิทยาจัดให้
ภาษาของชาวชองอยู่ในตระกูล
มอญ-เขมร เช่นเดียวกับพวก
กัมพูชาโบราณ นอกจากนี้ ชาว
ชองยังชอบปลูกปดสีต่างๆ และใช้ทองเหลืองเป็นเครื่องประดับเหมือนอย่างพวก
กะเหรี่ยงในเมืองกาญจนบุรี เข้าใจว่าแต่เดิมนั้นชองคงจะตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ตาม
ท้องถื่นต่างๆ ในเขตเมืองจันทบุรี เพิ่งจะถอยร่นเข้าป่าเข้าดงไปในเมืองไทยมีอำนาจ
เข้าครอบครองเมืองจันทบุรีในสมัยกรุงศรีอยุธยา^{๙๔}

อีกทั้ง ในหนังสือ **เล่าเรื่องกรุงสยาม** ของสังฆราชปาลเลกัวซ์ก็บรรยายถึง
เรื่องราวเกี่ยวกับชนเผ่าชองไว้ด้วยเช่นกันว่า

ทางทิศเหนือของจังหวัดจันทบุรีณกล่าวกันว่ามีภูเขาล้อมรอบเป็น
วงกลมทีเดียว เป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชนเผ่าชอง ซึ่งรักษาเส้นทางเข้าออกตาม
ช่องเขาทุกด้านไว้อย่างหวนหนา จะยอมให้บุคคลภายนอกเข้าออกไปได้ก็แต่
เฉพาะผู้ที่เคยติดต่อทำมาค้าขายเล็กๆ น้อยๆ ที่คาดว่าจะไม่เป็นพิษเป็นภัยแก่

^{๙๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
จันทบุรี**, ๑๐๒-๑๐๔.

^{๙๔} ตรี อมาตยกุล, **ประวัติจันทบุรี**, ๘-๙

พวกเขาเท่านั้น พวกของเคราฟในตัวหัวหน้าเผ่ามาก หัวหน้าเป็นผู้มีอำนาจเด็ดขาด สั่งให้ดำเนินการตามกฎหมายและประเพณีโดยเคร่งครัด กฎหมายของเผ่าของนี้ว่ากันว่าเข้มงวดนัก แต่ไม่ค่อยมีการละเมิดเท่าใดนัก...

การแต่งกายของพวกผู้ชาย มีแต่เดี๋ยวก่อนอยู่ผืนเดียวเท่านั้น ส่วนผู้หญิงสวมผ้าถุงเนื้อหยาบๆ และมีลายสลัปลีต่างๆ ขนบประเพณีก็คล้ายๆ พวกกะเหรี่ยง ... ภูเขาที่พวกของอาศัยอยู่นั้น ว่ากันว่ามิปอพลอยอันมีค่า ซึ่งนานๆ ครั้งพวกของจะนำไปเป็นบรรณาการแก่เจ้าเมืองจันทบูรณัฏฐ์ครั้งหนึ่งกับจะต้องส่งผลกระวานกับผลิตผลอย่างอื่นเป็นเครื่องราชบรรณาการแก่พระเจ้ากรุงสยามตามกำหนดด้วย^{๙๕}

๒.๖ เมืองชายทะเลตะวันออกอื่นๆ

ในพระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ให้รวบรวมข้อมูลเฉพาะเรื่องการปกครอง จำนวนราษฎรทั้งชาวไทยและชาวจีน รวมทั้งการทำมาหากินของราษฎรเฉพาะจันทบุรีและหัวเมืองเท่านั้น แต่ตำบลบ้านอ่างศิลา นับเป็นอีกสถานที่หนึ่งที่กรมท่าได้เรียบเรียงรายละเอียดในประเด็นดังกล่าวทูลเกล้าฯ ถวายด้วย โดยรายงานดังกล่าวนำเสนอให้เห็นว่า

ตำบลบ้านอ่างศิลา แขวงเมืองชลบุรี มีบ้านราษฎร ๑๘๙ เรือน ราษฎรที่เป็นไทย ๑๘๐ คนเศษ ราษฎรจีนมาแต่เมืองจีน แลเกิดเมืองไทย ๕๖๐ คนเศษ รวมราษฎรไทยจีนชายหญิงในบ้านอ่างศิลา ๗๔๐ คนเศษ ในแขวงบ้านอ่างศิลานั้น หลวงฤทธิศักดิ์ชลเขตร หลวงพิทักษ์จีนประชา ๒ นายนี้เป็นปลัดเมืองชลบุรี เป็นผู้ใหญ่บ้าน และหลวงฤทธิศักดิ์ชลเขตร หลวงพิทักษ์จีนประชา ได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ณอ่างศิลา ในบ้านอ่างศิลามี ๒ วัด เรียกชื่อว่า วัดนอก วัดใน วัดในมีพระสงฆ์ ๑๐ รูป วัดนอกมีพระสงฆ์ ๑๓ รูป เป็นวัด

^{๙๕} ฌ็อง-บัปติสต์ ปาลเลกัวซ์. *เล่าเรื่องกรุงสยาม*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. (พิมพ์ครั้งที่ ๓. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๙), ๕๓-๕๕.

เดิมมีมาแต่โบราณ ไม่ปรากฏว่าผู้ใดสร้าง แลมีตำบลบ้านใกล้เคียง ๕ ตำบล ตำบลข้างเหนือต่อเมืองชลบุรี คือบ้านเสม็ด ทางไปจากบ้านอ่างศิลา ๑๖๐ เส้น มีราษฎรชาวบ้านชายหญิงไทยจีน ๘๐ คนเศษ บ้านสุดทางไปจากบ้านอ่างศิลา ๗๐ เศษ มีราษฎรชาวบ้านชายหญิงไทยจีน ๔๐ คนเศษ บ้านหัวไปรทางไปจากบ้านอ่างศิลา ๘๐ เส้นเศษ มีราษฎรชาวบ้านชายหญิงไทยจีน ๑๒๐ คนเศษ บ้านโรงนอกทางไปจากบ้านอ่างศิลา ๘๐ เส้น ราษฎรชาวบ้านชายหญิงไทยจีน ๒๐๐ คนเศษ ข้างใต้ต่อพรมแดนกับบางลมุง บ้านเนินมกอกทางไปจากอ่างศิลา ๑๐๐ เส้น มีราษฎรชาวบ้านชายหญิงไทยจีน ๒๐๐ คนเศษ รวมคนบ้านอ่างศิลาแลบ้านใกล้เคียง ๑,๓๔๐ คนเศษ^{๙๖}

กรมท่ายังได้รวบรวมอาชีพและการทำมาหากินของราษฎรที่ตำบลบ้านอ่างศิลาไว้ด้วยว่า ราษฎรทำมาหากินด้วยการทำโป๊ะจับปลาทะเล ในฤดูเดือน ๑๒ จนถึงเดือน ๒ เป็นฤดูปลาทุเข้าโป๊ะ ราษฎรเจ้าของโป๊ะได้ปลาแล้ว ทำเป็นปลาทุเค็มบรรจุเรือเข้าไปจำหน่าย ณ กรุงเทพฯ เป็นสินค้าไปต่างประเทศปี ๑ เป็นปลา ๑๐ หมื่นตัวเศษ ถีบกระดานเก็บหอยตามเลน และปักหลักจับปักหลักจับหอยแมงภู่ ตั้งแต่เดือน ๕ ไปจนถึงเดือน ๗ ราษฎรจับหอยแมงภู่หลักปักไว้ในทะเลมาต้ม แล้วเก็บเนื้อหอยผึ่งแดดแห้งแล้วบรรจุกระสอบบรรจุเรือเข้าไปขาย ณ กรุงเทพฯ ซึ่งน้ำหนักเป็นสินค้าจำหน่ายไปเมืองต่างประเทศปีหนึ่ง ๑,๓๐๐ หาบเศษ

ตั้งแต่เดือน ๓ เป็นฤดูลมตะเภาพัดแรง คลื่นลมจัดทำให้โป๊ะแตก จึงต้องหยุดจับปลาจนถึงเดือน ๑๒ ในระหว่างที่หยุดการจับปลาทำโป๊ะไม่ได้นั้น ราษฎรทำมาหากินด้วยการลงเรือกลางอวนจับปลา และถีบกระดานเก็บหอยชายทะเล และผู้หญิงเด็กนั้นต่อยหอยนางรมด้วยซ็อนเหล็กตามก้อนศิลาชายทะเลเมื่อเวลาน้ำลงชวด ซึ่งปลาที่จับกับหอยนางรมที่ต่อยได้นั้น จะซื้อขายแลกเปลี่ยนกันกินอยู่ในแขวงบ้านอ่างศิลาแลบ้านใกล้เคียง ไม่ได้เป็นสินค้าไปต่างเมือง

^{๙๖} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๑๕๓-๑๕๔.

ส่วนราษฎรชาวบ้านเสม็ด บ้านยี่สุต บ้านหัวโปรง บ้านโรงนา บ้านเนินมะกอก ที่เป็นบ้านดอนอยู่ใกล้เคียงกับบ้านศิลานั้น ราษฎรชาวบ้านทำการหากิน ด้วยการทำนาข้าว สิ้นฤดูทำนาแล้วทำไร่แดงอุลิต ไร่ถั่วลิสง ซื้อขายแลกเปลี่ยนกันกินอยู่ในแขวงบ้านใกล้เคียง แต่ถั่วลิสงนั้นบรรทุกเกวียนไปขายที่เมืองชลบุรี ทำน้ำมันถั่วเป็นสินค้าจำหน่ายเข้าไปยังกรุงเทพ และจำหน่ายไปตามหัวเมืองที่อยู่ใกล้เคียงกับบ้านอ่างศิลาเท่านั้น

นอกจากนี้ ราษฎรที่บ้านอยู่ริมชายทะเลใช้เรือฉลอม สำหรับออกเที่ยวจับปลาในทะเลแลบรรทุกปลาไปขายต่างเมืองที่อยู่ใกล้เคียง ซึ่งเรือฉลอมที่ใช้ใช้นั้นใช้ใบสาคร รูปใบเป็น ๔ เหลี่ยม เรือยาว ๔ วา ๒ ศอกบ้าง ๕ วาบ้าง ๖ วาบ้าง ตัวเรือนนั้นมีช่องสำหรับทำขายที่เมืองชลบุรีด้วยไม้ตะเคียน นอกจากนี้ยังใช้กระป๋องทำนาเทียมเกวียน ซึ่งราษฎรทำเกวียนใช้เองทุกบ้าน

เรือฉลอมชายฝั่ง

ภาพจาก <http://www.google.co.th/images?q=เรือฉลอม&um=>

สำหรับสถานที่อื่นๆ นั้นมีการกล่าวถึงการทำมาหากินและอาชีพที่แตกต่างกันไปตามสถานที่ อาทิ เกาะเสม็ดพบว่า ราษฎรที่นี่ทำเยื่อเคย กับทำนา แต่ข้าวที่ทำได้ไม่พอกิน ต้องไปซื้อจากเมืองระยอง หรือเมืองแกลง ตั้งแต่เสม็ดมาถึงอ่าวหมูมีดินยางมาก ราษฎรทำน้ำมันยาง

ราษฎรที่เกาะช้างทำมาหากินด้วยการหาไม้หอม เช่น เนื้อไม้กฤษณา ตัดไม้ทำหวายพัดเตา ทำพวน ทำรง ทำนา แต่ปลูกข้าวไม่พอกิน ต้องซื้อข้าวจากเมืองตราด และคนที่นี่มักจะดื่มเหล้าเถื่อนเหมือนกับคนเกาะสีชัง จำหน่ายแก่เรือลูกค้าที่ไปมาค้าขาย ขณะที่ราษฎรที่บ้านคลองมัทรี เกาะช้าง เป็นถิ่นที่มีชื่อเสียงในเรื่องการเลื้อ และมีดินนวลหรือดินสอพอง ซึ่งในเขตเมืองตราดนี้จะมีแหล่งทำดินนวลหรือดินสอพองสำคัญอีก ๓ แห่ง คืออ่าวสลักเพชร (จะได้ดินนวลที่ขาวมาก) แหลมมะขาม และเกาะปุย ซึ่งดินที่ได้ก็นั้นเหมือนดินสอพองเมืองลพบุรี

๒.๖ เหตุการณ์สำคัญในขณะเสด็จประพาส

๒.๖.๑ การทำเกรน (กองศิลาที่ระลึก) ในการเสด็จไปยังน้ำพุคลองมะยม เกาะช้าง

ในการเสด็จประพาสน้ำพุคลองมะยม เกาะช้าง ครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริที่จะทำเกรน (กองศิลาเป็นที่ระลึก) แต่จะทำโตก็ได้ จึงให้เจ้านมสรภักย์ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เจ้าหมื่นไวยวรนาถ กรมหมื่นอดิศรไพศาลโสภณ กับกระลาสี ๒ คนช่วยขนศิลาก้อนเล็กบ้างใหญ่บ้าง มาทับตลับยาสูบของเจ้าหมื่นไวยวรนาถใส่กระดาบของกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ แล้วจึงบรรจุไว้ในถ้ำพระสุธารสชาติที่มีตราของรัชกาลที่ ๕ และเอาจานปิดด้านบน ก่อนที่นำศิลาก้อนใหญ่บ้างเล็กบ้างกองทับไว้ ซึ่งที่ตั้งเกรนนี้อยู่บนชะง่อนศิลาที่พระองค์ประทับ ซึ่งในพระราชนิพนธ์ฯ ระบุว่า

“เราสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม รัชกาลที่ ๕ ได้มาถึงที่นี่ ๒ ครั้งๆ หนึ่งเมื่อปีระกาเบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ กับครั้งนี้วันที่ ๔^{๑๒} ๒ ค่ำปีชวดอัฐศกศักราช ๑๒๓๘ เราทั้งปวงบรรดาที่มาพร้อมกัน ได้ลงชื่อไว้ในท้ายหนังสือนี้”

จุฬาลงกรณ์

ภาณุรังษี

กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์

กรมหมื่นพิชิตปรีชากร

กรมหมื่นอดิศรไพศาลโสภณ

ภาษกรวงษ์

เจ้าหมื่นไวยวรนาถ^{๑๓}

^{๑๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๔๔-๔๕.

๒.๖.๒ การสร้างอลงกรณ์เจดีย์ ที่น้ำตกคลองพลิว จันทบุรี

การเสด็จประพาสน้ำตกคลองพลิว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างเจดีย์ไว้เป็นที่ระลึก เหมือนที่พระองค์ทรงสร้างกองเกราณไว้ขณะเสด็จประพาสน้ำพุคลองมะยม เกาะช้าง แต่ที่เกาะช้างเป็นกองศิลา ซึ่งอาจจะอยู่ไม่นาน ด้วยเหตุนี้จึงมีพระราชดำริที่จะสร้างเจดีย์ที่ระลึกเหมือนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสร้างเจดีย์ที่ระลึกในครั้งที่ทรงเสด็จประพาสเมืองจันทบุรีครั้งที่ ๑ ทรงสร้างพระสถูปไว้ที่ธารน้ำเขาสระบาปองค์หนึ่ง หรือที่เรียกว่าจุลสิทธิ์จุมภฏเจดีย์ เมื่อปี พ.ศ. ๑๓๐๐ (จ.ศ. ๑๒๑๙) และทรงนำในอ่างหงส์ กับโปรดให้สร้างเจดีย์และศาลาประทับร้อน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าถึงเจดีย์ดังกล่าวประทานไว้ในพระราชนิพนธ์นี้ว่า “...พระเจดีย์ของทูลกระหม่อมทรงสร้างไว้ เมื่อเสด็จมาครั้งก่อน ลำธารที่ตรงนั้นกว้างประมาณ ๑๕ วา เป็นกว้างกว่าทุกแห่ง ที่ทำพระเจดีย์นั้นถมด้วยก้อนศิลา อยู่ในระหว่างกลางลำธารน้ำเดิน ๒ ข้าง พระเจดีย์นั้นถมด้วยก้อนศิลา อยู่ในระหว่างกลางลำธารน้ำเดิน ๒ ข้าง พระเจดีย์นั้นมีฐานชุกชีกำแพงแก้วชั้นหนึ่งสูงประมาณ ๒ ศอกเศษ องค์พระเจดีย์สูงประมาณ ๓ วา เขามาซ่อมแซมถ่อปูนใหม่ที่ตรงหน้าปราสาทของเราออกไป มีศาลา ๓ ห้องเหลียงรอบหลังหนึ่งเป็นที่สำหรับกันกับพระเจดีย์”^{๙๔} แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าในปี ๒๕๑๓ น้ำป่าได้พัดพาเจดีย์นี้หักพังหมดสิ้นแล้ว

ในการสร้างเจดีย์ที่ระลึกครั้งนี้ พระองค์ทรงปรึกษากับกรมท่าและพระยาจันทบุรี ซึ่งมีรายละเอียดในการสร้างเจดีย์ระบุไว้ในพระราชนิพนธ์ฉบับนี้ ดังนี้

^{๙๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๙๒-๙๓.

... เราได้ปรึกษากับท่านกรมท่า จะคิดทำพระเจดีย์ไว้บนไหล่เขาที่ตรงเรา นั่งคิดจะทำด้วยศิลาแลงทั้งองค์จะไม่ถล่ม เพราะที่นี่แลงมาก อนึ่งพระยาจันทบุรีเขาเคยทำการศิลาเป็นคนมีฝีมือมาก ได้ทำศิลาพระพุทธรัดนสถานจนมีความชอบ ได้เป็นพระศิลาการวิจารณ์ แต่แผ่นดินทูลกระหม่อม จะให้เขาเป็นคนทำ ... ขนาดพระเจดีย์ทำนั้นจะเอาฐาน ๖ ศอก ไซ

อลงกรณ์เจดีย์

ส่วนตามทรงพระเจดีย์ลอมฟางแล้วจะมีกำแพงแก้วรอบทักษิณพระเจดีย์ ให้มีบันไดขึ้นไปได้ด้วย ถ้าขึ้นไปบททักษิณพระเจดีย์แล้วจะเห็นน้ำพุตรงนั้นถนนที่เดียวเห็นจะงามมาก ต่อมานั้นจะทำตพาน้ำสำหรับให้คนไปน้สการได้สะดวกด้วย พระเจดีย์นั้นเราจะให้ใช้เงินอัฐทองแดง ซึ่งเราสั่งให้เขาไปเอาที่กรุงเทพฯ มานั้นแลบรรดาคนที่ได้มากับเราทั้งข้างหน้าและข้างใน ครึ่งนี้นั้นจะเรียรายกันทำพระเจดีย์องค์นี้กันคนละเล็กคนละน้อย แล้วจะให้ทำศิลาที่เป็นที่จารึก ๓ ด้านๆ หนึ่งเป็นที่จารึกของเรา ด้านหนึ่งเจ้านาย ข้าราชการฝ่ายหน้า ด้านหนึ่งเจ้านาย ข้าราชการฝ่ายใน จะได้เป็นที่ระลึกไปนานๆ ... พระราชทานนามว่าอลงกรณ์เจดีย์ ...^{๙๙}

๒.๖.๓ การตั้งตำแหน่งข้าราชการในหัวเมืองชายทะเลตะวันออก

การเสด็จประพาสส่วนพระองค์ในครั้งนี้ มิเพียงแต่เป็นการเสด็จเพื่อทรงพักผ่อนพระวรกายเท่านั้น แต่ระหว่างที่ทรงเสด็จพระองค์ท่านยังทรงพระราชนิพนธ์กิจที่สำคัญหลายประการด้วย ไม่ว่าจะเป็นการแต่งตั้งให้นายเก่าคนใช้ของพระองค์ท่าน ซึ่งอยู่ถวายงานพระองค์ท่านมานานถึง ๑๑ - ๑๒ ปี ตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ให้มาเป็นพระขลุ่ แทนตำแหน่งพระขลุ่ที่ว่างอยู่ เพราะทรงพระราชวินิจฉัยว่านายเก่าเป็นคนเรียบร้อย และเข้าใจหน้าที่ของตำแหน่งนี้เป็นอย่างดี

^{๙๙} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, ๘๕-๘๖.

นอกจากนี้ยังทรงยกบ้านอ่างศิลาขึ้นเป็นเมืองอีกหนึ่งเมือง ซึ่งแต่เดิมบ้านอ่างศิลาขึ้นกับเมืองชลบุรี แต่กรมท่าเห็นว่าบ้านอ่างศิลามีคนมาก ซึ่งเกิดคดีความกัน ชาวเมืองต้องเดินทางไปว่าความถึงเมืองชลบุรี ซึ่งระยะทางไกลและการเดินทางเต็มไปด้วยความยากลำบาก จึงตั้งให้ปลัดจันเมืองชลบุรีมาเป็นผู้รักษาเมือง ขึ้นเป็นเจ้าเมืองตามคำแนะนำของกรมท่าที่เห็นว่าปลัดจันเมืองชลบุรีเป็นคนดี และเป็นผู้ที่เอาใจใส่ดูแลรักษาเมืองอย่างมาก ขณะเดียวกันก็เลื่อนพระยาชลบุรีคนเก่าให้เป็นพระยาวิชิตชลเขตวิเศษศักดานนท์พหลภักดี จางวางผู้กำกับเมืองชลบุรี

๒.๗ ปัญหาที่ทอดพระเนตรเห็นขณะที่เสด็จประพาส

การเสด็จประพาสส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนี้ ทำให้พระองค์ได้มีโอกาสเสด็จเยี่ยมและติดตามการทำงานของขุนนางในท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็เสด็จเยี่ยมราษฎรไปพร้อมกันด้วย และในการเสด็จประพาสครั้งนี้ทำให้พระองค์ทอดพระเนตรเห็นปัญหาต่างๆ บางปัญหาพระองค์ท่านก็ทรงแก้ไขแล้ว ไม่ว่าจะเป็นปัญหาโจรสลัดที่ช่องแสมสารที่ว่า “ในฤดูนี้เป็นเวลาคลื่นลมสงบ สลัดจันได้เปนช่องออกทำอันตรายกับเรือลูกค้ามาก แต่ในฤดูที่เป็นเวลาคลื่นลมสลายเข้าคราวนี้แล้ว ได้สั่งให้ท่านกรมท่าคิดทำเรือลาดตระเวนหัวเมืองทุกๆ เมืองแล้ว แต่คราวฤดูนี้เห็นไม่ทัน”^{๑๐๐} โดยโปรดเกล้าฯ ให้กรมท่าจัดเรือลาดตระเวนหัวเมืองทุกๆ เมืองเพื่อป้องกันสลัดจัน หรือการทำแผนทีและทำทุ่นไว้เป็นที่หมายเรือบริเวณเขาหินดำ โดยทรงบรรยายไว้ว่า

... อ่าวบ้านยาง แลดูเป็นหมู่ตึ้นยางขาวไปเป็นอันมาก ข้างขวาเรือมานั้นนำร่องแจ้งความว่ามีศิลาอยู่ใต้น้ำตรงเขาหินดำออกไป ละเพาะอยู่ตรงช่อง เรือจะมาไม่มีที่สังเกตอะไร สังเกตได้แต่เขาหินดำกับตรงช่อง ถ้าเรือออกมาในช่องตรงมาแล้วต้องถูกหิน เพราะอย่างนั้นเรือต้องเดิมอ้อมเข้าไปข้างฝั่ง หรือออกไปริมเกาะเสม็ดจึงจะพ้น ถ้าหน้าเดือน ๔ เดือน ๕ น้ำงวดคลื่นจัดแล้ว เห็นน้ำแตกซำๆ เมื่อเราทราบความดังนี้ได้สอบดูในแผนที่ก็ไม่มี ดู

^{๑๐๐}พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี, หน้า ๒๔.

เป็นที่น่ากลัวนัก ถ้าเรือถูกค้าไปมาไม่รู้แล้วจะโดนเป็นแน่ คิดไว้ว่าเวลาควร
แล้วจะให้ออกมาเซอร์เว ลงแผนที่เสียงสักคราวหนึ่ง แล้วจะทำทุนไว้เป็นที่
หมายเรือด้วย^{๑๐๑}

นอกจากนี้ยังทรงแก้ปัญหาของชาวจันทบุรีไม่ว่าจะเป็นการขาดอัฐิโสฬศไว้ใช้
ในตลาด และ การทำถนนเพื่อให้ประชาชนได้ใช้ด้วย ดังที่บรรยายไว้ดังนี้

ปัญหาการขาดอัฐิโสฬศ

พอจีนเจี้ยนนายอากรเตาสุราบ่อนเบี้ยมาหา เอาของกำนัลมาให้เรา ได้ถามถึง
สุราในเมืองนี้ เขามีสุราต่างประเทศมาจำหน่ายมาก หน้ากลัวเงินจะตก
แล้วแจ้งความต่อไปว่าอัฐิโสฬศที่จะใช้ในตลาดนั้นมีน้อยนัก ราษฎรจะซื้อของ
แลสุรายาฝิ่นก็ไม่มีอะไรจะทอน มีความลำบากมาก มาอ้อนวอนจะขอใช้ปึก
เกรงจะผิดพระราชบัญญัติไม่อาจใช้ เราได้รับเขาว่าจะถามพระยาจันทบุรีดู
ถ้าไม่มีจำหน่ายเราจะให้เรือเทียมลมไปเอามาแต่กรุงเทพฯ ให้ทันใช้^{๑๐๒}

ถนนในเมืองจันทบุรี

เมื่อเรายืนอยู่บนเกยม้านั้น แลช่างขวามือเป็นถนนตลอดไปถึงเนินวง
ข้างซ้ายมือนั้น เห็นมีตพานเสาไม้ใหญ่ๆ ข้ามลำคลองน้ำใส มีพนักงานกรงทำ
เรียบร้อยดียวเกียบเส้น ๑ แต่ยังไม่แล้วตลอด แลดูไปฟากข้างโน้นมีถนน
ต่อไป เราถามพระปลัดแจ้งความว่า เป็นถนนทำขึ้นใหม่ พระยาจันทบุรีทำไว้
แต่เมื่อมีตราออกมาว่าเราจะมาเมืองจันทบุรีแต่ครั้งก่อน เมื่อ ๒ ปี ๓ ปีมาแล้ว
ทางไปเมืองเก่า ๑๒๐ เส้น ได้สั่งเขาวางทำขึ้นไว้ก็ดีแล้ว อย่าให้เป็นแต่ทาง

^{๑๐๑} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
จันทบุรี, หน้า ๓๐.

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

รับเสด็จคราวหนึ่ง ให้รักษาไว้ให้เป็นประโยชน์แก่ราษฎรด้วย ที่ยังค้างอยู่ก็ให้
ทำเสียให้แล้วๆ^{๑๐๓}

๒.๘ รายพระนามและรายนามที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ฯ

ในพระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรีกล่าวถึงบุคคลจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นเจ้านายและข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในที่ตามเสด็จ ส่งเสด็จ และรับเสด็จ ทั้งยังรวมไปถึงเจ้าเมือง ข้าราชการส่วนท้องถิ่น เจ้าภาชีนายอากร และบุคคลที่มาเฝ้ารับเสด็จ ทั้งนี้ รายพระนามและรายนามที่ปรากฏในเอกสารจะเป็นชื่อเล่นหรือชื่อที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสอย่างคุ้นเคย ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงรวบรวมรายชื่อดังกล่าวพร้อมเทียบรายพระนามและรายชื่ออย่างเป็นทางการที่ถูกต้องไว้ด้วย ดังที่รวบรวมไว้ในตารางด้านล่าง ดังนี้

^{๑๐๓}พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาส
จันทบุรี, หน้า ๑๐๔-๑๐๕.

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๑.	กรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ	พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ	กรมอักษร	ตามเสด็จ
๒.	ท่านเล็ก	สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์สรเดช		ตามเสด็จ
๓.	กรมนเรศวร์	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวร์วรฤทธิ์		ตามเสด็จ
๔.	กรมพิชิต	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร		ตามเสด็จ
๕.	กรมอดิศร	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช		ตามเสด็จ
๖.	กมลาค	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร		ตามเสด็จ
๗.	กาพย์	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์		ตามเสด็จ
๘.	สวัสดิโสภณ	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์		ตามเสด็จ
๙.	ไชยันต์	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย		ตามเสด็จ

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๑๐.	สวัสดี	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์		ไม่ได้ตามเสด็จเพราะประชวร
๑๑.	ทอง	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ ศิลปาคม		ตามเสด็จ
๑๒.	ท่านกลาง	สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์		ตามเสด็จ
๑๓.	อาลปาสเตอร์	มิสเตอร์เฮนรี อาลปาสเตอร์		ตามเสด็จ
๑๔.	พระวิสูตร	พระยาวิสูตรสาครดิฐ (กัปตันยอนบุช)		ไม่ได้ตามเสด็จ
๑๕.	เทวราช	พระยาไชยสุรินทร (เทวหนึ่ง)		ตามเสด็จ
๑๖.	พระนายไวย	พระยาประภากรวงษ์วรวิมุกต์ (ชาย)	นายเรือ	ตามเสด็จ
๑๗.	นายเหมา	หลวงจักรยานานุพิจารณา (เหมา)	นายเรือ	ตามเสด็จ
๑๘.	เสด็จยาย	สมเด็จพระยาสุตารัตนราชประยูร		ตามเสด็จ
๑๙.	เกษมศรี	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวาการวงศ์ประวัติ		ตามเสด็จ
๒๐.	ศรีสิทธิ	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมชุมศิริรัชสังกาศ		ตามเสด็จ

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๒๑.	ทองแถม	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ		ตามเสด็จ
๒๒.	ชุมพล	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์		ตามเสด็จ
๒๓.	จันทรทัต	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวิจิตรวราณปรีชา		ตามเสด็จ
๒๔.	วรวรรณ	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์		ตามเสด็จ
๒๕.	ดิศ	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ		ตามเสด็จ
๒๖.	โสณ	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมชุมพิทยลาภพฤฒิธาดา		ตามเสด็จ
๒๗.	วัฒนา	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์		ตามเสด็จ
๒๘.	พระองค์เจ้าแมนเขียน	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๒ พระองค์เจ้าแมนเขียน		เจ้านายผู้หญิงที่มาส่งเสด็จ
๒๙.	เงินยวง	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓ พระองค์เจ้าเงินยวง		เจ้านายผู้หญิงที่มาส่งเสด็จ
๓๐.	จามรี	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓ พระองค์เจ้าจามรี		เจ้านายผู้หญิงที่มาส่งเสด็จ
๓๑.	บุตรี	พระเจ้าไอยิกาเธอ กรมหลวงวรมหาสุรสิงหนาท		เจ้านายผู้หญิงที่มาส่งเสด็จ
๓๒.	โสม	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนศิริไชย		เจ้านายผู้หญิงที่มาส่งเสด็จ

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๓๓.	ประภัศร	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภัศร		เจ้านายผู้หญิงที่มาส่งเสด็จ
๓๔.	ภัคตร	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภัคตรพิมลพรรณ		เจ้านายผู้หญิงที่มาส่งเสด็จ
๓๕.	พระเกษม	พระเกษมราชสุภาวดี (เผือก)		ไม่ได้ตามเสด็จ
๓๖.	พระยาอนุชิต	พระยาอนุชิตชาญไชย (อุ่น)		ไม่ได้ตามเสด็จ
๓๗.	ท่านภูธรราช	เจ้าพระยาภูธรราช ที่สมุหนายก (นุช)		มาส่งเสด็จ
๓๘.	เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์	เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (แพ)		มาส่งเสด็จ
๓๙.	พระยาราช	พระยารัตนบดินทร์ (รอด)		มาส่งเสด็จ
๔๐.	พระยาจำแสน	พระยาจำแสนบดี (ขลิบ)		มาส่งเสด็จ
๔๑.	พระยาไชยภูมิ	พระยาไชยภูมิราชเศรษฐี (พุก)		มาส่งเสด็จ
๔๒.	พระยาพิพัฒ	พระยาพิพัฒโกษา (ทับ)		มาส่งเสด็จ
๔๓.	พระนรินทร	พระยาเทพประสุน (ปั่น)		มาส่งเสด็จ

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๔๔.	คุณสุรวงษ์	เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม (วร)		ร. ๕ สั่งราชการก่อนเรือออก
๔๕.	เทวัญ	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรพระเทววงศ์วโรประการ		มาส่งเสด็จ
๔๖.	ทวี่	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์		มาส่งเสด็จ
๔๗.	พิพิธ	พระยาราชภักดี (ทองคำ)		มาส่งเสด็จ
๔๘.	เกาวนาสมุทร	พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ (เนตร)		มาเฝ้าเพื่อทูลเรื่องโทรเลขปากน้ำ และ ร. ๕ มอบเทียน ๘ เล่มให้ไปบูชาพระสมุทรเจดีย์แทนพระองค์
๔๙.	สมเด็จพระเจ้าพระยา	สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)		
๕๐.	ท่านกรมท่า	เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค)		ตามเสด็จ
๕๑.	มิสเตอร์วังกา	มิสเตอร์วังกา	รักษาโคมที่ไลฟ์เฮาส์	อดีตกับตันเรือหมอสาย

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๕๒.	หมอสาย	พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าสายสินีทวงษ์		ตามเสด็จ
๕๓.	พระยาภาษ	เจ้าพระยาภาษกรวณษ์ (พร)		ตามเสด็จ
๕๔.	สรรพเพธ	เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต)		ตามเสด็จ
๕๕.	พระยาราชพงษา	พระยาราชพงษานุรักษ์ (ชม)	ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสงคราม	ตามเสด็จ
๕๖.	พระไพรัช	นายสุตใจ ราชานุประพันธ์		ตามเสด็จ
๕๗.	นายแฉ่	พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม (แฉ่)		ตามเสด็จ
๕๘.	คุณแพ	ท้าวราชกิจวรพัฒน์ (แพ)	ดูแลโรงครัวเรือ อรรคราชวรเดช	ตามเสด็จ
๕๙.	เจ้าคุณทิพากรวณษ์	เจ้าพระยาทิพากรวณษ์มหาโกษาธิบดี (จำ บุนนาค)		
๖๐.	ศรีวิไลย	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสุพรรณภาควดี		ตามเสด็จ
๖๑.	เจ้าเพ่ง	นาย แฝ่ง ศรีสรรัักษ์		ติดเรือมาโดยขึ้นมาจาก ลัดหีบ

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๖๒.	พระระยอง	พระศรีสมุทรโภาค	ผู้ว่าราชการเมืองระยอง	จัดเรืออวนไว้ให้ที่ลัดทียบ
๖๓.	พระยาบางละมุง	พระยาสาครสงคราม	ผู้ว่าราชการเมืองบางละมุง	มารับเสด็จที่ลัดทียบ
๖๔.	หลวงภิรมย์	หลวงภิรมย์ โกษา		ร่วมกับพระไพรัชลงเรือเพื่อตามจีนสลัดได้ที่ช่องแสมสาร
๖๕.	พระชลธาร	พระชลธารพินิจจัย (ฉุน)		ร่วมกับจีนกิมเพื่อค้าขาย
๖๖.	ท่วย	พระยาราชานุประพันธ์ (ท่วย)	แอดเดอร์แกมบี้	ตามเสด็จลงเรือเล็กไปที่เกาะเสม็ด
๖๗.	เจิม	เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม)	แอดเดอร์แมบี้	ตามเสด็จลงเรือเล็กไปที่เกาะเสม็ด
๖๘.	หลวงคัลยुท	พระยาไกรโกษา (ทัด)		ตามเสด็จ

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๖๙.	นายแก้ว	นายแก้ว	มหาดเล็กข้าหลวงเดิมใน พระขลุบตีศรีมหาสมุทร	ตามเสด็จ
๓๐.	นายด่าน	พระสาครคชเขตร	จางวางด่านเกาะช้าง ตรวจการเกาะช้าง	ตามเสด็จ
๓๑.	พระยาตราด	พระยาพิพิธพิไชยสุนทรการ (เอี่ยม)	ผู้ว่าราชการเมืองตราด	ตามเสด็จ
๓๒.	อ้ายเที่ยง	หลวงนายสิทธิ์ (เที่ยง)		ตามเสด็จ (นอกราชการ)
๓๓.	หลวงพิณิจ	พระยาอภิรักษ์ราชอุทยาน (แฉล้ม)		ตามเสด็จ
๓๔.	หลาน	เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์ วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน)		ตามเสด็จ
๓๕.	นายพิน	นายพิน		ตามเสด็จ
๓๖.	หมอ	หมอกาเวน		ตามเสด็จ

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๓/๓.	นายเปี้ย	นายเปี้ย ราชานุประพันธ์		ตามเสด็จ
๓/๔.	เจ้าช่วง	เจ้าขำนวญทั่วดาว (ช่วง)		นำหีบหนังสือมาถวาย ร. ๕ ที่เกาะกระดาน
๓/๕.	เจ้าอิม	นายอิม ชาติสูเรนทร		นำขันและเครื่องอาบนํ้ามาถวาย ร.๕ ที่เกาะกระดาน
๔๐.	จู	เจ้าหมื่นเสมอใจราช (จู)		
๔๑.	เจ้าตัง	หม่อมเจ้าประวิช		
๔๒.	พระยามหามนตรี	พระยาพิไชยสงคราม (อ่ำ)		
๔๓.	พระอินทรเทพ	พระอินทรเทพ (ทับ)		
๔๔.	หลวงภิรมย์สมบัติ	หลวงภิรมย์สมบัติ	กองส่วยรวงเมืองตราด	นำผ้าตาสมุก และหมูสองตัวมาถวาย ร. ๕
๔๕.	พระยาจันทบุรี	พระยาวิไชยาธิปัตย์ศรีณรงค์ฤไชย (โต)	ผู้สำเร็จราชการเมืองจันทบุรี	รับเสด็จ ร. ๕ ที่แหลมสิงห์

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๘๖.	นายเจียะ	นายเจียะ	นายอากรเตาสุรา บ่อนเบี้ย อยู่ในพระ ยานรณารถ	นำของกำนันลมาถวาย ร. ๕ บนเรือที่แหลมสิงห์
๘๗.	พระยานรณารถ	พระยาโชฎีกราชเศรษฐี (เถียน)		
๘๘.	สมเด็จพระกรมพระ	สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๒ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบ ปรปักษ์		ร. ๕ มีหนังสือไปถึงขณะอยู่ที่ แหลมสิงห์
๘๙.	ขุนราชรถคนธ์	ขุนราชรถคนธ์	นายกองส่วย กฤษณา	ตกปู และเอาเสื้อหลายม้วน มาถวายให้ ร. ๕
๙๐.	พิเรนทร	พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เวก)		สานกระเช้ากล้วยไม้ถวาย ให้ ร. ๕
๙๑.	พระยาปลัดเมืองนครราช สีมา	พระยานครราชสีมา (กาจ)		} ส่งข่าวถึง ร.๕ เพื่อ } กราบทูลว่า ขณะนี้ได้ } ออกเดินทางไปสิงคโปร์
๙๒.	นายจ่ายยศสถิตย์	นายจ่ายยศสถิตย์ (ตุ๋)		

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๙๓.	มิสเตอร์ริค	มิสเตอร์ริค เมืองสิงคโปร์		เพื่อไปดูบ้านต้นเพลิง
๙๔.	จางวางช้าง	พระสามภพพาย (ช้าง)		เจ้านายของจีนเฝ้าที่มาเฝ้าและเอาของมาถวาย ร. ๕
๙๕.	ท่านใหญ่	หม่อมยี่ง		ภรรยาพระพิพิธ น้องท่านใหญ่
๙๖.	พระยานุรักษ์	พระยามหานิเวศนานุรักษ์ (เผือก)		} ได้รับเชิญไปร่วมงานวัน เกิดท่านเล็กบนเรือ อรรคราชวรเดช ขณะ อยู่ที่จันทบุรี
๙๗.	ราชวรินทร์	พระราชวรินทร์		
๙๘.	ไชยพร	พระยาสีหราชฤทธิไกร (ทองคำ)		
๙๙.	หลวงนายฤทธิ์	หม่อมราชวงศ์เล็ก ศรีสุรักษ์		
๑๐๑.	หลวงนริศร	พระยาทิพโกษา (โต)	ดูแลโรงครัวเลี้ยงอาหาร	อยู่เรือเขจรชลคติ

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๑๐๒.	เจ้าปฤษฎางค์	พระองค์เจ้าปฤษฎางค์		ส่งหนังสือมาแจ้ง ร. ๕ เกี่ยวกับการไปตรวจการทำทองที่เมืองปราจีนบุรี เมืองกระบินทรบุรี
๑๐๓.	พระยาจางวาง	พระยาวิชิตรชลเขต (ทศ สมุทรานนท์)	จางวางเมืองชลบุรี	
๑๐๔.	พระยาบำเรอ	พระยาอภัยพิพิธ (เสพ)	} ดูแลการรับเสด็จ ที่ค่ายหลวงตำบลบ้านอ่างศิลา	ทำตามคำสั่งกรมท่า
๑๐๕.	พระสุนทรา	พระยาศรีสุรราชภักดี (หนู)		ทำตามคำสั่งกรมท่า
๑๐๖.	ลูกหญิงกลาง	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุวภักตรวิไลยพรรณ		รับเสด็จที่ค่ายหลวงตำบลอ่างศิลา
๑๐๗.	ลูกหญิงเล็ก	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ายันทรวรรณโรภาศ		รับเสด็จที่ค่ายหลวงตำบลอ่างศิลา
๑๐๘.	พระองค์แสงจันทร์	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓ พระองค์เจ้าแสงจันทร์		รับเสด็จที่ค่ายหลวงตำบลอ่างศิลา

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๑๐๙.	พระองค์สุบงกช	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓ พระองค์เจ้าสุบงกช		รับเสด็จที่ค่ายหลวงตำบลอ่างศิลา
๑๑๐.	พระนายศรี	พระยาเพชรพิไชย (เจิม)		รับเสด็จที่ค่ายหลวงตำบลอ่างศิลา
๑๑๑.	ทิพมงคล	หลวงสำเร็จพระขรรค์ (บุญ)		รับเสด็จที่ค่ายหลวงตำบลอ่างศิลา
๑๑๒.	เจ้าชื่น	พระยาชลบุรานุรักษ์ (ชื่น สมุทรานนท์)		รับเสด็จที่ค่ายหลวงตำบลอ่างศิลา
๑๑๓.	มิสเตอร์ยุกเกอร์	มิสเตอร์ยุกเกอร์		คนของห้างบอร์เนียว กัมปาลี
๑๑๔.	มิสเตอร์ฟอส	มิสเตอร์ฟอส		คนของห้างบอร์เนียว กัมปาลี
๑๑๕.	พระยาบำเรอภักดิ์	พระยาวิเศษสังฆาดา (โต)		มารับเสด็จที่พระตำหนักแพ

ที่	พระนาม/นามที่ปรากฏในเอกสาร	พระนาม / นาม	ตำแหน่ง / หน้าที่	หมายเหตุ
๑๑๖.	พระโทรเลข	พระโทรเลขธรรานุรักษ์ (ชม)		มารับเสด็จที่พระตำหนักแพ
๑๑๗.	พระยาอุไทยธรรม	พระยาอุไทยธรรม (อ่อน)		มารับเสด็จที่พระตำหนักแพ
๑๑๘.	พระยาเทพ	เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (นุ่ม)		มารับเสด็จที่พระตำหนักแพ
๑๑๙.	พระยาศรี	พระยามหาอำมาตย์ (หรั่ง)		มารับเสด็จที่พระตำหนักแพ
๑๒๐.	พระยาราชรองเมือง	พระยาจิรายุมนตริ (เนียม)		มารับเสด็จที่พระตำหนักแพ
๑๒๑.	พระยาอภัยรณฤทธิ์	พระยาสีหราชฤทธิไกร (แย้ม)		มารับเสด็จที่พระตำหนักแพ
๑๒๒.	กระเชม	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์		มารับเสด็จที่พระตำหนักแพ
๑๒๓.	มनुส	สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส		มารับเสด็จที่พระตำหนักแพ
๑๒๔.	ลูกหญิงปีเอตริส	พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าภัทราวุธดี		ร. ๕ เสด็จกลับมาทรงทำขวัญในวันเสด็จกลับ

๓. สรุป

พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่เพียงเป็นเอกสารที่บันทึกการเดินทางรายวันเรื่องราวเสด็จประพาสจันทบุรีในปีชวดจุลศักราช ๑๒๓๘ (พ.ศ. ๒๔๑๙ – ๒๔๒๐) แต่ยังเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่สะท้อนมุมมองของผู้ปกครอง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ที่ลักษณะพิเศษและแตกต่างไปจากเอกสารของส่วนกลางอื่นๆ เนื่องจากทรงจดบันทึกจากประสบการณ์ที่มีต่อหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ซึ่งได้จากการทอดพระเนตรโดยตรง พระราชนิพนธ์ฯ ขึ้นนี้ยังกล่าวถึงภูมิประเทศ การปกครอง เศรษฐกิจ สถานที่สำคัญ ประวัติศาสตร์ เส้นทาง การเดินทาง ดำเนินท้องถิ่น รวมไปถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ไม่ว่าจะเป็น ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด ในอดีตที่ผ่านมา ที่สำคัญพระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรีมีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์จันทบุรี ทั้งในแง่ของประวัติศาสตร์ที่ทรงบันทึกประวัติศาสตร์จันทบุรีย้อนหลังกลับไปในสมัยอยุธยา จนถึงรัชสมัยพระองค์ ซึ่งสะท้อนให้เห็นความสำคัญของจันทบุรีต่อประวัติศาสตร์ไทย ทั้งในด้านความเป็นเมืองยุทธศาสตร์ เมืองท่าการค้าทางทะเลของหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก และเมืองผลิตสินค้าส่งออกสำคัญ นอกจากนี้ยังให้ภาพสะท้อนสังคมจันทบุรีทั้งในด้านกายภาพและวัฒนธรรม

บรรณานุกรม

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ในปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ กับปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ และปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗ รวม ๓ คราว. พิมพ์พระราชทานในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลปลื้มพระศุภสมเด็จพระเจ้าปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลย์มารศรี พระอัครราชเทวี พ.ศ. ๒๔๓๐.

_____. พระราชนิพนธ์ระยะทางเสด็จประพาสจันทบุรี. พระยามโหสถศรีพิพัฒน์ พิมพ์แจกไว้ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่เลื่อน แกล้งแก้วกล้า ณ เมรุสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๗ เมษายน ๒๔๔๔.

จุฬิศพงศ์ จุฬารัตน์. ขุนนางกรมท่าขวา การศึกษาบทบาทและหน้าที่ในสมัยอยุธยาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๑๕๓-๒๔๓๕. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

ฉัง-บัปติสต์ ปาลเลกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พิมพ์ครั้งที่ ๓. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๔๙.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. เทศาภิบาล. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, พุทธศักราช ๒๕๔๕

ตรี อมาตยกุล. ประวัติจันทบุรี. แจกเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายอวบ สุขสิงห์ ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส. วันที่ ๖ เมษายน ๒๕๐๐.

อัครศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์. สยามประเทศไทย กับ “ดินแดน” ในกัมพูชาและลาว (Siam-Thailand and “Territories” in Cambodia and Laos). พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ: มุลนิธิโตโยต้าประเทศไทย และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, พุทธศักราช ๒๕๕๒.

นิติ เอียวศรีวงศ์. **ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา.**
(เอกสารวิชาการหมายเลข ๑๔ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์ พ.ศ. ๒๕๒๓) กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๒๓.

**ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๗ ประมวลจารึกที่พบในประเทศไทยและ
ต่างประเทศ, จัดพิมพ์เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ
สยามบรมราชกุมารี เนื่องในโอกาสทรงเจริญพระชนมายุ ๓๖ พรรษา
พุทธศักราช ๒๕๓๔**

**ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕ และ ๖๖ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับ
พันจันทนุมาศ (เจิม) และ จดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี
คราวปราบเมืองพุทไธมาศและเขมร พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: องค์การ
คำของครุสภา, ๒๕๒๓.**

ปิยนารถ บุนนาค. “จันทบุรีในความสัมพันธ์สยาม-ฝรั่งเศส”. **วารสารสมาคม
ประวัติศาสตร์.** ฉบับที่ ๒๘, ๒๕๔๙.

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐ). พิมพ์ครั้งที่ ๑๙.
กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมธิราช, ๒๕๔๗.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย: ภูมิภาคตะวันออก”. **โลก
ประวัติศาสตร์ เล่ม ๒ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย: ภูมิภาค
ตะวันออก.** พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ; โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๘.

วุฒิชัย มูลศิลป์. “การป้องกันทางทะเลในสมัยรัตนโกสินทร์”. **วารสารสมาคม
ประวัติศาสตร์.** ฉบับที่ ๒๘, ๒๕๔๙.

ศิริพร ดาบเพชร. “การพาณิชย์นาวีและพิพธิภัณฑ์พาณิชย์นาวี. **โลก
ประวัติศาสตร์ เล่ม ๒ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย: ภูมิภาค
ตะวันออก.** พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ; โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๘.

ศุภวัตร, พ.อ. ม.ร.ว. เกษมศรี (บรรณาธิการ). “พระมหากษัตริย์คุณต่อชาว
จีน” มหาเจษฎาบดินทรานุสรณ์. ใน วีระวัลย์ งามสันติกุล
(บรรณาธิการ). พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เยเรเมียส ฟาน
ฟรีต และผลงานคัตสรร พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัตร เกษมศรี
นักประวัติศาสตร์อาวุโสดีเด่น กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระ
ราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ๒๕๕๒.

อดิศร หมวกพิมาย. กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้าง
และการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง
พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๙๘. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต คณะ
ศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐.

อภิรักษ์ณ เกษมผลกุล. “เจ้ากับข้า หรือ บิดากับบุตร: ความสัมพันธ์ระหว่าง
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับชาวจันทบุรี ในจดหมาย
เหตุเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี” โลกประวัติศาสตร์ เล่ม ๒
ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย: ภูมิภาคตะวันออก. พิมพ์ครั้งแรก.
กรุงเทพฯ; โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๘.

เอกสารลำดับที่ ๓/๐

รายงานการตรวจและจัดราชการมณฑลปาจิณบุรีของ กรมหลวงดำรงราชานุภาพและกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์

เพชรบุรี เพชรบุรี

๑. ความสำคัญของเอกสาร

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาแห่งการปฏิรูปการปกครองหรือยุคการทำประเทศให้ทันสมัยทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค สาเหตุสำคัญของการปฏิรูปสืบเนื่องมาจากปัจจัยสำคัญสองประการ คือ ระบบการปกครองภายในประเทศแบบเดิมที่ล้าสมัยไม่เหมาะสมต่อภาวะการณ์ที่กำลังเปลี่ยนแปลง และการคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตก ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อังกฤษแผ่อิทธิพลเข้าคุกคามพรมแดนสยามทางด้านตะวันตกและด้านใต้ ส่วนฝรั่งเศสแผ่อิทธิพลคุกคามพรมแดนสยามทางด้านตะวันออก ปัจจัยดังกล่าวนำไปสู่การปฏิรูปการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๓๕ และดำเนินการปกครองเมืองต่างๆ แบบเทศาภิบาล จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นเพื่อสร้างเอกภาพทางการปกครองและรักษาเอกราชของชาติให้พ้นจากภัยคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก

มณฑลปาจิณหรือมณฑลปาจิณบุรีเป็นหนึ่งในมณฑลแรก ๆ ที่จัดตั้งขึ้น พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อแรกตั้งเป็นมณฑลตะวันออกที่ไม่มีพรมแดนติดทะเลมี ๔ เมือง คือ เมืองนครนายก เมืองปาจิณบุรี เมืองพนมสารคาม และเมืองฉะเชิงเทรา ในภายหลังได้ขยายอาณาเขตมณฑลต่อไปทางชายทะเลทำให้มณฑลปาจิณบุรีมีความสำคัญมากยิ่งขึ้น โดยรวมเมืองพนมสนธิคม เมืองชลบุรี และเมืองบางละมุง รวมเมืองทั้งหมดในมณฑล ๗ เมือง มณฑลปาจิณบุรีมีความสำคัญทางการเมือง กล่าวคือ เป็นเมืองที่มีพรมแดนติดกับมณฑลเขมรหรือมณฑลบูรพา และเมืองจันทบุรี ซึ่งมีการติดต่อค้าขายกับฝรั่งเศส ใน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) และมณฑลปาจิณบุรียังเป็นมณฑลครูหรือมณฑลตัวอย่างในการจัดการปกครองแบบเทศาภิบาล

ในการศึกษาประวัติศาสตร์มณฑลปาจิณบุรี นอกจากพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลปาจิณบุรี ร.ศ.๑๒๒ (พ.ศ.๒๔๔๖) แล้ว ยังมีเอกสารประวัติศาสตร์สำคัญอีกอย่างน้อยสองเรื่องที่เกี่ยวข้อง คือ รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และรายงานการตรวจและจัดราชการมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์

เอกสารเรื่องแรก รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อครั้งเสด็จไปตรวจราชการเมืองชลบุรีและเมืองฉะเชิงเทราในเดือนมกราคม ร.ศ.๑๑๙ (พ.ศ.๒๔๔๓) เพื่อนำความขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงจดระยะที่ได้ตรวจและจัดราชการในลักษณะของจดหมายรายวัน พรรณนาความถึงสิ่งต่างๆ ที่ทรงพบเห็นอย่างละเอียดตลอดเส้นทาง ทั้งสภาพบ้านเมือง สถานที่ราชการ การจัดการปกครองท้องที่ จำนวนสำมะโนครัว การสรรพากร การคลัง เหตุการณ์โจรผู้ร้าย จำนวนนักโทษในเรือนจำ การโยธาและการศึกษา

รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณเป็นเอกสารสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ที่ให้ข้อมูลทางด้านการเมืองการปกครอง การจัดระบบการปกครอง สภาพเศรษฐกิจและสังคมของหัวเมืองตะวันออกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี วารสารศิลปากรได้ตีพิมพ์เผยแพร่รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ ในวารสารศิลปากร ปีที่ ๑๓ เล่มที่ ๕ พ.ศ.๒๕๑๓

เอกสารเรื่องที่สอง รายงานการตรวจและจัดราชการในมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เป็นรายงานการตรวจและจัดราชการในมณฑลปาจิณบุรี เมื่อ ร.ศ.๑๒๒ (พ.ศ.๒๔๔๖) ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษจัดการตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลปาจิณบุรี ทรงนำความกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลักษณะของเอกสารเป็นบันทึกรายงานการตรวจและจัดราชการ

เมืองนครนายก เมืองฉะเชิงเทรา และเมืองชลบุรี โดยบันทึกแบ่งเป็นหัวข้อ ว่าด้วยการเดินทาง ว่าด้วยการตรวจการเฉพาะท้องที่ ว่าด้วยการตรวจรวมทั่วไป และว่าด้วยการที่จัดการจดบันทึกรายงานการตรวจราชการของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์มีลักษณะเป็นทางการ เขียนรายงานเป็นหัวข้ออย่างชัดเจนและรายงานอย่างตรงไปตรงมา การตรวจและจัดราชการในมณฑลปาดิจนบุรีของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ พิมพ์เผยแพร่เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางเฮียะ ศิริทรัพย์ เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๕

ผู้วิจัยต้องการศึกษารายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาดิจนบุรี พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและรายงานการตรวจและจัดราชการในมณฑลปาดิจนบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เอกสารชั้นต้นที่สำคัญในการศึกษาการจัดการปกครองมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งเป็นการปกครองสมัยใหม่มีระบบการบริหารราชการที่ชัดเจนและควบคุมการปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการ ในช่วงเวลาที่มหาอำนาจตะวันตกกำลังคุกคามสยาม และยังเป็นเอกสารสำคัญที่ให้ข้อมูลประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสภาพการเมืองการปกครอง สภาพเศรษฐกิจและสังคมของเมืองต่างๆ ในมณฑลปาดิจนบุรี และคุณสมบัติสำคัญของการนำหลักฐานเหล่านี้มาศึกษาก็เพื่อใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของจังหวัดปราจีนบุรี นครนายก ฉะเชิงเทรา และชลบุรีได้เป็นอย่างดี

๒. สารัตถวิพากษ์

รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาดิจนบุรี พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และรายงานการตรวจและจัดราชการมณฑลปาดิจนบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เป็นเอกสารสำคัญในการศึกษาการจัดการปกครองหัวเมืองตะวันออกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เอกสารทั้งสองเรื่องเป็นรายงานการตรวจราชการ มีเนื้อหาสาระสำคัญเกี่ยวกับการจัดการปกครอง ปัญหาและการแก้ไขปัญหาการจัดการปกครอง สภาพเศรษฐกิจ สภาพสังคมและวัฒนธรรม

ในมณฑลปาจิณบุรี ก่อนเข้าสู่เนื้อหาสำคัญของเอกสารขอกล่าวถึงพระประวัติของผู้นิพนธ์เอกสารและบริบททางประวัติศาสตร์ภูมิหลังการจัดการปกครองเทศาภิบาลเพื่อเสริมสร้างความเข้าใจและแสดงให้ถึงความจำเป็นและความสำคัญในการจัดการปกครอง

๒.๑ พระประวัติของผู้นิพนธ์เอกสาร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ พระนามเดิมคือ

พระองค์เจ้าชายดิศวรรกุมารเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๕๓ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาชุ่ม ประสูติเมื่อวันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๙ ค่ำ ปีจอ จัตวาศก จ.ศ.๑๒๒๔ ตรงกับวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๐๕ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ใน พ.ศ.๒๔๒๙ เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ และใน พ.ศ. ๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ

แต่งตั้งให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ใน พ.ศ.๒๔๓๕ ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเลื่อนเป็นกรมพระดำรงราชานุภาพ พ.ศ.๒๔๕๔ และเลื่อนเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๓๒ พระองค์สิ้นพระชนม์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันท-มหิดล เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖ ทรงเป็นต้นราชสกุลดิศกุล

พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ พระนามเดิมคือ พระองค์เจ้าชายวัฒนาวงศ์ ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ที่ ๖๓ ใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ประสูติแต่เจ้าจอมมารดา บัว ประสูติเมื่อวันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีกุนเบญจศก จ.ศ. ๑๒๒๕ (๒๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๐๖)

พระองค์เจ้าวัฒนาวงศ์ทรง รับราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเป็นกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ รับราชการในกรมทหารมหาดเล็กราชวัลลภราชองครักษ์ ต่อมาทรงรับตำแหน่งอัครราชทูตประจำกรุงปารีส

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดระเบียบการปกครองแบบเทศาภิบาล ภายใต้การดูแลของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้รวมเอา ๘ หัวเมือง คือ กรุงเก่า (พระนครศรีอยุธยา) อ่างทอง สระบุรี ลพบุรี อินทบุรี (ปัจจุบันคืออำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี) พรหมบุรี (อำเภอพรหมบุรี จังหวัดสิงห์บุรีในปัจจุบัน) พระพุทธบาท (ปัจจุบันคืออำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี) และสิงห์บุรีเข้าเป็นมณฑลกรุงเก่า และตั้งที่ว่าการมณฑลที่มณฑลกรุงเก่า พ.ศ. ๒๔๓๘ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลของมณฑลกรุงเก่าพระองค์แรก พ.ศ. ๒๔๔๖ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ทรงเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลปาจิณบุรี แทนพระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ โดยพระยาโบราณบุรานุรักษ์ (พระยาโบราณราชธานินทร์) เป็นผู้รั้งตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าแทน กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เป็นผู้สำเร็จราชการ

มณฑลกรุงเก่า และมณฑลปาจิณบุรีในคราวเดียวกัน จนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ พระองค์ได้ทรงขอพระราชทานพ้นจากตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า เพื่อปกครองมณฑลปาจิณบุรีแต่เพียงมณฑลเดียว

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนขึ้นเป็น กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ สิ้นพระชนม์ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๖ พระชันษา ๖๑ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล วัฒนวงศ์

๒.๒ บริบททางประวัติศาสตร์

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑ – ๒๔๕๓) ความเป็นเอกภาพและบูรณภาพของราชอาณาจักรสยามถูกคุกคามจากมหาอำนาจจักรวรรดินิยมฝรั่งเศสและเครือจักรภพอังกฤษ ทั้งสองมหาอำนาจกำลังแข่งขันกันขยายอิทธิพลลัทธิจักรวรรดินิยมแสวงหาอาณานิคมในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สยามต้องเผชิญกับการคุกคามซึ่งต่างมีเป้าหมายที่จะยึดครองประเทศราชของสยาม อันได้แก่ เขมร ลาว และดินแดนในแหลมมลายูตอนบน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยต่อสถานการณ์อันล่อแหลม และทรงตระหนักดีว่าการปกครองส่วนภูมิภาคขณะนั้นยังไม่รัดกุมพอ ไม่มีการปักปันพรมแดนที่แน่นอนจึงเปิดโอกาสให้มหาอำนาจหาเหตุเข้าแทรกแซง สยามต้องสูญเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ยินยอมเกี่ยวกับเรื่องพิกัตอัตราภาษี รวมถึงสูญเสียดินแดนบางส่วนให้แก่มหาอำนาจทั้งสอง แต่ยังคงรักษาเอกราชไว้ได้เพราะการดำเนินนโยบายทางการทูตที่เหมาะสมและการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยทั้งในส่วนของรัฐบาลและระบบการปกครอง^๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่าความอ่อนแอของรัฐบาลมีส่วนมาจากการจำแนกหน้าที่การงานอย่างไม่เพียงพอ ไม่มี

^๑ เดช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศสยาม พ.ศ. ๒๔๓๕ – ๒๔๕๘ แปลโดย ภรณี กาญจนษ์ฐิติ, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๓๒), คำนำ.

หลักการแบ่งอำนาจบริการระหว่างฝ่ายพลเรือนและทหารอัศรมหาเสนาบดีที่สมุหนายก หัวหน้าราชการฝ่ายพลเรือนหรือมหาดไทยนอกจากรับผิดชอบดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือแล้วยังเป็นเสนาบดีรับผิดชอบกรมกองฝ่ายทหารอีก ๒-๓ แห่ง เช่น กรมช้าง กรมทหารม้า กรมทหารปืนใหญ่ เป็นต้น อัศรมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม นอกจากรับผิดชอบด้านการทหาร ยังต้องว่าราชการฝ่ายเรือนในหัวเมืองต่างๆ ทางภาคใต้ ส่วนกรมท่า ต้องรับผิดชอบกิจการต่างประเทศและยังต้องดูแลหัวเมืองชายทะเลอีกด้วย การควบคุมรายได้ของแผ่นดินไม่เพียงเป็นหน้าที่ของกระทรวงพระคลังเท่านั้น กระทรวงอื่นๆ ก็ทำหน้าที่เก็บภาษีและยังต้องทำงานอื่นๆ นอกเหนือจากงานในหน้าที่ของตนเอง

ทางด้านการศาลก็ประสบความลำบากเนื่องจากขาดการจำแนกหน้าที่การทำงาน ทุกกระทรวงต่างมีศาลของตนเองเพื่อตัดสินคดีภายในขอบเขตอำนาจการปกครองเฉพาะตน การขาดการจำแนกหน้าที่การงานก็คือการไร้ประสิทธิภาพอย่างแท้จริงขององค์กรส่วนกลางของรัฐบาล^๒ ความล่าช้าและการฉ้อราษฎร์บังหลวงด้านการศาลทำให้คนไทยอยู่ในฐานะเสียเปรียบที่จะคัดค้านการเรียกร้องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตชาวยุโรป การควบคุมกระทรวงต่างๆ โดยขุนนางเพียงกลุ่มเดียวและวิธีการเก็บภาษีอากรอย่างไร้ประสิทธิภาพ หมายความว่าประเทศสยามไม่มีรัฐบาลที่จะสร้างกองทหารอาชีพ ไม่มีเงินที่จัดหาอาวุธยุทโธปกรณ์ให้ทันสมัย หรือที่จะมาปรับปรุงเส้นทางคมนาคมเพื่อให้กองทัพเคลื่อนตัวยังชายแดนอย่างรวดเร็วเมื่อเกิดกรณีฉุกเฉิน เมื่อวินิจฉัยความบกพร่องของการปกครองแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงหาทางแก้ไขประการแรกจัดแบ่งงานเพื่อที่ว่าแต่ละกระทรวงจะได้รับผิดชอบแต่เฉพาะงานที่ตนสามารถจะกระทำได้ ประการที่สอง เลิกระบบที่ทุกกระทรวงเก็บภาษีอากรเองโดยไม่ได้ทำบัญชีรับจ่าย^๓

^๒ เดช บุนนาค, การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๘, ๒๑ - ๒๒.

^๓ เรื่องเดียวกัน, ๒๓.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำการปฏิรูปไม่เพียง เพราะเป็นพระราชภารกิจของพระองค์ที่ทรงต้องรักษาผลประโยชน์ของชาติ เท่านั้น แต่ยังทรงฟื้นฟูพระราชอำนาจของพระองค์กลับคืนมาด้วย การปรับปรุง การปกครองให้ทันสมัย พระองค์ทรงปฏิรูปการปกครองเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบรมราชโองการแต่งตั้งคณะเสนาบดีเป็นการแสดงว่าพระองค์ ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะส่งเสริมความเจริญของบ้านเมืองโดยดำรงไว้ซึ่ง ขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม และยกเลิกข้อบกพร่องต่างๆ เพื่อประชาชนจะ สามารถก้าวไปสู่ความเจริญดั่งนานาประเทศในโลก และยังได้ประกาศหลักการ ใหม่ในการปกครอง โดยกล่าวว่า พระเจ้าอยู่หัว

“ ... ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ราชการบ้านเมืองย่อมจะเป็นที่ เรียบร้อยได้ด้วยการจัดแบ่งกระทรวง นานที่พนักงานให้ทำการเป็นหมวดหมู่ แบ่งหน้าที่ราชการให้เป็นส่วนเป็นแผนกตามกระทรวง ราชการทั้งปวงจึงจะ สำเร็จไปได้ทันกาลสมัยที่ควรจะเป็น เพื่อว่าถ้าทรงพระดำริห์จะให้จัดการ สิ่งใด ก็จะได้มีหน้าที่ทำการสิ่งนั้นทันท่วงที ”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริตั้งแต่เริ่มทรง ประราชณาจะจัดการปกครองพระราชอาณาเขตให้มั่นคง ทรงเห็นว่าที่หัวเมือง แยกกันขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยบ้าง กระทรวงกลาโหมบ้างและกรมท่าบ้าง บังคับบัญชาหัวเมืองถึง ๓ กระทรวง ยากที่จะจัดการปกครองให้เป็นระเบียบแบบ แผนเรียบร้อยเหมือนกันได้ทั่วทั้งพระราชอาณาจักร ทรงพระราชดำริว่าควรรวม การบังคับหัวเมืองทั้งปวงให้ขึ้นอยู่แต่ในกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียวและ รวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล มีผู้ปกครองมณฑลขึ้นต่อกระทรวงมหาดไทยอีก ชั้นหนึ่งจึงจะจัดการปกครองได้สะดวก ทรงโปรดฯ ให้เริ่มรวมหัวเมืองเข้าเป็น มณฑล มีข้าหลวงใหญ่ประจำมณฑล และทรงแต่งตั้งให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดีกระทรวงฝ่ายเหนือ ซึ่งเปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงมหาดไทย ใน พ.ศ. ๒๔๓๗ มีหน้าที่รับผิดชอบบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด รวมทั้งหัว เมืองประเทศราชอีสาน และหัวเมืองชั้นในชั้นนอกที่ตกอยู่ใต้แรงบีบโดยตรงจาก ฝรั่งเศส หัวเมืองขึ้นกระทรวงมหาดไทยมีดังนี้

มณฑลลาวเฉียง ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น มณฑลพายัพ เจ้าพระยาพลเทพ (ชุ่ม ศรีไชยันต์) เป็นข้าหลวงใหญ่ อยู่ ณ เมืองเชียงใหม่ มณฑลลาวพวน ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น มณฑลอุดร กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีกระทรวงวัง เป็นข้าหลวงใหญ่ อยู่ ณ เมืองหนองคาย มณฑลลาวกาว ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น มณฑลอีสาน กรมหลวงพิชิตปรีชา เป็นข้าหลวงใหญ่ อยู่ ณ เมืองนครจำปาศักดิ์ มณฑลลาวกลาง หัวเมืองระหว่างเมืองนครราชสีมากับแดนมณฑลลาวพวนและลาวกาว กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่ อยู่ ณ เมืองนครราชสีมา มณฑลเขมร ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็น มณฑลบูรพาพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรั่ง ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ อยู่ ณ เมืองพระตะบอง และยังมีมณฑลภูเก็ตขึ้นกับกระทรวงกลาโหม รวมหัวเมืองชายทะเลตะวันตกเข้าเป็นมณฑล พระยาทิพโกษา (โต โชติกเสถียร) เป็นข้าหลวงใหญ่ อยู่ ณ เมืองภูเก็ต^๔

เมื่อกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงออกไปตรวจราชการยังหัวเมือง จึงทรงเห็นประเพณีการปกครองหัวเมืองอย่างโบราณที่ยังใช้กันอยู่หลายอย่าง การปกครองตามหัวเมืองในสมัยนั้นยังใช้วิธีเรียกในกฎหมายเก่าว่า “กินเมือง”^๕ และทำให้พระองค์ทรงทราบถึงปัญหาในการปกครองหัวเมือง ความคิดแก้ไขปัญหาการปกครองของกรมหลวงดำรงราชานุภาพตรงกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริ คือ การรวมหัวเมืองเป็นมณฑล

“ เห็นว่าเป็นหัวเมืองชั้นในก็ควรรวมเข้าเป็นมณฑลละ ๕ หรือ ๖ เมือง เอาขาดท้องที่ๆ ผู้บัญชาการมณฑลอาจจะจัดการและตรวจตราได้เองตลอดอาณาเขตเป็นประมาณ และให้มีนายหรือข้าราชการผู้ใหญ่อันชั้นยศอยู่ในระหว่างเสนาบดีกับเจ้าเมืองไปประจำบัญชาการมณฑลละคน เป็นพนักงานจัดการต่างๆ และเป็นที่ปรึกษาหารือของเสนาบดีด้วย ถ้าว่าโดยย่อก็คือแยกหน้าที่

^๔ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เทศาภิบาล**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), ๖๓ - ๖๔.

^๕ ดูรายละเอียดเพิ่มเติม ใน สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เทศาภิบาล**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕).

จัดการต่างๆ ตามหัวเมืองไปให้ผู้บังคับบัญชาการมณฑลเป็นผู้ทำ
 เสนาบดีเป็นผู้คิดแบบแผนและตรวจตราที่ทำนั้นประกอบกันจึง
 จะจัดการปกครองหัวเมืองได้ดีดังพระราชประสงค์”^๖

หลังจากกรมหลวงดำรงราชานุภาพกลับจากการตรวจราชการเมืองเหนือ
 ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงถวายรายงานและกราบทูลต่อพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วยพระราชทานพระบรม
 ราชานุญาตให้รวมหัวเมืองเป็นมณฑล กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงมีพระดำริ
 จัดตั้งมณฑลโดยทรงเห็นว่าควรเอาลำน้ำอันเป็นทางคมนาคมเป็นหลักอาณาเขต
 มณฑล โดยจัดตั้งมณฑลกรุงเก่า รวมกรุงศรีอยุธยา เมืองลพบุรี เมืองสระบุรี
 เมืองอ่างทอง เมืองสิงห์บุรี เมืองพรหมบุรี เมืองอินทบุรี รวม ๗ เมือง ตั้งที่ว่าการ
 การมณฑล ณ พระนครศรีอยุธยา

มณฑลปาลิณบุรี รวมเมืองทางลำแม่น้ำบางปะกง คือ เมืองปาลิณบุรี
 เมืองนครนายก เมืองพนมสารคาม และฉะเชิงเทรา รวม ๔ เมือง ตั้งที่ว่าการ
 มณฑล ณ เมืองปาลิณบุรี ต่อมาเมื่อหัวเมืองในกรมทำขึ้นกระทรวงมหาดไทย จึง
 ย้ายที่ว่าการมณฑลลงมาตั้งที่เมืองฉะเชิงเทรา และขยายอาณาเขตมณฑลต่อลง
 ไปทางชายทะเล รวมเมืองพนมดินคม เมืองชลบุรี และเมืองบางละมุง รวมเป็น ๗
 เมือง แต่คงเรียกชื่อมณฑลปาลิณบุรีอยู่ตามเดิม

มณฑลนครสวรรค์ รวมหัวเมืองทางแม่น้ำเจ้าพระยาตอนเหนือขึ้นไปจนถึง
 แม่น้ำปิง คือ เมืองชัยนาท เมืองสวรรค์บุรี เมืองมโนรมย์ เมืองอุทัยธานี เมืองพยุห
 ศิริ เมืองนครสวรรค์ เมืองกำแพงเพชร เมืองตาก รวม ๘ เมือง ตั้งที่ว่าการ
 มณฑล ณ เมืองนครสวรรค์

มณฑลพิษณุโลก รวมหัวเมืองเหนือทางแม่น้ำน่านและแม่น้ำยม คือ เมือง
 พิจิตร เมืองพิษณุโลก เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย รวม ๕ เมือง ตั้ง
 ที่ว่าการมณฑล ณ เมืองพิษณุโลก

^๖ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เทศาภิบาล, ๖๙.

รวมทั้งหมด ๔ มณฑล แต่ตั้งเป็นมณฑลได้ใน พ.ศ.๒๔๓๕ แค่เพียง ๒ มณฑล เพราะหาตัวคนซึ่งจะเป็นผู้บัญชาการมณฑลให้เหมาะแก่ตำแหน่งได้ยาก จะต้องเลือกหาในข้าราชการบรรดาศักดิ์สูง มีความรู้ความสามารถ และเป็นผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงรังเกียจ กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเลือกและแต่งตั้งพระยาตรีสุริยราชวรานุวัตร (เชย กัลยาณมิตร) เป็นผู้บัญชาการมณฑลพิษณุโลก และนายพลตรี พระยาฤทธิรงค์ธรรณเขต (สุข ชูโต) เป็นผู้บัญชาการมณฑลมณฑลปาจิณบุรี และเรียกตำแหน่งผู้บัญชาการมณฑลว่า “ข้าหลวงเทศาภิบาล” และได้จัดตั้งมณฑลอื่นๆ ขึ้นอีกทั่วพระราชอาณาจักร ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๗ – ๒๔๕๘^{๓/}

ในส่วนของมณฑลปาจิณบุรีนั้น หลังจัดตั้งมณฑลได้เกิดเหตุการณ์วิกฤตการณ์ ร.ศ.๑๑๒ (พ.ศ.๒๔๓๖) กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงตั้งตำแหน่งข้าหลวงประจำปาจิณบุรี ซึ่งมีหน้าที่อำนวยความสะดวกในการเคลื่อนย้ายกองทัพและการจัดหาเสบียงระหว่างที่ราบภาคกลางและพรมแดนด้านตะวันออก^๔ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์ถึงเรื่องนี้ไว้ว่า “พอตั้งมณฑลได้ไม่ช้า ถึง ร.ศ. ๑๑๒ ไทยก็เกิดวิวาทกับฝรั่งเศส เทศาภิบาลมณฑลปราจีนจัดส่งกำลังและเครื่องยุทธภัณฑ์ไปยังมณฑลชายแดนตะวันออก แข็งขันและรวดเร็วว่าที่คนทั้งหลายคาด ดูเหมือนจะเป็นประโยชน์ของการตั้งมณฑล”^๕ หลังจากนายพลตรี พระยาฤทธิรงค์ธรรณเขต (สุข ชูโต) เป็นผู้บัญชาการมณฑลมณฑลปาจิณบุรี เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลแล้ว ผู้บัญชาการมณฑลเทศาภิบาลคนต่อๆ มาได้แก่ พ.ศ.๒๔๔๐ พลตรี พระยาราชเดชศักดิ์ดาวัฐ (เจ็ก จารุจินดา) พ.ศ.๒๔๔๒ หม่อมเจ้าอลังการ มาลากุล และ พ.ศ.๒๔๔๖ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ทรงเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล

^{๓/} ดูรายละเอียดเพิ่มเติม ใน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เทศาภิบาล**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕).

^๔ เดช บุนนาค, **การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.๒๔๓๕ – ๒๔๕๘**, ๑๓๙.

^๕ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เทศาภิบาล**, ๓/๒.

การเดินทางตรวจราชการ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จออกตรวจราชการมณฑลปาดิจิน ในวันที่ ๓ มกราคม ถึงวันที่ ๗ ธันวาคม ร.ศ.๑๑๙ (พ.ศ.๒๔๔๓) ทรงเสด็จทางเรือพระที่นั่งอรรคเรศจากปากน้ำเมืองสมุทรปราการ ไปยังเมืองชลบุรี เสด็จตรวจราชการอำเภออ่างศิลา อำเภอเมือง อำเภอพนัสนิคม อำเภอท่าตะกูต แล้วทรงลงเรือต่อไปยังเมือง ฉะเชิงเทรา (ฉะเชิงเทรา) ตรวจการปกครองเมืองฉะเชิงเทราและอำเภอเมือง แล้วเสด็จกลับกรุงเทพฯ รวมเวลาที่พระองค์ตรวจราชการ ๘ วัน ตรวจราชการ ๒ เมือง ตรวจที่ว่าการอำเภอ ๕ อำเภอ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงพิเศษจัดการการตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลปาดิจินบุรี ทรงเสด็จออกตรวจและจัดการการมณฑลปาดิจินบุรีตั้งแต่วันที่ ๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ.๒๔๔๖) เสด็จทางเรือ โดยทรงยืมเรือหมายเลข ๑๓ จากกรมทหารเรือและเรือนครสวรรค์สำหรับจ้างเรือและบรรทุกสิ่งของ เดินทางผ่านคลองรังษิยภู่ ผ่านเมืองนครนายก เมืองปาดิจินบุรี และเมืองฉะเชิงเทรา และทรงตรวจและจัดการการเมืองชลบุรี วันที่ ๑๔ มกราคม ปีเดียวกัน เนื้อหาและสาระสำคัญของรายงานการตรวจราชการของเอกสารทั้งสองเรื่องสามารถจัดแบ่งเป็นประเด็นสำคัญได้ดังนี้

๒.๓ การจัดการปกครองมณฑลปาดิจินบุรี

๒.๓.๑ การจัดการปกครองมณฑลปาดิจินบุรี

มณฑลปาดิจินบุรี รวมเมืองไว้ด้วยกันทั้งสิ้น ๓ เมือง คือ เมืองนครนายก เมืองปาดิจินบุรี เมืองฉะเชิงเทรา เมืองพนมสารคาม เมืองชลบุรี เมืองพนัสนิคม และเมืองบางละมุง

เมืองนครนายก แบ่งเขตเมืองเป็น ๔ อำเภอ คือ อำเภอองครักษ์ อำเภอท่าช้าง อำเภอเมือง และอำเภอหนองโพ^{๑๐}

เมืองปาดิณบุรี แบ่งเขตอำเภอเป็น ๕ อำเภอ และอำเภอสาขา ๓ สาขา คือ อำเภอเมือง อำเภอบ้านสร้าง อำเภอศรีมหาโพธิ์ แยกสาขาเป็นอำเภอท่าประชุมชน อำเภอกระปิล แยกสาขาเป็นอำเภอวัฒนาและสระแก้ว และอำเภอประจันตคาม^{๑๑}

เมืองฉะเชิงเทรา (ฉะเชิงเทรา) แบ่งเป็น ๕ อำเภอ คือ อำเภอเมือง อำเภอบางคล้า อำเภอบางน้ำเปรี้ยว อำเภอหัวไทร และอำเภอเมืองพนม (รวมเมืองพนมสารคามเข้าเป็นอำเภอ)^{๑๒}

เมืองชลบุรี มีอำเภออ่างศิลา อำเภอบางพระ อำเภอท่าตะกู อำเภอเมือง อำเภอเมืองพนัศ (รวมเมืองพนัศนิคมเข้าเป็นอำเภอ) และเมืองบางละมุง (รวมเมืองบางละมุงเข้าเป็นอำเภอบางละมุง)^{๑๓}

๒.๓.๒ ข้อมูลพื้นฐานของมณฑล

ในรายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาดิณและรายงานการตรวจและจัดราชการมณฑลปาดิณบุรีของพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ได้กล่าวถึงข้อมูลจำนวนประชากรและการสำมะโนครัวของแต่ละท้องที่ไว้ดังนี้

เมืองชลบุรี กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงตรวจราชการเมืองชลบุรีและทรงรายงานถึงการสำมะโนครัวไว้ว่า มีกำนัน ๖๗ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑๐๐๙ คน ราษฎรชาย ๒๙๖๕๘ คน ราษฎรหญิง ๒๕๙๒๕ คน รวมราษฎร ๕๕๕๘๓ คน มี

^{๑๐} พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาดิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, พิมพ์เผยแพร่เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางเฮียะ ศิริทรัพย์ เมื่อวันที่ ๒๓/พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๑๕, ๓๖.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, ๔๐.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, ๕๐.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, ๘๑, ๘๔, ๘๘, ๙๐, ๙๒.

หลังคาเรือน ๑๔๔๕๑ หลัง เรือ ๒๑๘๓ ลำ เกวียน ๔๔๐๔ เล่ม สัตว์พาหนะ มีโค ๒๓/๑ โค กระบือ ๒๒๘๓๔ ตัว ม้า ๙๙๕ ตัว^{๑๔}

เมืองฉะเชิงเทรา มีกำนัน ๙๖ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑๑๘๓ คน ราษฎรชาย ๔๑๙๙๒ คน ราษฎรหญิง ๓๘๓๓๒ คน รวมราษฎร ๘๐๓๒๔ คน หลังคาเรือน ๒๑๑๑๘ คน สัตว์พาหนะ มีม้า ๘๓๔ ตัว โค ๙๖๓/๙ ตัว กระบือ ๓๓/๙๓๕ ตัว ยานพาหนะมีเรือ ๑๕๓๓๕ คน แพ ๖๖ หลัง เกวียน ๓๒๘๔ เล่ม^{๑๕}

เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงตรวจราชการมณฑลปาดิจนบุรี และทรงตรวจราชการเมืองฉะเชิงเทรา พระองค์ทรงบันทึกรายงานถึงอำเภอมือง เมืองฉะเชิงเทราไว้ว่า “ส่วนท้องที่อำเภอมืองมีหมู่บ้านมาก ในเวลานี้แบ่งเป็น ๓๓ ตำบล ๔๐๙ หมู่บ้าน พลเมืองราว ๓๓๑๔๒ คน^{๑๖} และที่อำเภอหัวไทร เมืองฉะเชิงเทรา แบ่งเป็น ๑๑ ตำบล ๑๔๓ หมู่บ้าน มีพลเมืองราว ๖๓๕๖ คน บ้านเรือนราษฎรไม่สู้หนาแน่น”^{๑๗} และทรงรายงานถึงจำนวนพลเมืองในอำเภอมืองพนัศว่ามีพลเมืองราว ๒๘๐๐๐ คน รวมอำเภอมืองพนัศ อำเภอท่าตะกู และเมืองสนาม (สนามไชยเขต) เข้าด้วยกันมีพลเมืองราว ๕๐๐๐๐ คนเศษ^{๑๘}

๒.๔ ปัญหาเกี่ยวกับการจัดการปกครองในมณฑลปาดิจนบุรี

การตรวจราชการในมณฑลปาดิจนบุรีของกรมหลวงดำรงราชานุภาพใน พ.ศ.๒๔๔๓ และการตรวจราชการของกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ใน พ.ศ.๒๔๔๖

^{๑๔} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาดิจน,” วารสารศิลปากร ปีที่ ๑๓ เล่มที่ ๕ (พ.ศ.๒๔๑๓), ๓๖.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, ๔๓.

^{๑๖} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาดิจนบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, ๕๕.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, ๕๓.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, ๘๕ - ๘๖.

นั้นเป็นการตรวจราชการหลังจากที่มีการปฏิรูประบบการปกครอง พ.ศ.๒๔๓๔ ในส่วนของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงศึกษาความรู้ราชการมหาดไทยในกรุงเทพมหานคร ทรงมีพระประสงค์ศึกษาความรู้การปกครองหัวเมือง จึงเสด็จออกตรวจราชการหัวเมืองเหนือเป็นครั้งแรกในพ.ศ.๒๔๓๕ ซึ่งเป็นครั้งแรกที่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยขึ้นไปตรวจราชการหัวเมืองเหนือในช่วงเวลาที่บ้านเมืองปกติสุข แต่เดิมเสนาบดีจะไปหัวเมืองก็ต่อเมื่อเกิดราชการสำคัญ เช่น ดิکสงคราม

การที่เสนาบดีออกไปตรวจราชการตามหัวเมืองนั้นเป็นประโยชน์ต่อการบริหารระบบราชการ จึงทรงออกตรวจราชการและให้ข้าราชการทำรายงานการตรวจราชการมาถวาย ดังที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์เมื่อทรงได้รับพระราชทานสารตราพระราชสิทธิ์ตั้งตำแหน่งข้าหลวงพิเศษจัดการราชการตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลปาจิณบุรี พระองค์ทรงออกตรวจราชการตามท้องที่ในมณฑลปาจิณบุรี และกราบทูลถวายรายงานต่อกรมหลวงดำรงราชานุภาพ การที่มีเสนาบดีหรือเจ้านายชั้นสูงเสด็จออกไปตรวจราชการตามหัวเมือง ทำให้การจัดราชการของแต่ละหัวเมืองมีประสิทธิภาพมากขึ้น การถวายรายงานให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้พระองค์ทรงทราบถึงปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้น รายงานการตรวจราชการขอกรมหลวงดำรงราชานุภาพและกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ได้กล่าวถึงปัญหาเกี่ยวกับการปกครองในมณฑลปาจิณบุรีไว้ดังนี้

๒.๔.๑.ข้าราชการขาดความรู้และปฏิบัติหน้าที่ไม่จริงจัง

การขาดความรู้ความสามารถของข้าราชการเป็นปัญหาหลักสำคัญในการจัดการปกครองในมณฑลปาจิณบุรี การขาดความรู้ทำให้การจัดราชการไม่มีประสิทธิภาพ การมีความรู้ความสามารถหรือมีสติปัญญาจึงเป็นคุณสมบัติข้อแรกของการสรรหาตัวบุคคลมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล^{๑๙} การใช้ระบบเทศาภิบาลในการปกครองท้องถิ่นได้เปลี่ยนฐานะของขุนนางท้องถิ่นจำนวนมากเป็นข้าราชการมีเงินเดือนและปฏิรูปการบริหารท้องถิ่น กระทรวงมหาดไทยออก

^{๑๙} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เทศาภิบาล ,๓/๑.

พระราชบัญญัติและระเบียบปฏิบัติต่างๆ สำหรับการปฏิรูปอย่างมีแบบแผนด้วยการออกพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ พ.ศ.๒๔๔๐ และข้อบังคับการปกครองหัวเมือง พ.ศ.๒๔๔๒ ถึงแม้จะมีบทบัญญัติควบคุมการปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการ แต่จากการตรวจราชการของกรมหลวงดำรงราชานุภาพในท้องที่เมืองชลบุรี พระองค์ทรงพบว่าปัญหาสำคัญในการปกครองคือ การที่กรมการอำเภอขาดความรู้ ความรู้ต่ำ และผู้ว่าราชการเมืองไม่ตรวจตราให้เข้มงวด ทำให้แบบแผนการอำเภอยังคงคลาดเคลื่อนอยู่มาก^{๒๐} ตัวผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีก็ไม่ลงมือทำงานอย่างจริงจัง กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้ในรายงานการตรวจราชการไว้ว่า

“เดินขึ้นสะพานหลวงวันนี้ มีความรำคาญใจด้วยสะพานชำรุดซุดโซรมเสียดงาราศรีบ้านเมือง ไม่ใช่จะฟังชำรุดซุดโซรม ได้รู้เห็นว่าซุดโซรมตั้งใจจะซ่อมแซมมานานแล้ว ที่สุดพระยาชลบุรานุรักษ์ก็ได้เรียไรได้เงินกว่า ๒๐๐๐ บาท ซื้อไม้เสาแลไม้เหล็ยที่จะเลื่อยทำกระดานมากองไว้เพนอันมากมาย แต่เหตุใดจึงยังไม่ได้ทำ ไล่เลียงดูก็ไม่ได้ความ พระยาชลบุรานุรักษ์สักกล่าวแต่ว่า “จะทำ” คำนี้เห็นว่าไม่ควรจะใช้ในราชการที่เป็นการจริง เพราะลงความสักแต่กล่าว ว่า “จะทำ” แล้วรอไปอีกร้อยปีก็ว่าจะได้อยู่เสมอ...”^{๒๑}

กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงชื่นชมความใฝ่รู้ของหลวงเกษตรสรรพกิจ นายอำเภอเมืองนงชัยเทรา

“เห็นเพนผู้มีอุปนิสัยแต่ยังไม่เข้าใจแบบแผน จึงได้ชักชวนให้ไปศึกษาแบบแผนที่มณฑลกรุงเก่า หลวงเกษตรสรรพกิจได้เชื่อคำแนะนำตั้งความอุสาหะไปพากเพียรศึกษาอยู่ช้านาน จนเสปียงหมดต้องกลับออกไปเอาเสปียงถึง ๒ ครั้งแต่ไม่ได้ทำถอยในการที่ศึกษา...

^{๒๐} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ,” วารสารศิลปากร, ๓๓, ๓๖.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, ๓๕.

การตรวจราชการของกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์พระองค์ก็ทรงพบปัญหา การขาดความรู้ของข้าราชการและการปฏิบัติหน้าที่ไม่จริงจังด้วยเช่นกัน ดังเช่น การตรวจราชการที่อำเภอเมือง เมืองปาดังเบซาร์

“ นายอิน ปลัดเมืองซึ่งบัญชาการอำเภอค่อนข้างอ่อนมาก ทั้ง ความรู้แลการบังคับบัญชาการรักษาสถานแบบพอมแลได้ะเก้ออู้ทั้ง กระจัดกระจายอยู่ในห้องข้างในเกือบเต็มห้อง อำเภอเมืองซึ่งมา ตั้งอยู่ที่นี้ไม่ควรเป็นที่ทำราชการ”^{๒๒}

๒.๔.๒ ปัญหาการจัดเก็บสรรพากร

การจัดเก็บสรรพากรของหลายอำเภอในมณฑลปาดังเบซาร์นั้นทำผิดระเบียบ ข้อบังคับ คือ มีเงินรักษาอยู่ในที่ว่าการอำเภอมากกว่า ๕,๐๐๐ บาท พนักงาน สรรพากรมิได้ตรวจตราเร่งรัดให้เป็นไปตามข้อบังคับ เช่นที่ อำเภอองครักษ์ เมือง นครนายก และที่เมืองฉะเชิงเทรา ในส่วนของการเบิกจ่ายเงินก็ไม่มีบัญชีให้ ตรวจสอบ ต้นข้าวและแบบฟอร์มบัญชีสูญหายไปเป็นอันมาก เงินบัญชีคลังและเงิน สรรพากรก็สูญหาย และปัญหาที่สำคัญ คือ การที่พนักงานสรรพากรมักจะ กระทำในสิ่งที่เป็นช่องทางมั่วหมอง อยากจะจัดเก็บเงิน แต่การตรวจตราท้องที่ และระเบียบการงานไม่ทำ^{๒๓} รวมถึงเจ้าพนักงานไม่ยอมทำตามข้อบังคับ และระเบียบราชการ “เพราะเป็นการเดินตามเส้นสายไม่สะดวกแก่ความพอใจ ระเบียบการภาษีอากรเป็นการเห็นห่างบารัวเป็นอันมาก”^{๒๔}

^{๒๒} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑล กรุงเก่าและมณฑลปาดังเบซาร์ พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ ศิริพัฒน์, ๔๕.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, ๓๙ – ๕๓ – ๙๖ – ๙๗.

^{๒๔} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑล กรุงเก่าและมณฑลปาดังเบซาร์ พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ ศิริพัฒน์, ๙๗.

๒.๔.๓ จำนวนข้าราชการมีมากกว่างาน

ในการตรวจราชการของกรมหลวงดำรงราชานุภาพที่เมืองชลบุรีและนเซิงเทรา ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งที่มีผลกระทบต่อการคลังของประเทศ คือ การที่มีจำนวนข้าราชการมากเกินไป ข้าราชการเหล่านั้นรับพระราชทานเงินเดือน ทำให้ต้องเสียพระราชทรัพย์ไปในการไม่เหมาะสม เมื่อทรงตรวจยอดทะเบียนต่างๆ ในเมืองชลบุรีทรงพบว่า มีจำนวนข้าราชการรับพระราชทานเงินเดือนถึง ๑๓๒ คน ไม่รวมตำรวจภูธร ทรงเห็นว่าจำนวนคนรับเงินเดือนมากเกินไปที่ควรจะมี ด้วยอำเภอเมืองชลบุรีเป็นอำเภอเล็กๆ ถ้าลดจำนวนกรมการอำเภอลงจะช่วยลดรายจ่ายพระราชทรัพย์ลงได้อีก^{๒๕}

๒.๔.๔ การแบ่งเขตอำเภอไม่เหมาะสมกับพื้นที่

การแบ่งเขตอำเภอไม่เหมาะสมกับพื้นที่เป็นปัญหาสำคัญในการจัดการปกครองเทศาภิบาล การตรวจราชการเมืองนครนายกของกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงเห็นว่าการแบ่งเขตอำเภอในเมืองนครนายกไม่เหมาะสมกับการใช้แม่น้ำเป็นตัวแบ่งเขตทำให้ราษฎรที่อยู่สองฟากแม่น้ำอยู่คนละอำเภอ “ดังเช่นผู้ที่อยู่ตรงตลาดน้ำเมือง ซึ่งเปนเขตรของอำเภอเมือง ราษฎรที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ฝั่งคลองฟากตะวันตก ระยะทางในลำน้ำห่างเพียง ๒๐ วาเท่านั้น ต้องไปขึ้นในอำเภอหนองโพ ไม่เปนที่สะดวกแก่ราชการ”^{๒๖}

ที่เมืองปาจิณบุรีมีการแยกอำเภอเป็นอำเภอสาขา ที่อำเภอศรีมหาโพธิ์แยกสาขาเป็นอำเภอท่าประชุมชน และอำเภอกระบิลแยกสาขาเป็นอำเภอวัฒนาและอำเภอสระแก้ว โดยอำเภอสาขามีปลัดอำเภอไปประจำรักษาราชการ ซึ่งกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงเห็นว่าเป็นระเบียบราชการที่ชักช้าเสียเวลา เพราะถึงอย่างไรอำเภอสาขาก็ต้องรายงานขอราชการมายังอำเภอและอำเภอต้องรายงานมายัง

^{๒๕} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ,” วารสารศิลปากร, ๓๖.

^{๒๖} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, ๓๗.

เมือง อีกทั้งเจ้าพนักงานที่ไปดูแลอำเภอสาวยังเป็นผู้น้อยอาจจะดูแลราษฎรได้ไม่ทั่วถึง และหน้าที่บางอย่างก็เป็นหน้าที่เฉพาะของนายอำเภอ ปลัดสาขาไม่มีอำนาจจัดการแทนได้^{๒๓๗}

ส่วนอำเภอศรีมหาโพธิ์ ก็ตั้งที่ว่าการอำเภออยู่ในดงไม่มีป่าล้อมรอบ ไม่มีบ้านเรือนผู้คน เส้นทางไปที่ว่าการอำเภอไม่สะดวกและน่ากลัวมีอันตราย สร้างความลำบากให้กับราษฎรที่ต้องการติดต่อราชการ^{๒๓๘}

๒.๔.๕ การจัดสถานที่ราชการไม่เหมาะสม

การตรวจราชการนั้นนอกจากตรวจด้านการปกครอง ตรวจตราท้องที่ และการปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการแล้ว กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ยังทรงตรวจตราในเรื่องของการจัดสถานที่ราชการ การจัดที่ว่าการอำเภอซึ่งหลายแห่งจัดสถานที่ไม่เหมาะสม ไม่ดูแลรักษา ทำให้สถานที่ราชการทรุดโทรม สิ่งของเครื่องใช้ในสถานที่ราชการชำรุดและไม่จัดเก็บให้เป็นระเบียบเรียบร้อย อีกทั้งยังสกปรก มีเศษกระดาษ ผุ่นละออง เช่น ที่เมืองปาจิณบุรี “...มิได้จัดการรักษาจนชำรุดทรุดโทรมแลผุพัง เพดานซึ่งทำด้วยไม้สังคไปร์มอดกิ้นลงมาห้อยน่ากลัวอันตราย แม้ว่าจะไม่มีเงินซ่อมแซมจะตัดออกเสียก็ได้ ส่วนของอื่นนอกจากสถานที่ตั้งเก้าอี้แลแบบพอมต่างๆ กระจัดกระจายกองๆ ทิ้งสุ่ม มิได้จัดตั้งแลซ้อนเก็บให้เป็นหมวดหมู่”^{๒๓๙}

ที่อำเภอหัวไทร เมืองนครศรีธรรมราช “ที่ว่าการอำเภอนี้เป็นรูปทรงปั้นหย่าเครื่องไม้ไผ่ โต๊ะเก้าอี้ตั้งกับพื้นดินดูโซเซจนหักพัง แลมีขยะผุ่นผอยเศษกระดาษทิ้งอยู่ทั่วไป สิ่งของแลแบบแผนที่เก็บไว้ก็รุงรัง ไม่น่าคิดว่าเป็นที่ทำการของรัฐบาล”^{๓๐}

^{๒๓๗} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, ๔๐ – ๔๑.

^{๒๓๘} เรื่องเดียวกัน, ๔๘.

^{๒๓๙} เรื่องเดียวกัน, ๔๒.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, ๕๓.

นอกจากพระองค์จะทรงตรวจตราสถานที่ราชการแล้ว พระองค์ยังทรงบันทึกรายงานถึงพฤติกรรมและการแต่งกายของข้าราชการที่ไม่เหมาะสมไว้ด้วย เมื่อพระองค์เสด็จตรวจราชการอำเภอศรีมหาโพธิ์ “เมื่อเกล้าฯ ไปถึงที่ว่าการอำเภอข้าราชการเสียมยพนังงานพากันยืนดูอยู่บนที่ว่าการ แต่หลวงขจัดจระกรรมป่วยอยู่ในที่ว่าการสมุห์บาญชีสรวมเลื้อยทางเกวอย่างจีนทำงาน จนไม่รู้ลี้กว่าเปนเจ้าพนักงานหรือราษฎร ที่ว่าการอำเภอมีแต่เศษกระดาษแลผงธุลี”^{๓๑}

๒.๔.๖ ความขัดแย้งของข้าราชการ

การตรวจราชการมณฑลปาจิณบุรีของกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทำให้พระองค์ทรงทราบถึงปัญหาในการจัดการปกครองในเมืองต่างๆ โดยเฉพาะในเมืองปาจิณบุรี พระองค์ทรงเห็นว่า “ในเมืองปาจิณการงานเลวทรามกว่าเมืองอื่นในมณฑล”^{๓๒} พระองค์ทรงรายงานอย่างตรงไปตรงมาถึงความแตกสามัคคีเอาเปรียบเกี่ยงแย่งของข้าราชการ โดยทรงใช้อักษรย่อ อ และ ป แทนชื่อของข้าราชการ ซึ่งก็คือ พระเจ้าวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปาจิณบุรีคนก่อน และหม่อมเจ้าประดิพัทธ์เกษมศรี ผู้ว่าราชการเมืองปาจิณ ซึ่ง ป ทอดทิ้งราชการบ้านเมืองในช่วงเวลาที่พระองค์ออกตรวจราชการ ป ก็เข้าไปอยู่ในกรุงเทพฯ และเคยทอดทิ้งการงานนานนับเดือน^{๓๓}

๒.๕ การแก้ไขปัญหาการจัดการปกครอง

๒.๕.๑ การแก้ไขปัญหาการขาดความรู้ของข้าราชการและการปฏิบัติหน้าที่ไม่จริงจัง

ความสำเร็จของระบบเทศาภิบาลในการปกครองท้องถิ่นนั้นขึ้นอยู่กับคุณสมบัติของข้าราชการมากกว่าขึ้นอยู่กับ การแก้ไขระบบราชการ การปกครอง

^{๓๑} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ๔๔.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, ๔๙.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน.

ส่วนภูมิภาคยังต้องคงมีขุนนางท้องถิ่นไว้และต้องพยายามปรับปรุงมาตรฐานของขุนนางท้องถิ่น การขาดความรู้ความเข้าใจในลักษณะการปกครองแบบเทศาภิบาล* เป็นปัญหาใหญ่และสำคัญ กรมหลวงดำรงราชานุภาพและกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงตระหนักถึงปัญหาในข้อนี้ดี ดังเช่นการที่กรมหลวงดำรงราชานุภาพแนะนำให้นายอำเภอที่ยังไม่เข้าใจและขาดความรู้ในแบบแผนราชการไปศึกษาแบบแผนการปกครองที่มณฑลกรุงเก่า ดังเช่นหลวงเกษตรสรรพกิจ นายอำเภอเมืองฉะเชิงเทรา^{๓๔} กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์และพระยาตรีสุริยราชวรานุวัติ (เชย กัลยาณมิตร) ทรงเป็นผู้ก่อตั้งและเป็นผู้ตั้งโรงเรียนการปกครองท้องที่ในมณฑลอยุธยา พ.ศ.๒๔๔๐ และในมณฑลพิษณุโลก พ.ศ.๒๔๔๓ และใน พ.ศ. ๒๔๔๖ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงก่อตั้งโรงเรียนการปกครองท้องที่แห่งที่ ๓

* “ การเทศาภิบาล คือการปกครองโดยลักษณะที่จัดให้มีหน่วยบริหารราชการ อันประกอบด้วยตำแหน่งข้าราชการต่างพระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเป็นทีไว้วางใจของรัฐบาลของพระองค์ รับแบ่งภาระของรัฐบาลกลางซึ่งจะประจำอยู่แต่เฉพาะในราชธานีนั้น ออกไปดำเนินการในส่วนภูมิภาคเป็นสื่อกลางระหว่างประชากรของประเทศซึ่งอยู่ห่างไกลจากรัฐบาลซึ่งอยู่ในราชธานีให้ได้ใกล้ชิดกับอาณาประชาราษฎร์ เพื่อให้เขาได้รับความร่มเย็นเป็นสุข และเกิดความเจริญทั่วถึงกัน โดยมีระเบียบแบบแผนอันเป็นคุณสมบัติของแต่ละชาติ ด้วย จึงแบ่งเขตการปกครองโดยขนาดลดหลั่นกันเป็นชั้นอันดับกันดังนี้ คือ ส่วนใหญ่เป็นมณฑลรองลงไปเป็นเมือง คือจังหวัด รองไปอีกเป็นอำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน จัดแบ่งหน้าที่ราชการเป็นส่วนสัดแผนงานให้สอดคล้องกับกระทรวง ทบวง กรม ในราชธานี และจัดสรรข้าราชการที่มีความรู้สติปัญญา ความประพฤติดีไปประจำทำงานตามตำแหน่ง หน้าที่ มิให้ก้าวร้าวสับสนกันดังที่เป็นมาแต่ก่อนเพื่อนำมาซึ่งความเจริญเรียบร้อยและรวดเร็วแก่ราชการ และกิจธุระของประชาชนซึ่งต้องอาศัยทางราชการเป็นที่พึ่งด้วย ” พระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เขียนต่อจาก สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ใน สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เทศาภิบาล**, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕).

^{๓๔} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ,” **วารสารศิลปากร**, ๔๕.

ขึ้นที่มณฑลปาจิณบุรีเมื่อพระองค์ทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปาจิณบุรี^{๓๕}

หลายอำเภอในเมืองปาจิณบุรีที่มีปัญหาในการแบ่งท้องที่ ที่บางแห่งไม่สะดวกแก่การปกครอง การจัดวางตำแหน่งไม่เหมาะสมกับท้องที่และการงาน กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงให้พระพิศาลสงครามแบ่งเวลาประชุมชี้แจงสั่งสอนข้าราชการเวลากลางคืน วันละ ๒ ชั่วโมง ข้าราชการโดยส่วนมากก็ตั้งใจศึกษาและขวนขวายที่จะทำราชการให้ดีขึ้น^{๓๖}

๒.๕.๒ การแก้ปัญหาการจัดเก็บสรรพากร

การที่มีเงินสรรพากรต้องไปอยู่ตามที่ว่าการอำเภอมากกว่า ๕,๐๐๐ บาท ขึ้นไปถือว่าการผิดระเบียบและเป็นอันตรายต่อการสูญหายและการยกยอก ถึงแม้จะมีการออกข้อบังคับแล้วแต่เจ้าพนักงานก็ยังมิได้ปฏิบัติตาม การที่กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงออกตรวจราชการ ตรวจบัญชีสรรพากรของแต่ละอำเภอ และทรงว่ากล่าวตักเตือนกรมการอำเภอตลอดจนเจ้าพนักงาน ทำให้เจ้าพนักงานปฏิบัติหน้าที่เคร่งครัดมากขึ้น มีเจ้าพนักงานบางคนถึงกับลาออกเมื่อถูกตรวจสอบการปฏิบัติหน้าที่การสรรพากร** ซึ่งกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงหาบุคคลที่ทรงไว้พระทัยมาดำรงตำแหน่งแทนและทรงสรรหาบุคคลมาปฏิบัติหน้าที่แทนต่อไป^{๓๗}

^{๓๕} เตช บุนนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.๒๔๓๕ – ๒๔๕๘, ๒๔๒ – ๒๔๓.

^{๓๖} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ , ๖๑.

** ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ในสารวิพากษ์

^{๓๗} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ , ๙๕.

๒.๕.๓ การแก้ปัญหาจำนวนข้าราชการมีมากเกินไปเกินกว่างาน

การมีข้าราชการมากเกินไปนั้นกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงให้ลดจำนวนกรมการอำเภอลง อย่างเช่นที่อำเภออ่างศิลา เป็นอำเภอเล็กๆ อยู่ไม่ห่างจากอำเภอเมืองชลบุรี ไม่ควรมีกรมการมากถึง ๔ คน ควรมีเพียงแค่ปลัดอำเภอ หรือนายอำเภอ และให้มีผู้ช่วยน้อยทำงานให้น้อยคน และที่อำเภอเมืองชลบุรีมีข้าราชการมาก ถึงทรงเห็นว่าควรตัดจำนวนกรมการอำเภอลง^{๓๘}

๒.๕.๔ การแก้ปัญหาการแบ่งเขตอำเภอไม่เหมาะสมกับพื้นที่

เมืองนครนายก การแก้ปัญหาการแบ่งเขตอำเภอไม่เหมาะสมในเมืองนครนายกนั้น หลวงโยธาสงครามได้นำแผนที่ซึ่งจะทำการแบ่งเขตใหม่มาหารือกับกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ โดยอำเภอองครักษ์จะตั้งที่ว่าการอำเภอที่บางอ้อ อำเภอท่าช้างจะตั้งที่ว่าการที่บ้านนา และเปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอบ้านนา อำเภอหนองโพนตั้งที่ว่าการที่ท่าแดง การแบ่งเขตอำเภอแบบใหม่มิได้ยึดเอาลำน้ำเป็นเขตเหมือนก่อนเพื่อเป็นการสะดวกแก่การปกครอง^{๓๙}

เมืองปาดิจนบุรี การแยกอำเภอสาขากออกไปนั้นไม่เหมาะสม กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงเห็นว่า “ท้องที่ใดเปนทำเลกว้างขวางเกินกำลังที่กรมการอำเภอนั้นจะปกครองแล้ว ควรจะต้องตั้งให้มีนายอำเภอเสียจะดี เพื่อที่จะได้มีอำนาจกระทำการได้เต็มพระราชบัญญัติ แลรับบัญชาต่อผู้ว่าราชการเมืองเปนทางตรง”^{๔๐}

อำเภอศรีมหาโพธิ์ เมืองปาดิจนบุรี กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงให้ย้ายที่ว่าการอำเภอจากที่อยู่ในป่าดงห่างไกลจากบ้านเรือนผู้คน มาตั้งอยู่ตามลำน้ำ เพื่อความสะดวกในการติดต่อราชการของราษฎร โดยทรงให้ผู้ว่าราชการเมือง

^{๓๘} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาดิจน,” วารสารศิลปากร, ๓๓, ๓๖.

^{๓๙} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาดิจนบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, ๓๓.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, ๔๑.

ปาจิณบุรีซื้อที่ดินเหนือตลาดท่าประชุมชน ซึ่งมีทำเลกว้างขวางโดยจะรู้ว่าการ
อำเภอหลังเก่ามาตั้ง สร้างโรงพักตำรวจภูธร และสร้างตลาดขึ้นด้วย^{๔๑}

๒.๔.๕ การกำหนดการประชุม

การประชุมข้าราชการประจำเดือน ประชุมกรรมการอำเภอ กำหนด
ผู้ใหญ่บ้าน กำหนดเดือนละ ๒ ครั้ง กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงออกคำสั่งวาง
ระเบียบการประชุมและให้มีรายงานการประชุมส่งเสนอต่อผู้มีอำนาจโดยลำดับ
ถ้ามีข้อราชการที่ประชุมมีข้อขัดข้องหรือหรือวินิจฉัยไม่ถูกต้องตามระเบียบ
ราชการก็สั่งให้แนะนำตักเตือน^{๔๒}

๒.๖ สภาพเศรษฐกิจในมณฑลปาจิณบุรี

ในรายงานการตรวจราชการของกรมหลวงดำรงราชานุภาพและกรมหมื่น
มรุพงษ์ศิริพัฒน์ได้กล่าวถึงสภาพเศรษฐกิจภายในมณฑลปาจิณบุรีไว้ดังนี้

๒.๖.๑ การสรรพากร

การจัดเก็บสรรพากรในเมืองชลบุรี กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรง
รายงานการจัดเก็บผลประโยชน์แผ่นดิน ในศก ๑๑๙ (พ.ศ.๒๔๔๑) เก็บเงินได้
๑๑๖๙๒ บาท ๔๕ อัฐ ในศก ๑๑๘ (พ.ศ.๒๔๔๒) เก็บเงินได้ ๘๑๐๓๖ บาท ๕๕
อัฐ และทรงคาดการณ์ว่าในศก ๑๑๙ (พ.ศ.๒๔๔๓) น่าจะเก็บเงินภาษีได้มากขึ้น
จากการทำน้ำตาลทราย^{๔๓}

ใน พ.ศ.๒๔๔๖ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงรายงานว่าเงินภาษีอากรใน
เมืองชลบุรีตั้งแต่ต้นปีจนถึงวันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๔๖ เก็บเงินได้ ๑๔๘๕๕๓

^{๔๑} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑล
กรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์
ศิริพัฒน์ , ๔๘ – ๔๙.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, ๙๔ – ๙๕.

^{๔๓} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑล
ปาจิณ,” วารสารศิลปากร, ๓๖.

บาท ๑๔ อัฐ ๕๐ เปี้ย และทรงรายงานถึงการตั้งด่านเก็บภาษีที่เมืองบางปกง (บางปะกง) เพื่อเก็บภาษีข้าวเปลือกและข้าวสารที่บรรทุกผ่านตำบลบางปกง ออกปากน้ำบางปกง ป้องกันมิให้พ่อค้าบรรทุกข้าวออกจากพระราชอาณาจักร โดยมีได้เสียภาษีที่กรุงเทพฯ เรียกเก็บค่าภาษีเกวียนละ ๒ บาท ค่าตรวจ ๑ สลึง^{๔๔}

การจัดเก็บสรรพากรในเมืองนครราชสีมา กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรง รายงานไว้ว่า ในศก ๑๑๗ (พ.ศ.๒๔๔๑) เก็บเงินได้ ๑๔๐๓๒๕ บาท ๒๘ อัฐ ใน ศก ๑๑๘ (พ.ศ.๒๔๔๒) เก็บเงินได้ ๑๕๘๓๒๒ บาท ๔๘ อัฐ ในศก ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) น่าจะเก็บเงินได้มากขึ้นเพราะทำนาได้ผลมาก^{๔๕}

ส่วนรายงานการสรรพากรเมืองนครราชสีมาของกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ทรงมีได้รายงานสรรพากรไว้เป็นตัวเลข แต่ทรงรายงานถึงความไม่เป็นระเบียบ ของสรรพากรความว่า “การสรรพากร อาชญาบัตรต่างๆ ที่เป็นตัวเงินมิได้เก็บ รักษาไว้ให้มั่นคงน่ากลัวอันตราย แลการเบิกจ่ายก็ไม่มีบัญชีของเหลือที่จะตรวจ ตราให้รู้ง่าย การตรวจสอบต้นข้าวแลออกเดินทางตรวจตามท้องที่ก็ไม่ค่อยตรวจ ตรากัน ระเบียบทั้งหลายยังไม่สู้ลงระเบียบ...”^{๔๖}

การจัดเก็บสรรพากรในเมืองนครนายก กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรง รายงานการสรรพากรในเมืองนครนายกไว้ว่า “การรักษาสรรพากรนั้นมีเงินรักษา

^{๔๔} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑล กรุงเก่าและมณฑลปาดิจินบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ ศิริพัฒน์ , ๗/๘.

^{๔๕} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “ รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการ มณฑลปาดิจิน,” วารสารศิลปากร, ๔๓.

^{๔๖} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดราชการในมณฑล กรุงเก่าและมณฑลปาดิจินบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ ศิริพัฒน์ , ๕๓.

อยู่ในที่ว่าการอำเภอกว่า ๕๐๐๐ บาท เป็นการผิดระเบียบข้อบังคับ นากลัว
อันตราย พนักงานสรรพากรก็ไม่ได้ตรวจตราเร่งรัดให้เป็นไปตามข้อบังคับ”^{๔๓/}

ในส่วนในเมืองปาจิณบุรีไม่มีรายงานการสรรพากร

๒.๖.๒ การค้าและตลาด

ในการตรวจราชการของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ นอกจากพระองค์จะ
เสด็จตรวจตามสถานที่ราชการแล้ว พระองค์ยังเสด็จตรวจตามตลาดและย่าน
การค้า

ตลาดเมืองชลบุรี ในการตรวจราชการเมืองชลบุรี พระองค์เสด็จตรวจ
ตลาดเมืองชลบุรี และทรงบันทึกไว้ในรายงานว่า

“ ที่ตลาดเมืองนี้เป็นตลาดใหญ่ยาวประมาณ ๑๐ เส้น แต่เดิม
เป็นโรงจากปลุกกรุกที่เข้ามาจนเหลือถนนเป็นทางเดินน้อย เมื่อครั้ง
พระยามหิบาลบุรีรักษ์เป็นผู้ว่าราชการเมือง เกิดไฟไหม้ตลาดหมด
เป็นโอกาสพระยามหิบาลบุรีรักษ์จึงขยายถนนกว้างออกไปถึง ๔
วา แลแนะนำให้เจ้าของตลาดปลูกโรงเครื่องไม้จริงหลังคาสังกะสี
แทบทั่วไปเดี๋ยวนี้ดูงดงามขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก เสียแต่การรักษายัง
ไม่สะอาดเรียบร้อย ถ้าจะจัดการรักษาให้เรียบร้อยจะดีได้กว่านี้
มาก”^{๔๔}

ที่เมืองชลบุรีเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒนไธสงายได้สร้างตลาดแผงลอยและโรงแถวขึ้น
ทำด้วยไม้มุงสังกะสีไว้เพื่อให้ราษฎรเช่าขายของ แต่ไม่มีราษฎรมาเช่าเพราะที่ตั้ง
ตลาดอยู่ห่างจากโรงบ่อนซึ่งมีผู้คนมาก ตลาดร้านแผงลอยต่างๆ ตามหัวเมือง
ส่วนใหญ่จะอยู่ใกล้กับบริเวณโรงบ่อน ซึ่งที่เมืองชลบุรีโรงบ่อนตั้งอยู่ในศาลเจ้า
ตลาดร้านชำแผงลอยต่างๆ จึงเข้าไปตั้งอยู่ในศาลเจ้า กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

^{๔๓/} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์,การตรวจและจัดราชการในมณฑล
กรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์
ศิริพัฒน์ , ๓๙.

^{๔๔} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ,“ รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑล
ปาจิณ,” วารสารศิลปากร, ๓๔.

ทรงเข้าใจว่า “ในเวลาไม่มีผู้มึบบรรดาคักดีไปเมืองชลบุรี ร้านแผงลอยจะตั้งเกลื่อนกล่นอยู่ตามถนนเปนอันมาก”^{๔๙}

ตลาดเมืองพนัสนิคม กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงทอดพระเนตรตลาดเมืองพนัสนิคมและทรงบรรยายไว้ว่า “ตลาดเปนโรงแถวเครื่องไม้จริงตั้งอยู่สองฟากถนน ๒ สาย ยาวประมาณ ๘ เส้น ดูฤกษ์ครั้นนั้นคงดีกว่าที่คาด”^{๕๐}

ตลาดบ้านท่าตะกูต เป็นท่าเรือของเมืองพนัสนิคม “มีเรือบรรทุกสินค้ามาขายและมารับซื้อข้าว มีเรือเสาเรือใบใหญ่่น้อยบันทุกสินค้าเข้ามาขายแลมารับบันทุกเข้าเมืองพนัสนิคมที่นี้เปนอันมาก การซื้อขายมากจึงเกิดตลาดตั้งเปนปีกแผ่น เปนโรงร้านเครื่องไม้ไผ่บ้างไม้จริงก็มาก ครีกครั้นเสมอดตลาดเมืองพนัสนิคมหรือจะยิ่งกว่า”^{๕๑}

๒.๖.๓ การประกอบอาชีพ

ราษฎรในมณฑลปาจิณบุรีมีการประกอบอาชีพที่หลากหลายทั้งเกษตรกรรม การประมง การค้าขายและการทำน้ำตาล

การเกษตรกรรม อาชีพที่สำคัญ ได้แก่ การทำนา^{๕๒} การทำไร่ การทำสวนมะพร้าว การทำสวนหมาก พื้นที่ที่ปลูกข้าวได้ผลดี ได้แก่ อำเภพนัสนิคม เพราะตั้งอยู่ในทำเลที่เหมาะสม เป็นท้องทุ่งที่ราบระหว่างทะเลกับป่า มีลำห้วยเป็นแหล่งน้ำ ดินเป็นสีดำอุดมสมบูรณ์ ส่วนที่อำเภอังกะสีลา ก็มีการทำนาแต่ได้ผลไม่ดีนัก การทำสวนหมากและสวนมะพร้าวก็ได้ผลไม่ดี^{๕๓}

^{๔๙} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ,” วารสารศิลปากร, ๓๔.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, ๔๐.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, ๔๒.

^{๕๒} เรื่องเดียวกัน, ๓๔ และ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, ๕๕.

^{๕๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ,” วารสารศิลปากร, ๓๔, ๔๑.

การทำน้ำตาลทราย น้ำตาลทรายเป็นสินค้าสำคัญอย่างหนึ่งของเมืองชลบุรี น้ำตาลทรายที่ทำในชลบุรีเป็นน้ำตาลทรายแดง ซึ่งขั้นตอนการทำรวดเร็ว เสียเวลาและสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายน้อยกว่าการทำน้ำตาลทรายขาว น้ำตาลทรายขาวส่วนใหญ่ทำกันมากในแถบนครไชยศรีและราชบุรี การที่น้ำตาลแดงทำได้กำไรมากกว่า ทำให้ชาวเมืองชลบุรีทำไร่อ้อยและตั้งโรงหีบอ้อยกันเป็นจำนวนมาก^{๕๔}

การทำประมง อาชีพที่สำคัญของชาวบ้านที่อยู่ชายทะเล คือ การหาปลาที่อ่าวเภออ่างศิลา ชาวบ้านอ่างศิลาหาปลาโดยใช้ละมู* นอกจากนั้นยังมีการทำโป๊ะจับปลาในทะเล ลงเรือกักตักปลาตามชายทะเล ถีบกระดานเก็บหอยตามเลน และปักหลักจับหอยแมลงภู่^{๕๕}

การค้าขาย นอกจากการค้าขายตามตลาดใหญ่ๆ แล้ว ยังมีการค้าเล็กๆ น้อยๆ ของชาวบ้านตามเส้นทางการเดินทางระหว่างเมือง เช่น เส้นทางระหว่างเมืองชลบุรีกับเมืองพนัสนิคม และระหว่างเมืองพนัสนิคมกับท่าตะกุด มีผู้คนเดินทางไปมาค้าขายเป็นจำนวนมาก มีร้านขายอาหารตลอดระยะทางคอยขายอาหารให้กับคนเดินทาง^{๕๖}

^{๕๔} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ,” *วารสารศิลปากร*, ๓๗ – ๓๘.

* พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมายว่าละมู คือ โปะเล็กๆ ที่ทำไว้สำหรับจับปลาตามชายทะเล

^{๕๕} จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ธนาคารกสิกรไทย, การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และสถานีโทรทัศน์ทีวีไทย, *เสด็จประพาสต้น [videorecording]* (กรุงเทพฯ : บริษัทโกลบอล อินเทอร์เน็ตคอมมิวนิเคชั่น), 2552.

^{๕๖} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ,” *วารสารศิลปากร*, ๔๒ – ๔๓.

๒.๓/ การจัดการศาลและทัณฑกรรม

ในการตรวจราชการมณฑลปาจิณบุรีของกรมหลวงดำรงราชานุภาพและกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ การจัดการศาลและทัณฑกรรมเป็นอีกภารกิจหนึ่งที่ต้องได้รับการตรวจจัดการ ในรายงานการตรวจราชการทั้งสองเรื่องก็ได้ละเอียดการตรวจการดังกล่าว ทั้งกรมหลวงดำรงราชานุภาพและกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงตรวจดูการศาล บัญชีคดีความ สำนวนการพิพากษาคดี การทำบัญชีของกลาง และทรงตรวจเยี่ยมเรือนจำ ซึ่งการรักษาเรือนจำส่วนใหญ่ยังมีความบกพร่อง เรือนจำหลายแห่งจัดสถานที่ไม่เหมาะสม ตารางคุมขังนักโทษคับแคบและทรุดโทรม^{๕๓/} นายพธำมรงค์ผู้ดูแลเรือนจำปฏิบัติหน้าที่ไม่เคร่งครัด เช่น เวลากลางคืนไม่ร้อยโซ่ตรวนขานักโทษ ให้นักโทษนอนนอกตาราง และใช้ไม้เลี่ยมปลายแหลมปักเป็นรั้วซึ่งนักโทษอาจใช้เป็นอาวุธทำอันตรายได้^{๕๔} กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ทรงขึ้นชมการเรือนจำเมืองชลบุรีที่มีการทำสัญลักษณ์การทำความผิดของนักโทษ คือ นักโทษคนใดต้องรับโทษมาก็ครั้งทำเป็นบั้งติดไว้กับหลังเสื้อเป็นเครื่องหมายการลงโทษบั้งละหนึ่งครั้ง^{๕๕}

๒.๔ การจัดการศึกษา

ก่อนที่กรมหลวงดำรงราชานุภาพจะทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการเป็นพระองค์แรก และทรงเคยดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการอุทิศพระองค์

^{๕๓/} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ,” วารสารศิลปากร, ๔๔ และ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, ๓๔.

^{๕๔} พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, การตรวจและจัดการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์, ๓/๕.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, ๓/๖.

ให้กับเรื่องการศึกษา เมื่อพระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระองค์ก็ยังสนพระทัยในเรื่องการจัดการศึกษา ในรายงานการตรวจราชการของพระองค์ทรงรายงานถึงการตั้งโรงเรียนในหลายอำเภอของเมืองชลบุรี ดังเช่นที่อำเภออ่างศิลา มีโรงเรียนแห่งเดียว คือ โรงเรียนเสลัมพณ์พิทยากร จัดตั้งขึ้นโดยเจ้าอธิการเที่ยง ว่าที่พระครูเจ้าคณะแขวงอ่างศิลา พระอัมราพิทักษิต ผู้อำนวยการศึกษามณฑลปาจิณบุรีเป็นผู้ตั้งชื่อโรงเรียน มีนักเรียนกว่า ๒๐ คน เงินเดือนครูได้มาจากการเรียไร แต่ละเดือนมากบ้างน้อยบ้างไม่เท่ากัน^{๖๐} ที่อำเภอเมืองชลบุรี แต่เดิมมีโรงเรียนของพระยาชลโธปมคุณ พระยาชลบุรานุรักษ์ ได้จัดตั้งขึ้นอีกที่วัดต้นสน เป็นที่เล่าเรียนของบุตรหลานกรมการเมือง^{๖๑}

๒.๙ การพระศาสนา

ในการตรวจราชการของกรมหลวงดำรงราชานุภาพ พระองค์ทรงพบกลุ่มพระพุทธรูปปางนาคอยู่ในทุ่งนา มีพระปาน เจ้าอธิการวัดบางเหี้ย* แขวงเมืองสมุทรปราการ เป็นนายก (พระผู้นำ) กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงสนทนากับเจ้าอธิการปานถึงการกระทำกิจจุดดั่งว่ากระทำมาประมาณ ๑๐ ปี ช่วงกลางเดือนอ้ายเจ้าอธิการปานกับพระสงฆ์พากันออกถือธรรมาสน์เดินจุดดั่งไปถึงบางพระ ศรีราชา นาเกลือ พระสงฆ์ที่อยู่ตามวัดตามระยะทางถ้าประสงฆ์จะจุดดั่งก็สามารถร่วมไปได้ โดยเจ้าอธิการปานเป็นพระอาจารย์บอกวิธีสวดมนต์ภาวนาในการจุดดั่งให้กับพระสาธุศิษย์ เมื่อเดินทางไปถึงจุดที่กำหนดก็จะเดินทางกลับขึ้นไปทางเหนือทางเมืองพนัสนิคม เมืองพนมสารคาม เมืองปาจิณบุรี เมืองนครนายก และเมืองสระบุรีเพื่อไปนมัสการพระพุทธบาท หลังจากนั้นก็แยกย้ายกลับวัด กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงบรรยายถึงพระอธิการปานไว้ว่า “เจ้า

^{๖๐} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ,” *วารสารศิลปากร*, ๓๓ – ๓๔.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, ๓๗.

* ปัจจุบันชื่อวัดมงคลโคธาวาส ตั้งอยู่ที่อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ

อธิการปານนี้เป้นพระผู้ใหญ่อายุประมาณเกือบ ๖๐ แต่ยังแข็งแรง มีอัธยาไศรย
เรียบร้อย สังเกตดูพระที่เดินดูดงค์ด้วยกันมีความเคารพนับถือมาก”^{๖๒}

การเดินออกดูดงค์ของพระสงฆ์เป็นการนำเลื่อมใสเป็นการแสวงหาบุญ
กุศลในทางที่ชอบและเป็นทางให้เกิดความสุขและความรู้แก่พระสงฆ์ตามสมควร
แก่บุคคลที่เพศเป็นภิกษุโดยมีไม้สักกะเท้า (ไม้เท้า) เป็นเครื่องหมายของพระ
ดูดงค์

๒.๑๐ สถานที่สำคัญ

อาไศรยสถาน อาไศรยสถานตั้งอยู่ที่ตำบลอ่างศิลา เมืองชลบุรี เป็นตึก
สองหลังลักษณะอาคารรูปแบบผสมแบบตะวันตก สร้างขึ้นในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) พระองค์ทรงโปรดฯ ให้
เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สร้างอาไศรยสถานขึ้นเพื่อเป็นที่พักรักษาตัว
ของผู้มีบรรดาศักดิ์และชาวต่างชาติ

ที่อ่างศิลา แขวงเมืองชล อากาศดี โปรดให้ทำที่ประทับแห่ง ๑ ได้
ทำแต่อิฐปูนขึ้นไว้กับถนนสะพานศิลาปนถนนออกมาสาย ๑ พณฯ
หัวเจ้าท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหกลาโหมสร้างตึกใหญ่ขึ้นไว้
หลัง ๑ เพื่อจะให้พวกยุโรปที่เจ็บไข้ไปอยู่รักษาตัวตากอากาศ ที่นั้น
เป็นการบุญ และที่ตลาดหลังเขาสามมุกนั้นโปรดให้ทำพลับพลา
เป็นที่ประพาสขึ้นไว้หมู่หนึ่ง ให้ถนนศิลาปนถนนออกมาสาย ๑”^{๖๓}

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตึกอาไศรยสถานชำรุดทรุด
โทรมลงไปมาก ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรง
บริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์พระราชทานให้ซ่อมแซมตึกทั้งสองหลังในการ
เฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะที่พระองค์

^{๖๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ, “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการ
มณฑลปาจิณ,” วารสารศิลปากร, ๔๐.

^{๖๓} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒
ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (พระนคร : องค์การค้ำของคुरुสภา, ๒๕๐๔), ๒๐๗.

เสด็จประพาสยุโรป เมื่อเสด็จนิวัติพระนครทรงพระราชทานชื่อให้ตึกทั้งสองหลัง โดยตึกหลังใหญ่ให้ชื่อว่าตึกมหาราช และตึกหลังเล็กให้ชื่อว่าตึกราชินี ผู้ใดจะใช้เป็นที่พักรักษาตัวเมื่อได้รับอนุญาตจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้วก็สามารถเข้าไปพักได้โดยไม่เสียค่าใช้จ่าย หากแต่จะช่วยเหลือทำนุบำรุงก็ได้ตามเจตนากรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเสด็จมาตรวจอาไศรยสถานและทรงวางระเบียบข้อบังคับในการจัดการอาไศรยสถานให้มีความเป็นระเบียบเรียบร้อย^{๖๔}

สรุป

รายงานการตรวจราชการของกรมหลวงดำรงราชานุภาพและกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์เป็นเอกสารสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ที่แสดงให้เห็นความพยายามในการจัดการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารราชการแผ่นดินให้เป็นระบบระเบียบมากยิ่งขึ้น การออกตรวจราชการทำให้เห็นความผิดพลาดและข้อบกพร่องในการปกครองซึ่งจะได้รับการแก้ไขต่อไป ทั้งยังสอดแทรกสภาพเศรษฐกิจและชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎรในหัวเมืองไว้อย่างสนใจและเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาศาสตร์ทั้งด้านการเมืองและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

^{๖๔} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “รายงานกรมหลวงดำรงฯ ไปตรวจราชการมณฑลพายัพ,” วารสารศิลปากร, ๓๑ – ๓๓.

๓. สารวิพากษ์

รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ*

พระนิพนธ์ ของ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่ ๒๑/๘๓๘

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๒๓ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๐

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา ทราบฝ่า
ล่องธุลีพระบาท

ด้วยเมื่อข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจราชการเมืองชลบุรี เมืองพนัสนิคม
แลเมืองฉะเชิงเทรา เมื่อเดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๙ ข้าพระพุทธเจ้าได้จดระยะทางที่ได้
ตรวจแลจัดการ ในคราวที่ไปตรวจราชการนั้น ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย
ความทราบฝ่าล่องธุลีพระบาทพร้อมกับจดหมายฉบับนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

(ลงพระนาม) ข้าพระพุทธเจ้า ดำรงราชานุ
ภาพ ขอเดชะ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

* สะกดการันต์ คงไว้ตามต้นฉบับเดิม คัดจากเอกสาร ร.๕ ม. ๒.๑/๓๙ กองจดหมายเหตุ
แห่งชาติ

จดหมายรายวัน

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไปตรวจราชการ

เมืองชลบุรี เมืองฉะเชิงเทรา

เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๑๙

วันที่ ๓ มกราคม โดยสารรถไฟปากน้ำออกจากกรุงเทพ ฯ เวลา ๒ โมงเช้า ไปลงเรืออรรถเรศที่เมืองสมุทรปราการ พระยาชลยุทธโยธินทร์^{๖๕} ได้เป็นธุระช่วยจัดรถสลุนแลจัดเรือให้ไปในเที่ยวนี้ ตัวพระยาชลยุทธโยธินทร์กับพระยาสุขุมนัยวินิต^{๖๖} ได้ตามไปส่งถึงเมืองสมุทรปราการ ที่นั่นพระสมุทรธานุรักษ์^{๖๗} แลกรมการนายทหารก็ได้มาคอยต้อนรับตามธรรมเนียม

ข้าราชการที่ไปด้วยในคราวนี้คือ พระยาสุนทรบุรี^{๖๘} ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรีซึ่งยังป่วยหมอให้ออกไปรักษาตัวอยู่ชายทะเลได้โดย สานไปด้วยคน ๑ หลวงอนุชิตพิทักษ์ข้าหลวงสรรพากร มณฑลปาจิณบุรี ๑ นายใหญ่ในกระทรวงมหาดไทย พนักงานตรวจการเรือนจำ ๑ ขุนแพทย์วิเศษหมอ ๑ กับเสมียนแลคนใช้พอสมควร

เวลา ๓ โมงเช้าได้ครวบน้ำใช้จักรเรืออรรถเรศออกจากเมืองสมุทรปราการไปถึงอ่างศิลา เวลาบ่าย ๒ โมง พระยาสมุทรธานุรักษ์ผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีกับกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยกำหนดผู้ใหญ่บ้านในอำเภออ่างศิลาทั้งพระนรินทร์รังสรรค์ผู้บังคับการทหารเรือได้มาคอยรับด้วย ขึ้นพักอยู่ที่อาไศรยสถาน

ตึกอาไศรยสถานทั้ง ๒ แห่งนี้เป็นตึกมีมาแต่เดิมแต่ชำรุดชุกชอมอาไศรยไม่ได้ครั้นเมื่อศก ๑๑๖ ในการเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเวลาเสด็จประทับอยู่ในยุโรป สมเด็จพระบรมราชินีนาถทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ บริจากพระราชทรัพย์ในส่วนพระองค์พระราชทานให้ซ่อมแซมตึกทั้ง ๒ หลัง

^{๖๕} เอ.ดูเปสลิส เดอริชลิว เจ้ากรมทหารเรือ

^{๖๖} ปั่น สุขุม ข้าหลวงรับราชการในหัวเมืองกระทรวงมหาดไทย

^{๖๗} ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรปราการ

^{๖๘} ผู้ว่าราชการเมืองนครชัยศรี

ทั้งสร้างเครื่องตั้งแต่งสำหรับตักจัดเปนอาไศรยสถานสำหรับสาธารณประโยชน์ แล้วเสร็จในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับคืนพระนคร ทรงอนุโมทนาแล้วจึงพระราชทานนามตักทั้ง ๒ หลัง ให้เรียกตักหลังใหญ่ว่าตักมหาราช แลตักหลังเล็กนั้นให้เรียกว่า ตักราชินี สืบมา ผู้ใดจะอาไศรยเปนที่พักรักษาตัว เมื่อได้รับอนุญาตของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว ก็ไปอาไศรยได้ไม่ต้องเสียค่าเช่าอย่างใด แต่เต็มใจช่วยเหลือหนุนในการรักษาอาไศรยสถานนี้คนละมาน้อยเท่าใดก็ได้ตามเจตนา

ได้ตรวจดูสมุทรารายชื่อผู้ที่ได้ไปพักอาไศรยสถานตั้งแต่ศก ๑๑๘ มาจนบัดนี้มี ๒๐ ราย ผู้อาไศรยได้ให้เงินบำรุงอาไศรยสถานทุก ๆ รายมีจำนวนเงินตั้งแต่รายละ ๑๐๐ บาทจนมาถึง ๕ บาท ตามเวลาที่ได้อาไศรยอยู่นานบ้าง เพียง ๒ วันบ้าง มีจำนวนเงินบำรุงอาไศรยสถานที่ได้รับที่อ่างศิลา ๓๓๐ บาท แลที่ได้รับในกรุงเทพฯ ก็ยังมีอีกบ้าง รวมเบ็ดเสร็จกว่า ๔๐๐ บาท ถ้ามีผู้อาไศรยแลผู้อาไศรยอุปการะต่อไปดังได้เปนมาในสองปีนี้ เห็นว่าเงินบำรุงจะพอซ่อมแซมอาไศรยสถานได้ แต่ยังไม่คุ้มถึงเงินเดือนคนรักษา

ได้ตรวจดูการซ่อมแซมแลเครื่องแต่งแลเครื่องใช้ในอาไศรยสถานทำพอใช้ได้ไม่เลวแต่การรักษายังไม่ดีไม่ได้ซ่อมแซมเสมอตามฤดูกาล ครั้นนี้เป็นการตระเตรียมรับเสนาบดีจึงเกลี้ยเกล้ายเรียบร้อย แต่เชื่อว่าไม่เรียบร้อยอยู่อย่างนี้เสมอ มีพยานแลเห็นได้ที่มียอยปูนแตกกะเทาะยังซ่อมไม่ทัน ลึกยังทาไม้ทัวแลไม้แห้งทันทเวลาที่ไปถึงในคราวนี้ อีกประการหนึ่งเครื่องใช้เครื่องแต่งสำหรับสถานก็ยังไม่พออยู่หลายอย่าง ทั้งดูยังไม่มีใครเข้าใจว่าเปนหน้าที่ของใครจะทำอย่างใดในการรักษาอาไศรยสถานนี้ จึงได้เรียบเรียงข้อบังคับสำหรับการรักษาอาไศรยสถานที่อ่างศิลามอบให้พระยาชลบุรานุรักษ์ไว้ดังนี้

หมวดที่ ๑

ว่าด้วยการรักษา

ข้อ ๑ เครื่องใช้ในห้องนอน ห้องน้ำ ห้องกินเช้า ให้เก็บไว้ประจำในห้องนั้น ๆ เครื่องใช้สำหรับเฉลียงซึ่งเปนที่เปิด ให้เก็บรวมไว้ในห้องกินเช้า

ข้อ ๒ เตียงนอนเตียง ๑ ต้องมีมุ้งไว้สำหรับเตียง ๒ หลัง ผ้าปูที่นอน ๒ ผืน ปลอกหมอน ๆ ละ ๒ ปลอก สำหรับเครื่องล้างหน้าต้องมีผ้าเช็ดตัวขนหนู ๒ ผืน ผ้าเช็ด

นำชนหนู ๒ ฟีน สำหรับเตียงนอนต้องมีที่นอนเตียงละอัน หมอนเตียงละ ๒ ใบ เครื่องผ้าเหล่านี้จะทำตู้เก็บรวมกันไว้ในห้องใดห้องหนึ่งก็ได้ แต่ต้องชักฟองให้สะอาดอยู่เสมอ คือเวลาผู้เอาไครยกลับไปแล้วต้องชักทีเดียวไว้ทันจ่ายผู้ที่มาเอาไครยใหม่

ข้อ ๓ ให้มีโคมแขวนตามเฉลียงแลห้องกินข้าวพอให้แสงสว่างแลตามห้องนอน ให้มีโคมตั้งห้องละใบ ห้องน้ำให้มีโคมติดฝาห้องละใบ โคมเหล่านี้ต้องมีหลอดไว้โคมละ ๒ หลอดแลคอยตรวจตราอย่าให้กระจับ^{๖๙} รั่ว

หมวดที่ ๒

ว่าด้วยการรับผู้เอาไครย

ข้อ ๔ เมื่อผู้เอาไครยนำใบอนุญาตออกมา ให้ผู้รักษาสถานเปิดแลจัดสถานหลังใดให้เขาอยู่ตามใบอนุญาต ต้นใบอนุญาตนั้นผู้รักษาสถานเก็บไว้แลให้จดลงในสมุดบัญชีสำหรับสถานด้วยจงทุกราย เมื่อผู้เอาไครยไปแล้วให้พนักงานรักษาจดสลักหลังลงในต้นใบอนุญาต ว่าผู้เอาไครยนั้นได้มาตั้งแต่วันใดจนวันใด แลได้ให้เงินหรือให้สิ่งของสำหรับบำรุงสถานเท่าใด แลส่งต้นใบอนุญาตนี้ไปยังที่ว่าการเมืองจงทุกคราว

ข้อ ๕ เมื่อผู้เอาไครยได้เข้าอยู่ในสถานแล้ว ให้ผู้รักษานำสมุทลงนามไปให้เขาลงชื่อ ถ้าเขาให้เงินบำรุงสถานเท่าใด ให้ผู้รักษาทำใบเสร็จให้เขาเป็นสำคัญ แต่ถ้าเขาจะไม่ไปให้เงินในกรุงเทพฯ ไม่ต้องทำใบเสร็จให้

ข้อ ๖ ตัวเงินบำรุงสถานซึ่งผู้เอาไครยให้ไว้แก่ผู้รักษามากน้อยเท่าใด ต้องไปไว้ยังคลังเมืองชลบุรีทั้งสิ้น จะใช้สอยเท่าใดให้ไปเบิกต่อคลังเมือง

หมวดที่ ๓

ว่าด้วยการซ่อมแซม

ข้อ ๗ การซ่อมแซมสถานโดยปรกติ ให้ทาน้ำปูนปีละครั้ง ๑ ทาสีสอง (ปี) ครั้งหนึ่ง

ข้อ ๘ ถ้ามีการชำรุดเกิดขึ้นคือ หลังคารั่วก็ดี หรือสิ่งใดแตกหักชำรุดก็ดี ต้องซ่อมแซมแก้ไขโดยทันทีจะทอดทิ้งไม่ได้

^{๖๙} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ ให้ความหมายว่า คือ ส่วนของโคมตรงที่สวมหลอด ส่วนหนึ่งของตะเกียงที่ไ้ผ่านสำหรับจุดไฟ

หมวดที่ ๔

ว่าด้วยการตรวจ

ข้อ ๙ ผู้รักษาต้องเปิดสถานตรวจตราด้วยตนเอง ๓ วันครั้ง ๑ อย่างให้ขาดได้

ข้อ ๑๐ ผู้รักษาการเมืองชลบุรี หรือปลัดต้องมาตรวจรักษาสถานไม่น้อยกว่าเดือนละครั้ง ๑ อย่างให้ขาดได้ แลในการตรวจนั้นต้องตรวจให้การเป็นไปได้อย่างข้อบังคับนี้

หมวดที่ ๕

ว่าด้วยรายงาน

ข้อ ๑๑ ผู้รักษาสถานต้องทำรายงานยื่นผู้ว่าราชการเมืองชลบุรีเดือนละ ๑ ครั้ง ในรายงานนั้นให้บอกรายชื่อที่ได้มาอาไศรยในเดือนนั้น แลเงินหรือสิ่งของที่ได้รับหรือได้ซื้อขึ้นในเดือนนั้นรายการที่สิ่งของหรือสถานชำรุดชำรุดโครม แลที่ได้ทำการซ่อมแซมในเดือนนั้น ทั้งจำนวนเงินที่ได้ใช้จ่ายไปในเดือนนั้น แลให้ผู้ว่าราชการเมืองลงความเห็นแล้วส่งไปยังกระทรวงมหาดไทยทุกเดือน

เวลาบ่าย ๔ โมงได้ไปตรวจที่ว่าการอำเภออ่างศิลา นายเสน่ห์ เปนนายอำเภอแบบแผนการอำเภอยังคลาดเคลื่อนอยู่มาก แลเห็นได้ว่าเพราะกรรมการอำเภอขาดความรู้ แลผู้ว่าราชการเมืองไม่ตรวจตราให้เข้มงวด ค่อยยังชั่วอยู่แต่การสรรพากร เพราะมีเจ้าพนักงานคอยตรวจตราอยู่เสมอ อำเภออ่างศิลานี้ท้องที่ที่เล็กจำนวนราษฎรก็ไม่กี่พันคน ผลประโยชน์แผ่นดินเก็บได้ในอำเภอนี้ปี ๑ ประมาณ ๑๐๐ ซึ่ง ถ้าจะว่าโดยขนาดควรจะรวมไว้ในอำเภอเมืองชลบุรีเพราะระยะทางไปมาเพียง ๒๐๐ เส้น เสศ หากควรจะแยกออกเป็นอำเภอหนึ่งต่างหากไม่ แต่มีความจำเป็นอยู่อย่างหนึ่ง ด้วยที่อ่างศิลานี้มักมีผู้มีบรรดาศักดิ์แลชาวต่างประเทศไปมาอาไศรย แลในฤดูลมเหนือเรือไฟไปมากับต่างประเทศไปจอดบรรทุกสินค้าที่นี่ มีผู้คนต่างชาติต่างภาษาสำส่อน ถ้าไม่มีเจ้าพนักงานประจำอยู่ที่อ่างศิลา ให้แต่กำนันปกครองคงจะไม่เรียบร้อย ถึงกระนั้นก็ดีถ้าจะมีเพียงปลัดอำเภอเมืองแยกมาตั้งอยู่ที่อ่างศิลา หรือมีนายอำเภออ่างศิลาต่างหาก แต่ให้มีผู้ช่วยแต่น้อยคนก็จะพอแก่ราชการแลไม่เปลืองพระราชทรัพย์ที่ตั้งกรรมการอำเภออ่างศิลาเต็มชุดมีกรรมการอำเภอถึง ๔ คน อย่างทุกวันนี้ เห็นว่าเกินแก่ประโยชน์แลความจำเป็น ควรจะลดลงคงมีเพียงเท่าที่เข้ามาแล้ว ตรวจที่ว่า

อำเภอแล้วเดินทางไปทางหมู่บ้านอ่างศิลาเห็นยังบริบูรณ์เสมออยู่ไม่ชำรุดทรุดโทรมลงกว่าแต่ก่อน ไปแวะที่วัดใน เจ้าอธิการเที่ยงว่าที่พระครูเจ้าคณะแขวงอ่างศิลาได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นในวัดนี้ มีนักเรียนกว่า ๒๐ คน ใช้เรียกรายเงินกรรมการแลผู้ปกครองเด็กให้เปนเงินเดือนครูได้ไม่เสมอกัน บางเดือนครูได้เงินเดือนมาก บางเดือนครูได้เงินเดือนน้อยพอกล้างแกล้งสอนมาได้ แลเห็นได้ว่าคงจะเปนความหนักใจของเจ้าอธิการมาก อยู่โรงเรียนนี้พระอัมราพิทักษ์ผู้อำนวยการศึกษามณฑลปาจิณบุรีได้ขนานนามไว้ว่า โรงเรียนเสลัมพันธ์พิทยากร ดูจัดแลรักษาเรียบร้อยสะอาดสอาดดี ได้ความว่าในอำเภออ่างศิลามีโรงเรียนเดียวเท่านั้น พิจารณาเห็นว่าเพียงโรงเรียนเดียวเท่านั้นถ้าจัดให้ดีกว่าพอ เพราะหมู่บ้านราษฎรแถวนี้จะส่งเด็กไปเล่าเรียนก็พอเดินไปมาได้ไม่ไกลนัก

วันที่ ๔ มกราคม ตอนเช้าหยุดพักเอาแรงไม่ได้ไปไหน พิจารณาเห็นว่าที่อ่างศิลานี้ถ้าทำโทรเลขให้เนื่องกันสะเตแซ่นเมืองชลบุรีได้ดูเหมือนจะมีประโยชน์อยู่ ระยะทางเพียง ๒๐๐ เส้นเสต ทางโทรเลขไปศรีราชาก็ผ่านไปไม่ห่างอ่างศิลานัก อาไศรยเสาเดิมได้สักครึ่งทาง ต้องทำเสาใหม่ไม่กี่มากน้อย โดยปรกติใช้เพียงโทรศัพท์ก็จะพอเป็นประโยชน์แก่ราชการ แลเปนประโยชน์แก่ผู้ไปมาอาไศรยอ่างศิลา เมื่อถึงฤดูเรือเมล์มาทอดบันทุกของที่อ่างศิลา เปิดเปนออฟฟิศโทรเลขชั่วปีละคราว ก็จะเป็นประโยชน์แก่การค้าขายดีอยู่

เวลาบ่ายขี่ม้าไปเที่ยวข้างหลังบ้านอ่างศิลาไปจนถึง บ้านบึก พื้นที่ข้างหลังบ้านอ่างศิลาเป็นที่นาสลับกับที่ไร่แลสวนหมากมะพร้าวตลอดไป ที่นาไม่สู้ดี เพราะเป็นที่ทรายทำไม่ใคร่ได้ผล ปีนี้ที่อื่น ๆ เข้างามตลอด ที่นาหลังอ่างศิลาแลดอนริมทะเลหลังเมืองชลบุรีก็ไม่ได้ผลดี ที่สวนหมากมะพร้าวงามมาก สังเกตตามที่เคยดูมาแต่ที่อื่นดังเช่นหัวเมืองชายทะเลทางแหลมมลายูเข้าใจว่าพวกทำสวนหมากมะพร้าวทางอ่างศิลาเมืองชลบุรีคงจะรวยกันมาก ๆ เพราะแลดูต้นไม้ที่ปลูกงอกงามสดชื่นดีทุกแห่ง ต่อเมื่อไปสนทนากับราษฎรเจ้าของสวน จึงไปได้รับความผิดกับคาดต้นมะพร้าวทางชายทะเลแหลมมลายูปลูกพอออกผลแล้ว เจ้าของเปนคาดได้ว่า ปีหนึ่งคงจะได้เงินต้นละเท่านั้น ทำเองก็ได้หรือจะให้ผู้อื่นเช่าถือไปทำก็ได้ มีต้นมะพร้าวทางแหลมมลายูเหมือนมีตึกแถวสร้างไว้เก็บค่าเช่า ทางเมืองสมุทรสงครามแลในมณฑลกรุงเทพฯ ก็ทำนองเดียวกัน เข้าว่าทางแหลมมลายูผลประโยชน์ที่เก็บได้จากมะพร้าวต้นหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๓ บาท หัวเมืองที่ใกล้กรุงเทพฯ ยิ่งได้มากกว่านั้น แม้ที่เมืองชลบุรีในเวลานี้ราคา

มะพร้าวขายกัน ๑๐ ใบบาท พวกเจ้าของสวนมะพร้าวที่อ่างศิลาแลเมืองชลบุรีก็ไม่บริบูรณ์ผลประโยชน์ เพราะมะพร้าวทางนี้ถึงต้นงามผลไม่ออกเสมอ บางปีก็ออกมากบ้าง บางปีก็ออกน้อย สุดแล้วแต่ฝนตกมากตกล้นตามฤดูปี ถ้าแล้งจัด ๆ ถึงต้นไม้ตาย มะพร้าวที่ปลูกไว้สวนละมาก ๆ ปี ๑ จะมีผลให้เก็บไม่กี่ต้น ได้ความว่าถ้าคิดถัวกันสวนมะพร้าวในแถวนี้ได้เงินปี ๑ ประมาณต้นละไม่เกิน ๒ สลึง ต้นหมากก็ไม่แน่นอนเองเดียวกัน การหากินของราษฎรในแถวนี้ได้ความตามที่พิเคราะห์ดูเปน ๒ จำพวกคือ พวกหนึ่งหาปลาเปนการประจำ พวกหนึ่งทำการเกาะปลูก คือเรือกวสวไร่นาเปนการประจำ ผู้หญิงทอดผ้าขายในเวลาว่างการอื่นทั้ง ๒ จำพวก ผ้านุ่งที่ขายในตลาดเมืองชลบุรีเปนผ้าไปจากอ่างศิลาโดยมาก ในเวลาการหากินที่เป็นพื้นผิวดเคือง เช่นปลาไม่เข้าละมู^{๓๐} ก็ดี หรือฝนแล้งทำเรือกวสวไร่นาไม่ได้ผลก็ดี ราษฎรทั้งสองจำพวกที่ว่ามาแล้วเคยเข้าป่าตัดไม้มาขายทดแทนผลประโยชน์ตั้งแต่บริษัทศรีราชารับทำป่าไม้ ราษฎรชาวอ่างศิลาพากันร้องว่า ขาดทางหาเลี้ยงชีพไปอย่าง ๑ ในปีนี้อยู่ข้างพากันขัดสน ได้ทราบว่ บริษัทได้ยอมอนุญาตให้ราษฎรชาวบางพระเข้าตัดไม้ในป่าได้แต่ไม่ยอมให้พวกอ่างศิลาเข้าตัดเพราะเหตุที่อยู่ต่างอำเภอกันกับป่าไม้ ได้ความจากที่สนทนากับกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรชาวอ่างศิลาดังนี้จึงรับว่าจะไปพูดกับบริษัท

ข้ากลับแวะเยี่ยมตอบพระยาวิสูตรสาครดิษฐ์ เวลานี้อายุได้ ๘๒ ปีดูยังแข็งแรงเดินเหินไปไหนไปได้เปนแต่ในตาไม้ใคร่เห่น บ้านพระยาวิสูตรที่มาสร้างอยู่ที่อ่างศิลาทำเปนเรือนไม้ไม่ใช้สำหรับความมั่งคั่งแต่ความสบาย ดูสบายดีจริง ด้วยเปนเรือน ๒ ชั้นยาวมีเฉลียงใหญ่รอบตัวข้างในอากาศเดินได้สะดวกไม่ร้อนเหมือนกับเรือนอื่น ๆ เครื่องตกแต่งมีแต่พอใช้สอยสำหรับความสบายเปนประมาณ

แต่เดิมหมายว่าจะพักอยู่อ่างศิลาจนวันที่ ๗ จึงไปเมืองพนัสนิคม แต่ไปคิดเห็นว่าไปพักอยู่เมืองชลบุรีจะตรวจราชการได้สะดวกกว่า แลทางที่จะเดินบกไปเมืองพนัสนิคมจากเมืองชลบุรีก็ใกล้เข้า พอได้ระยะเกวียนเดินวันหนึ่งดีกว่าไปเมืองพนัสนิคมจากอ่างศิลา จึงตกลงแก้ไขโปรแกรมใหม่

^{๓๐/๐} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ ให้ความหมายว่าละมู คือ โปะเล็ก ๆ ที่ทำไว้สำหรับจับปลาตามชายทะเล

วันที่ ๕ มกราคม เวลาเช้าให้เรืออรรถเรศรับพระยาสุนทรบุรีไปส่งที่บางพระ เพื่อจะให้ไปอยู่รักษาตัวที่นั่น แลกรมทหารเรือรับจัดสะเตแซ่นทหารให้เป็นที่พักด้วย

เวลา ๕ โมงเช้าพอน้ำขึ้นเต็มฝั่งจึงลงเรือกรรเชียงที่อ่างศิลาผูกฟ่งเรือฉลอม แล่นไปไปเมืองชลบุรี ประมาณชั่วโมงหนึ่งถึงที่ขึ้นทางสะพานหลวง พระยาภักดีณรงค์ ผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทรากับกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยแลกำนันผู้ใหญ่บ้านเมืองชลบุรีมา คอยรับ ขึ้นไปพักอยู่ที่สะเตแซ่นทหาร

เดินขึ้นทางสะพานหลวงวันนี้ มีความรำคาญใจด้วยสะพานชำรุดชุดโซรม เสียส่งาราศรีบ้านเมือง ไม่ใช่จะพึงชำรุดชุดโซรม ได้รู้เห็นว่าชุดโซรมตั้งใจจะซ่อมแซมมานานแล้วที่สุตพระยาชลบุร่า นุรักษ์ก็ได้เรียรายได้เงินกว่า ๒๐๐๐ บาท ซื้อไม้เสาแลไม้เหลี่ยมที่จะเลื่อยทำกระดานมากองไว้เป็นอันมากแล้ว แต่เหตุใดจึงยังไม่ได้ทำ ไส่เลียงดูก็ไม่ได้ความ พระยาชลบุร่านุรักษ์ใช้คำอธิบายแต่ว่า “จะทำ” คำนี้เห็นว่าไม่ควรจะใช้ในราชการที่เป็นการจริง เพราะลงความลักแต่กล่าววว่า “จะทำ” แล้วรอไปอีก ร้อยปีก็จะได้อยู่เสมอ ทำก็ทำลงไม่ทำก็อย่าทำ ได้ขอให้พระยาชลบุร่านุรักษ์กำหนดวันให้แน่ว่า สะพานหลวงเมืองชลบุรีนี้จะแล้วเมื่อใด พระยาชลบุร่านุรักษ์ขอเวลา ๖ เดือน จึงยอมกำหนดให้ว่า จะถือว่าวันที่ ๑ สิงหาคม ศก ๑๒๐ สะพานนี้เป็นซ่อมแซม สำเร็จ

เวลาบ่ายไปตรวจการอำเภอเมือง นายผาดเป็นนายอำเภอคูมีอุปนิสัยอยู่บ้าง แต่ความรู้ยังต่ำ ถึงกระนั้นยังดีกว่าอำเภออ่างศิลา ที่ว่าการอำเภอได้ทำเป็นเครื่องไม้จริงเสร็จแล้ว ตรวจที่ว่าการอำเภอแล้วไปตรวจที่ว่าการเมือง การปลูกสร้างที่ทำการราชการในเมืองชลบุรีมีแปลกตาขึ้นกว่าเมื่อไปตรวจในศก ๑๑๘ คือสร้างที่ว่าการเมืองหลังหนึ่ง ศาลหลังหนึ่ง ตรางหลังหนึ่งเป็นเครื่องไม้จริงทำขึ้นใหม่ปีนี้ดูเรียบร้อยดี ศาลทำดีมาก ในเวลานี้ยังกำลังแต่งตัวไม้จะปลูกสร้างสำเร็จในปีนี้อีกสองหลัง คือ ที่ทำการสรรพากรหนึ่งหลัง ที่สำนักสำหรับข้าราชการไปมาพักอาศัยรายอีกหนึ่งหลัง แลเห็นได้ว่าพระยาชลบุร่านุรักษ์ได้เอาเป็นธุระในการปลูกสร้างสถานที่ต่าง ๆ สำหรับราชการมาก ต้องนับว่าเป็นที่พอใจอยู่อย่างหนึ่ง ได้ตรวจดูยอดทะเบียนต่าง ๆ ในเมืองชลบุรีมีจำนวนข้าราชการที่มีตำแหน่งรับพระราชทานเงินเดือน ๑๓๒ คน ไม่นับตำรวจภูธร เห็นว่าจำนวนคนรับเงินเดือนมีมากเกินไปกว่าที่ควรจะมี เพราะอำเภอเมืองชลบุรีเป็นอำเภอคนน้อยๆ ควรจะตัดจำนวนกรมการอำเภอให้เบาพระราชทรัพย์

ได้อีก เรื่องนี้กลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ จึงจะตรวจจัดไปการปกครองท้องที่รวมทั้งเมือง บางละมุงแลเมืองพนัสนิคมซึ่งเป็นเมืองจัดวาอยู่แต่ก่อนแบ่งเป็น ๘ อำเภอ จำนวน สามโนคร่วมมีกำนัน ๖๗ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑๐๐๙ คน ราษฎรชาย ๒๘๖๕๔ คน หญิง ๒๕๙๒๕ คน รวมราษฎร ๕๔๕๘๓ คนมีหลังคาเรือน ๑๔๔๕๑ หลัง เรือ ๒๑๘๓ ลำ เกวียน ๔๔๐๔ เล่ม สัตว์พาหนะมีโค ๒๗๑ โค กระบือ ๒๒๘๓๔ ตัว ม้า ๙๙๕ ตัว

การสรรพากร ผลประโยชน์แผ่นดินเก็บได้ในศก ๑๑๘ เงิน ๘๑๐๓๖ บาท ๕๕ อัฐ มากกว่าศก ๑๑๗ เงิน ๑๑๖๙๒ บาท ๔๘ อัฐ รายการที่เงินขึ้นมาก คือ ค่านา ขึ้น เพราะตรวจเก็บดีขึ้น ที่จริงนาในศก ๑๑๘ ทำไม่ใครได้ผล ค่านาศกนี้คงจะขึ้นมาก เพราะนาทำได้ผลมากทั่วกันเว้นแต่ที่ชายทะเลเล็กน้อย ค่าน้ำสมพักรในศก ๑๑๘ เงินก็ขึ้นมากอยู่เพราะตรวจเก็บละเอียดเข้าแต่ในศก ๑๑๙ คงจะไม่ขึ้นกว่าศก ๑๑๘ จำนวนเงินสรรพากรศก ๑๑๘ รายที่ยอดเงินตกมากคือสรรพภาษี เพราะเลิกภาษี ภายในเสียหลายอย่าง แต่ในศก ๑๑๘ นี้เงินคงจะกลับขึ้นด้วยน้ำตาลทรายออกมา มากกว่าศกก่อน ๆ เป็นอันมาก ในเวลานี้การปลูกไร่้อยทำน้ำตาลทรายในเมืองชลบุรี กำลังเจริญ มีโรงหีบในปีนี้กว่า ๘๐ โรง แลยังจะเจริญได้อีก

การคลัง รวมเงินรายรับตั้งแต่เดือนเมษายนถึงเดือนพฤศจิกายน ศก ๑๑๙ เงิน ๙๙๓๖๗ บาท ๕๖ อัฐ รวมจ่ายเงิน ๘๕๐๙๙ บาท ๔๗ อัฐ เหลือเงินคงคลังในเวลานี้ ๑๔๖๖๘ บาท ๙ อัฐ

เหตุการณ์โจรผู้ร้าย ในศก ๑๑๙ นี้ มีโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ ๓ ราย ปล้นราย ๑ ฆ่า กันตาย ๒ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๑ ราย ไม่ได้ตัว ๒ ราย ผู้ร้ายลักเล็กน้อย ๑๕๔ ราย ได้ตัว ผู้ร้าย ๖๒ ราย ได้แต่ของกลาง ๑๕ ราย ไม่ได้ตัว ๗๗ ราย

จำนวนนักโทษในเรือนจำ มีนักโทษในระหว่างพิจารณา ๒๘ คน ที่ศาลตัดสิน แล้ว ๔๘ คน รวมนักโทษ ๗๖ คน เป็นชาย ๗๓ คน เป็นหญิง ๓ คน การปกครอง เรือนจำยังจัดไม่ตรงตามข้อบังคับตลอด นายนาทพธำมรงค์ไม่ใคร่เข้าใจข้อบังคับ ที่สุดข้อบังคับที่ดีพิมพ์ก็ไม่มีไว้สำหรับตรา จึงได้ให้เวลา ๒ เดือน ที่นายนาทพธำมรงค์จะต้องเรียนข้อบังคับให้รู้ แลเข้ามาสอบให้ได้ แต่ในเวลานี้ได้ให้นายใหญ่ไป ตรวจจัดการเรือนจำให้เป็นแบบแผนพลาง เมื่อได้ตรวจจัดการเรือนจำเมืองชลบุรีแล้ว ให้ นายใหญ่ไปตรวจเรือนจำอื่นในมณฑลปาจิณบุรีต่อไป

การศาล เมืองชลบุรีได้ตรวจบาญชียอดสารบบที่หลวงพินิจจุลธัญทำยื่น มีจำนวนความต่างมาแต่ศก ๑๑๘ แพง ๖๓ เรื่อง อาญา ๗๕ เรื่อง รวม ๑๓๘ เรื่อง ความเกิดใหม่ในศก ๑๑๙ แพง ๒๘๓ เรื่อง อาญา ๑๕๖ เรื่อง รวม ๔๓๙ เรื่อง รวมความเก่าใหม่ ๕๗๗ เรื่อง ได้พิพากษาแล้วไป แพง ๓๐๓ เรื่อง อาญา ๒๐๘ เรื่อง รวม ๕๑๑ เรื่อง คงค้างพิจารณา แพง ๔๓ เรื่อง อาญา ๒๓ เรื่อง รวม ๖๖ เรื่อง

พิเคราะห์ดูการศาลในเมืองนี้จำนวนความที่เกิดขึ้นกับที่แล้วไปพอทันกันไม่คั่งค้างทับถมเป็นอันสะดวกได้ตลอด

การโยธา นอกจากการปลูกสร้างที่ได้พรรณามา แลการปิดกวาดถนนรับเสนาบดีแล้วไม่เห็นมีการที่ได้จัดทำนุบำรุงให้แปลกปลาดขึ้นอย่างใดกว่าที่ได้ไปเห็นเมื่อศก ๑๑๘ การโยธาในเมืองชลบุรีนี้ถ้าจะทำเป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง มีการที่จะทำได้หลายอย่าง ดังเช่นซ่อมสะพานหลวง แลจัดการรักษาถนนหลวงให้สะอาดอยู่เสมอเป็นต้น ยังการที่จะทำได้ง่าย ๆ เช่นทางที่ราษฎรใช้เกวียนไปมา ล้อกัดดินลึกลงไปสองข้าง กลางดินเป็นคันขึ้นสูง จนเกวียนแทบจะเดินไปไม่ได้มีหลายแห่ง ถ้าในฤดูแล้งว่างการนาคิดอ่านบอกบุญพวกราษฎรช่วยกันฟันคันดินกลางทางเกวียนเพียงปีละ ๑ ครั้งก็จะเปนอันทำนุบำรุงการไปมาของราษฎรได้เปนอันมาก การโยธาต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมานี้จะทำโดยไม่ต้องเปลืองทุนรอนก็มากน้อย ถึงบางอย่างที่จะต้องลงทุนเช่นซ่อมสะพานหลวงเป็นต้น จะหาเงินในพื้นที่เมืองช่วยอุดหนุนในเมืองชลบุรีนี้ก็หาได้ไม่ยากนักด้วยพวกพ่อค้าที่เป็นคนบริบูรณ์มีมาก คนพวกนี้มักจะมีใจศรัทธาช่วยทำการที่เป็นสาธารณประโยชน์โดยไม่เสียค่าทรัพย์

การศึกษา ในเมืองชลบุรีนี้จัดว่าเป็นแหล่งอยู่แห่ง ๑ มาแต่เดิม ด้วยมีโรงเรียนของพระชลโธปมคุณตั้งมาช้านาน ในคราวนี้พระยาชลบุรานุรักษ์ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นที่วัดต้นสนหลังที่ว่าการเมืองอีกแห่ง ๑ เป็นที่เล่าเรียนของบุตรหลานกรมการ ดูจะเป็นประโยชน์ดี

วันที่ ๖ มกราคม เวลาเช้าสี่โมงไปดูช่องมะเฟือง เขาเขียว ระยะทางประมาณ ๒๕๐ เส้น ที่เขาเขียวนี้แต่เดิมไม่มีใครมีใครกล้าไปทำไร่ด้วยกลัวความไข้ แต่ใน ๔ - ๕ ปีนี้มีคนไปถางป่าทำไร่มากขึ้นทุกที เพราะที่ดินใหม่ปลูกไม้ขึ้นงอกงามดี ราษฎรจึงพากันไถนสร้างทำไร่อ้อยแลตั้งโรงหีบอ้อยขึ้นเปนอันมาก ทุกวันนี้น้ำตาลทรายเป็นสินค้าสำคัญขของเมืองชลบุรีอย่าง ๑ แต่ทำน้ำตาลทรายแดงอย่างเดียวไม่ทำน้ำตาลขาว

อย่างเมืองนครไชยศรี ราชบุรี ได้สวนได้ความว่า เพราะน้ำตาลทรายแดงทำได้เร็ว ถึงราคน้อยกว่าน้ำตาลขาวเมื่อคิดถึงที่ต้องเสียเวลาแลเปลี่ยนสีหุ้ขึ้น ในการทำน้ำตาลขาว น้ำตาลแดงได้กำไรมากกว่า ในเวลานี้พระยาพิพัฒน์โกษาได้เอาเครื่องจักรสตีมอย่างย่อมสำหรับหีบอ้อยทำน้ำตาลทรายไปตั้งขึ้นไว้ที่สวนของพระยาพิพัฒน์โกษาซึ่งอยู่ด้านตะวันตกแห่งเขาเขียวแห่งหนึ่งเมื่อศก ๑๑๘ ได้ไปดูถึงที่สวนนี้ แต่เครื่องจักรยังไม่ได้ลงมือทำการ ในเวลานี้ได้ความว่าลงมือทำการแล้ว หีบทั้งอ้อยในสวนของพระยาพิพัฒน์โกษาแลรับจ้างหีบอ้อยของราษฎรที่ไม่มีโรงหีบด้วย ได้ความว่าการที่ทำนั้นคืออยู่

พิเคราะห์ดูที่ดินข้างหลังเมืองชลบุรี ตอนริมทะเลมักจะมีศิลาต่อห่างขึ้นไปเกิน ๑๐๐ เส้นจึงเป็นที่ดินดี แต่ถึงกระนั้นเกาะปลูกต้นไม้หรือทำไร่นาไม่ใคร่งามด้วยน้ำไม่พอจะเลี้ยงพรรณไม้เอาไครยได้แต่น้ำฝน ถ้าปีใดแล้งหรือในเวลาน้ำแล้ง ต้นไม้ก็แห้งเหี่ยวไม่งอกงาม ไปดีเอาดอนเชิงเขาเขียว ด้วยมีลำธารน้ำไครยน้ำได้บ้าง แต่ก็ไม่มากมายเท่าใดนัก ได้ความว่าลำธารใหญ่ในเขาเขียวไปตกเสียข้างทางทิศตะวันออก ลำธารที่ช่องมะเฟืองแลทางสวนพระยาพิพัฒน์โกษาเป็นแต่ลำธารอย่างเล็ก ๆ

เวลาบ่ายไปตรวจตลาดเมืองชลบุรี ที่ตลาดเมืองนี้เป็นตลาดใหญ่ยาวประมาณ ๑๐ เส้น แต่เดิมเป็นโรงจากปลูกกรุกที่เข้ามาจนเหลือถนนเป็นทางเดินน้อย ครั้งเมื่อพระยามหิบาลบุรีรักษ์เป็นผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี เกิดไฟไหม้ตลาดหมด เป็นโอกาสพระยามหิบาลบุรีรักษ์จึงขยายถนนให้กว้างออกไปถึง ๔ วา แลแนะนำให้เจ้าของตลาดปลูกโรงเครื่องไม้จริงหลังคาลังกระสีแทบทั่วไปเดี๋ยวนี้ดูงดงามขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์^{๓/๑} ได้กราบบังคมทูลขอที่หลวงอยู่ข้างถนนแห่ง ๑ ปลูกเป็นโรงแถวหลังหนึ่ง เป็นโรงตลาดแผงลอยหลังหนึ่ง ทำด้วยเครื่องไม้จริงมุงสังกระสีแข็งแรงเรียบร้อยดูเหมือนจะได้ลงทุนมากอยู่ แต่ยังไม่มียาษฎรเช่า เพราะไปตั้งอยู่ห่างโรงบ่อน ธรรมดาตลาดแผงลอยตามหัวเมือง ย่อมอยู่ไม่ห่างบริเวณโรงบ่อนเป็นปกติ จึงไม่ไปติดที่ตลาดเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ดูน่าเสียดายอยู่ ที่โรงบ่อนเดี๋ยวนี้ตั้งอยู่ในที่ของศาลเจ้าตลาดร้านชำแลร้านแผงลอยก็ตั้งรุ่งรังอยู่ตามบริเวณนั้น เข้าใจว่าในเวลาไม่มีผู้มียาษฎรคักดีไปเมืองชลบุรี ร้านแผงลอยจะตั้งเกลื่อนกล่นอยู่ตามถนนเป็นอันมาก ที่จริงควรจะไล่ให้เข้าไปตั้งขายในตลาดซึ่งมีอยู่ แต่เพราะตลาดนั้นมิใช่เป็นตลาดรัฐบาลไม่ว่าเจ้าของจะเรียกค่าเช่าแก่ราษฎรสูงต่ำเพียงใด ทั้งโรง

^{๓/๑} หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร จางวางมหาดเล็ก

ตลาดนั้นอยู่ห่างโรงบ่อน เห็นเป็นการเดือดร้อนแก่ผู้ขายของอยู่ จึงยังไม่ได้สั่งให้จัดการเรื่องนี้ประการใด

ศาลเจ้า ที่เมืองชลบุรีนี้มีประโยชน์มาก ด้วยมีมาแต่เดิมตั้งแต่ก่อนมีผู้คนมากมาย ครั้นตลาดย้ายมาติดมากขึ้น ผู้รักษาศาลเจ้าเก็บค่าเช่าที่บริเวณศาลซึ่งโรงบ่อนแลตลาดร้านอาไศรยปลูกสร้างขึ้นในเวลานี้โดยมาก จึงเกิดเป็นผลประโยชน์เงินขึ้นศาลเจ้าปีละมาก ๆ จนทุกวันนี้ แต่ได้ความจากพวกจีนว่า เงินที่ได้ไม่ปรากฏว่าไปใช้จ่ายในการที่เป็นประโยชน์อย่างใด ข้าผู้ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานเก็บผลประโยชน์ของศาลเจ้า ยังร้องว่า เจ้าเป็นลูกหนี้ในการที่พวกเขาได้จ่ายเงินไปในเรื่องทิ้งกระจาดเป็นต้น ครั้นเมื่อไฟไหม้ตลาดเมืองชลบุรีไหม้ศาลเจ้าหมดไปด้วย พวกรักษาศาลจะเรียรายซ่อมแซมศาลเจ้า พวกจีนไม่ยอมเข้าเรียรายโดยมาก ด้วยเหตุเห็นว่าผลประโยชน์ของศาลเจ้าควรจะพอซ่อมแซมได้ ศาลยังทิ้งร้างอยู่จนทุกวันนี้ ได้ยินว่าพวกรักษาศาลกำลังจะลงมือซ่อมแซม ได้ความดังนี้ เรื่องอย่างนี้ควรรัฐบาลจะเข้าเกี่ยวข้อง ด้วยเจ้าไม่มีตัวจะระวังผลประโยชน์เองไม่ได้ประโยชน์ของเจ้าเป็นสาธารณประโยชน์ซึ่งรัฐบาลควรจะจัดการป้องกันมิให้เกิดการฉ้อฉนกัน แต่ในการที่จะยื่นเข้าไปเกี่ยวข้องต้องจัดการโดยแยบคายให้พวกจีนเห็นความสุจริตจึงจะเป็นที่เรียบร้อย จึงเห็นว่าในเรื่องนี้ควรผู้ว่าราชการเมืองจะยับยั้งฟังดู ต่อเมื่อมีเหตุยุ่งเกี่ยวกันขึ้นในระหว่างพวกที่ได้เสียในผลประโยชน์ศาลเจ้านี้ ซึ่งคงจะต้องมีในเวลานึง จึงคอยตั้งกรมการเลือกในพวกจีนที่เป็นหัวหน้าพร้อมด้วยกรมการไทยได้สดวนดู ว่าที่ของศาลเจ้ามีเท่าใดได้ผลประโยชน์อยู่เท่าใด แลได้จ่ายผลประโยชน์นั้นอย่างใด อนึ่งผู้ที่จัดการเก็บผลประโยชน์ของศาลเจ้าอาไศรยอำนาจแลความชอบธรรมมาอย่างใด ถ้าได้สดวนได้ความว่าที่ของศาลเจ้าเพียงใดควรจะปักเขตเสียให้เป็นหลักฐาน อย่าให้ผู้อื่นเบียดบังเอาที่ของศาลเจ้าไปเป็นประโยชน์ตนส่วนเงินที่เก็บได้ถ้าได้ความว่าไปใช้สอยในสิ่งซึ่งไม่เป็นประโยชน์หรือเป็นการฉ้อฉนเบียดบังกันอย่างไร ควรให้พวกหัวหน้าจีนคิดกันดูว่าควรใช้อย่างใดจึงจะชอบ ส่วนผู้จัดการเก็บผลประโยชน์นั้น ถ้าคนเดิมไม่ควรจะไว้ใจ ก็ควรจะเรียกพวกจีนที่เข้าเรียรายศาลเจ้า ให้ปรึกษาเลือกผู้หนึ่งผู้ใดเป็นผู้เก็บแลจ่ายทรัพย์ของศาลเจ้าให้มีบาญชีไว้พอตรวจตราได้ ถ้าจัดการดังนี้คงจะเรียบร้อยแลเป็นความนิยมของพวกจีน

เวลาบ่ายวันนี้ พระองค์เจ้าอลังการ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปาจิณบุรีได้ลงมารับที่เมืองชลบุรี ได้ความว่าเดินบกตรวจท้องที่ทางป่าลงมาแต่เมืองปาจิณบุรีถึงเมืองชลบุรี การที่เทศาภิบาลอุสาหะเดินป่าเช่นนี้เป็นการดีควรจะสรรเสริญ

วันที่ ๓ มกราคม เวลาโม่งเช้า เดินม้าออกจากเมืองชลบุรีไปหลังเมืองพบพระ รุดงค์พักอยู่ที่ทุ่งนาทองหนึ่งประมาณ ๒๕๐ รูป แขนงกรดตามพุ่มเลมาะต้นไม้ขาว เต็มไปในท้องนา ได้แวะลงสนทนากับพระผู้เป็นนายกได้ความว่าชื่อ พระปาน เป็นเจ้าอธิการอยู่วัดบางเหี้ยแขวงเมืองสมุทรปราการ ได้กระทำกิจรุดงค์อย่างนี้มาประมาณ ๑๐ ปี คือพอลงเดือนอ้าย เจ้าอธิการปานกับพระสงฆ์ที่อยู่ใกล้เคียงพากันออกถือ รุกขมูลเดินรุดงค์ลงไปข้างใต้จนถึงบางพระ ศรีราชานาเกลือ พระสงฆ์ซึ่งอยู่วัดตาม ระยะทางใครสมัคจะออกรุดงค์ก็ไปรวมกองเข้ากับเจ้าอธิการปาน ๆ เป็นอาจารย์บอก วิธีสวดมนต์ภาวนาในการเดินรุดงค์แก่พระสาธุศิษย์ทั้งกอง เมื่อรุดงค์ลงไปจนถึงที่สุด กำหนดช้างได้ พอรบรวมพระเพื่อนรุดงค์ได้เสร็จแล้วก็พากันเดินกลับขึ้นเหนือไปทาง เมืองพนัสนิคม เมืองพนมสารคาม เมืองปาจิณบุรี เมืองนครนายก เมืองสระบุรี ไปถึง พระพุทบาทหันกลางเดือนสาม มนต์การพระพุทบาทเสร็จแล้วจึงแยกย้ายกันไป ตามความพอใจได้ตั้งนี้มาทุกปี เจ้าอธิการปานนี้เป็นผู้ใหญ่อายุประมาณเกือบ ๖๐ แต่ ยังแข็งแรง มีอัธยาไศรยเรียบร้อย สังเกตดูพระที่เดินรุดงค์ด้วยกันมีความเคารพนับ ถือมาก ได้ถามถึงความลำบากในการเดินทาง เจ้าอธิการปานแจ้งว่าไม่สู้จะลำบากนัก เพราะชาวบ้านมักจะมีความศรัทธาเลื่อมใสตลอดทางที่ไป แต่ถ้าพระรุดงค์มากหลาย ร้อยก็ขัดสนอยู่บ้าง ด้วยกำลังชาวบ้านที่เป็นบ้านเล็ก ๆ ไม่ใคร่จะพอเลี้ยง ถ้ามีการ เจ็บไข้ในพวกพระรุดงค์ใช้รักษากันด้วยน้ำมนต์เป็นพื้น แต่บางที่ชาวบ้านมีหยูกยาก็มา ช่วยรักษาพยาบาลบ้าง วิธีการรุดงค์นั้นถ้าไปพักอยู่ที่ไหน เวลาเช้าเอนพระสงฆ์พร้อม กันไปสวดมนต์ที่กรตนายก เวลากลางคืนต่างองค์ต่างนั่งภาวนาตามวิธีนายกสั่งสอน ครั้นเวลาเช้าต่างแยกย้ายกันไปเที่ยวบิณฑบาตหาอาหารบริโภค ถือไม้สักกะเท้าไปด้วย เป็นเครื่องหมายของพระรุดงค์ทุก ๆ องค์ พิเคราะห์ดูน่าเลื่อมใสในพระพวกนี้ ด้วย แสวงหาบุญในทางที่ชอบ แลเป็นทางให้เกิดความสุขความรู้แก่ตนตามสมควรแก่ บุคคลที่ถือเพศเป็นภิกษุ ถ้าพระสงฆ์ออกรุดงค์กันเช่นนี้เป็นธรรมเนียมก็จะมีดี ดูเหมือน ข้างหัวเมืองในมณฑลพายัพเขาจะมีธรรมเนียมเช่นนี้เมื่อขึ้นไปเชียงใหม่ในศก ๑๑๙

แวะไปตามวัดไม้ใคร่จะได้พบพระ เขาว่าเปนเวลาถูกต้องพากันออกอยู่รุกขมูลเสีย
โดยมาก

เวลา ๒ โมงครึ่งถึง วัดหนองตำลึง ระยะทางแต่เมืองชลบุรี ๒๗๐ เส้น อยู่ดัก
กินข้าวเช้า ท้องที่ใกล้บ้านหนองตำลึงตอนนี้เป็นที่ทุ่งนา เนื้อที่ทำนาได้ผลดีเพราะห่าง
เขา เป็นที่ดีตลอดไปจนเมืองพนัสนิคม ปีนี้ทำนาได้ผลมาก เวลาเช้า ๔ โมงเศษ ออก
จากวัดหนองตำลึงไปอยู่ดักที่บ้านเชิดพรมแดนเมืองพนัสนิคมต่อกับเมืองชลบุรีครู่
๑ ถึงเมืองพนัสนิคมเวลาเที่ยง ระยะทางแต่หนองตำลึง ๒๕๐ เส้น รวมเบ็ดเสร็จ
ระยะทางแต่เมืองชลบุรีถึงเมืองพนัสนิคม ๕๒๐ เส้น มีกรรมการแลพวงนายหมวด
นายกองลาวกองทหารคอยรับอยู่เปนอันมาก ได้พักที่สะตอแซ่นทหาร

เวลาบ่าย ๔ โมงไปดู ตลาดเมืองพนัสนิคม ตลาดเปนโรงแถวเครื่องไม้จริง
ตั้งอยู่สองฟากถนน ๒ สาย ยาวประมาณ ๘ เส้น ดูคฤหาสน์นั้นมั่นคงกว่าที่คาด
เมืองพนัสนิคมนี้แต่เดิมเปนเมืองจัตวาขึ้นกรุงเทพฯ เดิมนี่ลดลงเปนอำเภอขึ้นเมือง
ชลบุรี อย่างเดียวกับเมืองบางละมุง ตามเรื่องเล่ากันในพื้นเมือง ว่าขุนหลวงลาวฝ่ง
ขวามีความชอบเมื่อคราวปราบขบถเวียงจันทร์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่
พระอินทร์รักษาผู้ว่าราชการเมืองควบคุมสมัคพรรคพวกของตนตั้งไปอยู่ที่เมืองพนัศ
นิคม พลเมืองจึงเปน ลาวมากกว่าพวกอื่นมาจนทุกวันนี้ เปนลาวพุงขาวอย่างเดียวกับ
ชาวเมืองสระบุรี แต่อยู่ข้างกลายเปนไทยไปมาก สำเนียงที่พูดยังเป็นลาวแท้อยู่แต่คน
แก่ ๆ ที่เปนกลางคนลงมา แม้ผู้หญิงก็ไม่เห็นนุ่งลิ้น สังกะสีไม่มีใครง่ายได้ว่าเป็นเชื้อลาว
อย่างเมืองสระบุรี

ที่ว่าการเมืองพนัสนิคมปลูกใหม่ยังไม่แล้ว กรรมการอำเภอยังหาไคร่ยทำการอยู่ที่
โรงช้างบ้านหลวงยกกระบัตร หลวงบัญชาพิชิตราษฎร์ เปนนายอำเภอ ขุนประเสริฐ
เปนปลัดอำเภอการอำเภอทำถูกต้องแบบแผนเรียบร้อยดีกว่าคาดเปนอันมาก ที่ดีโดย
เฉพาะนั้น คือการเปรียบเทียบความแพง ซึ่งขุนประเสริฐปลัดอำเภอ เป็นผู้
เปรียบเทียบใน ๔ - ๕ เดือนตั้งแต่ขุนประเสริฐเปนปลัดอำเภอ เปรียบเทียบตกลงได้
แทบทุกเรื่องควรจะสรรเสริญ จึงสั่งให้เพิ่มเงินเดือนขุนประเสริฐอีกเดือนละ ๕ บาท
เปนบำเหน็จความชอบ ตรวจที่ว่าการอำเภอแล้วไปดูเมืองโบราณซึ่งเรียกกันใน
พื้นเมืองว่าเมืองพระรถ อยู่ห่างที่ว่าการอำเภอประมาณ ๓๐ เส้น เมืองนี้เป็นเมือง
โบราณครั้งกัมพูชาประเทศ อย่างเดียวกับเมืองใน ดงนคร ดงพระราม ที่เมืองปาจิณบุรี

ยังมีเชิงเนินดินอยู่รอบ และมีสนามเพลาะอยู่ชั้นนอก ซึ่งสังเกตได้ว่าเปนของใหม่กว่าชั้นใน เพราะเล็กแลเตี้ยกว่ากันมาก ดูเหมือนจะได้เอาไครยเมืองนี้ตั้งค่ายรับฆ่าศึกในชั้นหลังคราวใดคราวหนึ่ง ที่กลางเมืองมีวัดเรียกว่า *วัดมหาธาตุ* แต่เปนวัดสร้างใหม่ที่จริงเดิมเปนทเวะสถานแบบเมืองในครั้งกัมพูชาประเทศ แต่คงจะเปนเมืองอย่างเลวอย่างเล็กจึงไม่มีเครื่องศิลาหรือสิ่งใดซึ่งเป็นฝีมือช่างอย่างเมืองพิมายเลย ค้นดูพบแต่ทเวะรูปหัก ๆ ฝีมือก็อยู่ข้างหยาบ ข้างนอกเมืองทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือยังมีเจดีย์อยู่องค์ ๑ เหลือแต่เนินก่อด้วยอิฐ เรียกกันว่า *พระมหาธาตุ* มีของโบราณที่จะเห็นได้อยู่เท่านี้ ที่เมืองพิมายข้างนอกด้านตะวันตกเฉียงเหนือก็มีพระเจดีย์อิฐคล้ายที่เมืองพนัสนิคมองค์หนึ่งอย่างนี้ แต่เขาเรียกกันว่า *เมรุพรหมทัต* คือเปนที่ฌาปนกิจแลฝังสระริระธาตุของพระเจ้าพรหมทัต พระเจดีย์ที่เมืองพนัสนิคมก็ที่จะเปนที่ทำฌาปนกิจแลฝังสระริระธาตุของพระเจ้ารณหรือพระเจ้าอะไรที่สร้างเมืองพนัสนิคมครั้งกัมพูชาประเทศอย่างเดียวกัน จึงคิดเห็นเปนข้อควรสันนิษฐานในเรื่องสร้างพระมหาธาตุสำหรับเมือง แต่เดิมเขาจะสำหรับฝังสระริระธาตุของกษัตริย์ผู้สร้างเมืองนั้น ๆ ซึ่งเป็นต้นวงษ์ ต่อภายหลังเมื่อพระพุทธศาสนาแพร่หลายมา จึงใช้ฝังพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าดอกกระมัง

วันที่ ๘ มกราคม เวลาโม่งเช้า เดินมาออกจากเมืองพนัสนิคมระยะทาง ๒๐๐ เส้นเสดถึง *ท่าตะกุด* ปลายคลองพานทองพักกินข้าวเช้า

ที่เมืองพนัสนิคมทำเลดีอย่างที่สุดเมือง ๑ ด้วยเปนท้องทุ่งที่ราบอยู่ในระหว่างทะเลกับป่า มีลำห้วย แต่ภูเขาผ่านลงทะเลหลายห้วย พื้นที่เปนดินสีดำ เพราะเหตุฉะนั้นจึงเป็นที่ทำนาดีน้ำน้อยก็พอปิดห้วยเอาไว้ใช้ น้ำมากก็เปิดให้ลงทะเลได้ง่ายไม่มีเวลาน้ำท่วมถึงเข้าเสีย แลดูข้างเหนือข้างใต้เปนสุดลูกตา ข้างด้านตะวันออกมีป่าไผ่อยู่ชายเขาห่างไกลข้างตะวันตกลาดลงไปหาทะเลแลลำน้ำแม่น้ำบางปะกง ถ้าจะเทียบด้วยที่เมืองอื่นที่เมืองพนัสนิคมนี้อยู่ในระหว่างกรุงเก่ากับสระบุรี คือเปนที่ทุ่งใหญ่ไม่เปนละเมาะทั่วไป แต่บางกว่าเมืองสระบุรีดินดีกว่าเมืองสระบุรีมากปีนี้ทำนาได้ผลดีทั่วถึงกันหมด

บ้านท่าตะกุด เปนท่าเรือของเมืองพนัสนิคม มีเรือเสาเรือใบใหญ่น้อยบันทุกสินค้าเข้ามาขายแลมารับบันทุกเข้าเมืองพนัสนิคมที่นี้เป็นอันมาก การซื้อขายมากจึงเกิดตลาดตั้งเปนปึกแผ่นเปนโรงร้านเครื่องไม้ไผ่บ้างไม้จริงก็มาก ครีกรื่นเสมอลา

เมืองพนัสนิคมหรือจะยิ่งกว่า เสียแต่ลำคลองพานทองตอนนี้เล็กนักไม่เกินกว่า ๕ วา ทั้งในฤดูแล้งก็เปนคลองน้ำเค็มอาไศรยใช้น้ำไม่ได้ด้วย

ที่ท่าตะกุดนี้ได้จัดขึ้นเปนอำเภอหนึ่ง ชุนวิจารณ์เปนนายอำเภอ ที่ว่าการอำเภอ ยังไม่ได้ปลูก กรมการอำเภออาไศรยทำการอยู่ที่บ้านจีนในตลาดแห่งหนึ่ง แบบแผนการอำเภอยังไม่ใคร่ถูกต้อง ที่จริงที่ท่าตะกุดนี้ไม่ควรจะแยกเปนอำเภอต่างหาก เพราะห่างที่ว่าการเมืองพนัสนิคมทางเพียง ๒๐๐ เส้นพอตรวจตราการได้ตลอด แต่เพราะเปนบ้านใหญ่แห่งหนึ่ง มีผู้คนไปมาค้าขายมากควรจะมีปลัดอำเภอประจำอยู่ในที่เช่นนี้สักคนหนึ่งก็จะพอแก่การ อำเภอเล็ก ๆ ควรจะจัดอย่างนั้น คือให้อยู่ในอำเภอใหญ่ แต่ให้มีปลัดอำเภอเพิ่มขึ้นไปอยู่ประจำการจะเปลืองพระราชทรัพย์น้อยกว่าตั้งเปนอำเภอต่างหาก หรือมิฉะนั้นถ้าจะคงให้เป็นอำเภอก็ได้ แต่อำเภอเล็ก ๆ เช่นนี้ควรมีนายอำเภอคน ๑ แลให้มีเสมียนสักคน ๑ กับคนรักษาสักคน ๑ ก็จะพอแก่การ แต่การเรื่องนี้เทศาภิบาลยังหาได้พิเคราะห์ลงไปถึงไม่ ถ้าแยกเปนอำเภอมักจะตั้งกรมการอำเภอเสมียนพนักงานครบชุดเหมือนกันทั่วไป ไม่ได้ตรวจดูว่าอำเภอใดจะมีการน้อย ไม่พอคนทำเต็มเวลาทุกคน เปนการเปลืองพระราชทรัพย์อยู่ เข้าใจว่ามณฑลอื่นจะเปนเช่นนี้ก็มาก ได้แนะนำให้พระองค์เจ้าอลังการคิดแก้ไขต่อไป

สังเกตดูทางหลวงตั้งแต่เมืองชลบุรีไปเมืองพนัสนิคม แลเมืองพนัสนิคมไปลงท่าตะกุดมีทางเกวียนเดินคดอ้อมเพราะต้องหลีกเลี่ยงที่สูงแลต่ำ ทางที่เกวียนเดินลัดเกวียนกัดแผ่นดินเปนฝุ่นอยู่โดยปรกติ ครั้นถึงฤดูฝนตกเปนโคลน น้ำฝนพัดดินไหลไปกับน้ำสู่ที่ต่ำเสมอ ด้วยเหตุนี้ทางเกวียนจึงต่ำลงทุกที บางแห่งที่น้ำสองข้างทางเกวียนสูงกว่าทางเกวียนประมาณถึง ๔ ศอกก็มีส่วนทางคนเดินแลทางม้าใน ฤดูแล้งเดินตัดตรงไปตามท้องนาใกล้กว่าทางเกวียนเปนอันมากแต่ฤดูฝนเมื่อราษฎรได้ลงมือทำนา คนเดินทางต้องหลีกเลี่ยงเดินลัดเลี้ยวไปตามคันนา เปนการลำบากอยู่ ทางในระหว่างเมืองชลบุรีกับเมืองพนัสนิคม แลระหว่างเมืองพนัสนิคมกับท่าตะกุดนี้มีผู้คนเดินไปมาค้าขายวันละมาก ๆ จนถึงมีร้านตั้งขายอาหารตลอดระยะทาง คนเดินทางมีแต่จะอดทนตัวไป ถึงเวลากินเข้าดื่มกินเข้าหาซื้อกินได้ตลอดทาง เห็นว่าถ้าคิดให้มีทางคนเดินได้สะดวกทั้งฤดูฝนฤดูแล้งจะเปนประโยชน์แก่การค้าขายมาก การที่จะทำก็ไม่ลำบาก ยากเย็นอันใดเปนแต่ปักกรุยแลพูนดินบ้างเล็กน้อย ให้มีทางกว้างเสมอ ๔ ศอกก็พอ เพราะทางผ่านไปในบ้านแลในนาของราษฎรตลอดไม่มีป่า ถ้าขอแรงราษฎร

ช่วยทำในเวลาว่างการนาก็จะทำได้ไม่เป็นการเดือดร้อนอันใดนัก พอถึงฤดูฝนราษฎรได้เดินทางสดวก ก็จะได้แลเห็นผลประโยชน์ที่ได้ลงแรงทำ ได้แนะนำความเห็นทั้งนี้ไว้กับพระองค์เจ้าอลังการ รับว่าจะจัดการให้ตลอดไป

แต่เดิมกะว่าจะลงเรือที่ท่าตะกุด แต่คลองเล็กเรือไฟเล็กขึ้นมารับไม่ได้ถึงที่ ทั้งลำคลองก็คดค้อมอ้อมยาวช้าเวลามาก เมื่อตรวจการบ้านท่าตะกุดแล้วจึงขึ้นม้าไปทางบกอีกประมาณ ๑๐๐ เส้นถึงบ้านมอญในคลองพานทองข้างใต้ พระยาภักดีณรงค์ผู้ว่าราชการเมืองฉะเชิงเทราจัดเรือไฟเล็กลำหนึ่งกับนายอากรฝิ่นเมืองฉะเชิงเทราจัดเรือไฟเล็กอีกลำหนึ่งขึ้นไปคอยรับที่วัดบ้านมอญ ลงเรือเวลา ๕ โมงเศษล่องลงมาประมาณชั่วโมง ๑ ถึงเรืออรรถเรศซึ่งจอดคอยรับอยู่ในแม่น้ำบางปะกงตรงปากคลองพานทอง เวลาบ่าย ๒ โมงเศษใช้จักรเรืออรรถเรศขึ้นตามลำน้ำบางปะกง เวลาบ่าย ๔ โมงเศษถึงเมืองฉะเชิงเทราขึ้นตรวจราชการในวันนั้นมีกรมการไทยจีนแลกำนันผู้ใหญ่บ้านมาคอยรับเป็นอันมาก ได้ถามได้ความว่า มีความสุขสบาย ทำสวนทำนาในปีนี้ได้ผลดี

พระยาภักดีณรงค์ได้ทำบาญชีทะเบียนต่าง ๆ ขึ้น ในการปกครองเมืองฉะเชิงเทรานี้มีจำนวนข้าราชการ ๑๑๐ คน แบ่งท้องที่เป็น ๖ อำเภอ มีกำนัน ๙๖ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑๑๘๓ คน ราษฎรชาย ๔๑๙๙๒ คน หญิง ๓๘๓๓๒ คน รวม ๘๐๓๒๔ คน หลังคาเรือน ๒๑๑๑๘ หลัง สัตว์พาหนะมีม้า ๘๓๔ ตัว โค ๙๖๗/๙ ตัว กระบือ ๓๗/๙๓๕ ตัว ยานพาหนะมีเรือ ๑๕๓๓๕ ลำ แพ ๖๖ หลัง เกวียน ๓๒๘๔ เล่ม พระยาภักดีณรงค์เพิ่งออกไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองเมื่อเดือนพฤษภาคมศก ๑๑๙ ผลประโยชน์แผ่นดินที่เจ้าพนักงานสรรพากรเก็บในเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๗ ได้เงิน ๑๔๐๓๒๕ บาท ๒๘ อัฐ ในศก ๑๑๘ ได้เงิน ๑๕๘๓๒๒ บาท ๔๘ อัฐ เทียบกับศก ๑๑๗ ได้เงินมากกว่า ๑๗/๙๙๗ บาท ๒๐ อัฐ รายการที่เงินขึ้นมากนั้นคือค่านา เพราะจัดการเก็บดีขึ้นที่จริงในศก ๑๑๘ เข้าไม่งาม แต่ปีนี้ทำนาได้ผลมากทั่วถึงกันค่านาในศก ๑๑๙ คงจะขึ้นมาก

การผูกปี้เงิน เป็นการเรียบริบอยไม่มีเหตุขัดข้องอย่างใด ในเวลานี้เงินเก็บได้แล้ว ๓๗/๙๘๐ บาท เงินที่สำรวจไว้ยังค้างอยู่เพียง ๒๕๓๘ บาทเมื่อผูกปี้คราวก่อนพวกกรมการจีนแลจีนผู้ดีในเมืองฉะเชิงเทราได้ออกเงินช่วยราชการรวมเป็นเงิน ๗๐ ชั่งเศษ ได้สร้างที่ว่าการเมืองขึ้นไว้ด้วยเงินนั้น ในการผูกปี้คราวนี้พวกกรมการจีนแลจีนผู้ดีได้

เรียรายกันจะขอทำที่ว่าการเมืองถวายเป็นอีกหลัง ๑ เรียรายได้เงิน ๖๕๓๘ บาท ยังมีการเรียรายที่ข้าราชการไทยจีนเข้ากันอีกส่วนหนึ่งเป็นเงิน ๕๑๕๐ บาทเพื่อจะสร้างเรือไฟถวายเป็นสำหรับใช้ราชการเมืองฉะเชิงเทราลำ ๑ แลข้าราชการกับราษฎรได้เรียรายกันอีกส่วนหนึ่งเป็นเงิน ๓๐๐ บาทเพื่อจะแต่งถนนในระหว่างเมืองฉะเชิงเทรากับบ้านใหม่ให้เรียบร้อย ที่เมืองฉะเชิงเทรานี้กรมการจีนแลพ่อค้าจีนมีความสามัคคีดีต่อราชการมาก ได้เคยช่วยราชการแข่งแรงมาหลายคราว เมื่อได้ไปพบปะพวกกรมการแลพ่อค้าจีนคราวนี้ ได้ถามถึงความทุกข์สุข บอกว่ามีความสุขสบายไม่เดือนร้อนอย่างใดเป็นที่พอใจ คลังเมืองฉะเชิงเทราได้รับเงินตั้งแต่ขึ้นศก ๑๑๙ จนเวลานี้เป็นเงิน ๒๖๒๘๒๘ บาท ๑๓ อัฐ รวมเงินทั้งส่งคลังมณฑล ๒๓๓/๓/๓๐ บาท ๕๓ อัฐ เหลือเงินคงคลังในเวลานี้ ๒๕๐๕๓ บาท ๒๔ อัฐ

เหตุโจรผู้ร้ายเกิดขึ้นในแขวงเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๙ ปล้น ๕ ราย ตีชิง ๓ ราย ฆ่ากันตาย ๓ ราย รวมเหตุการณ์อุกฉกรรจ์ ๑๑ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๑๐ ราย ไม่ได้ตัวผู้ร้าย ๑ ราย การปราบปรามโจรผู้ร้ายเมืองฉะเชิงเทราดีขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก เหตุโจรผู้ร้ายเล็กน้อยเกิดขึ้นในศก ๑๑๙ มี ๓๐๒ ราย ได้ตัวผู้ร้าย ๑๒๖ ราย ไม่ได้ตัวผู้ร้าย ๑๓๖ ราย ได้แต่ของกลาง ๖๐ ราย

การในแผนกอัยการได้สวนคดี มีโทษหลวงค้างมาแต่ศก ๑๑๘ มี ๓ เรื่อง เกิดขึ้นใหม่ในศกนี้ ๑๔๙ เรื่อง รวมความ ๑๕๒ เรื่อง ได้สวนหลักถานถึงฟ้องศาล ๑๔๓ เรื่อง ได้สวนไม่ได้ความจริงปล่อยตัวไป ๒ เรื่อง ความค้างระหว่างได้สวน ๓ เรื่อง

ศาลเมืองฉะเชิงเทรา ศาลมณฑลปาจิณบุรีแลศาลเมืองฉะเชิงเทราตั้งอยู่ที่นี้เป็น ๒ ศาล ตาม สารบบที่ผู้พิพากษาทำยื่น ในศาลมณฑลความแพ่งมีจำนวนค้างมาแต่ปีก่อน ๕๔ เรื่อง ฟ้องใหม่ในปี ๒๕๐ เรื่อง รวม ๓๐๔ เรื่อง ได้ชำระแล้วไป ๒๖๙ เรื่อง คงความแพ่งค้างศาลมณฑล ๓๕ เรื่อง ความอาญาในศาลมณฑลมีจำนวนความค้างมาในปีก่อน ๓๔ เรื่อง เกิดใหม่ในปี ๒๕๖ เรื่อง รวม ๒๙๐ เรื่อง ชำระแล้วไป ๒๘๓ เรื่อง คงความอาญาค้างศาลมณฑล ๗ เรื่อง ศาลเมืองฉะเชิงเทราซึ่งตั้งขึ้นเมื่อเดือนกันยายนศก ๑๑๙ มีจำนวนความแพ่งซึ่งเกิดขึ้นตั้งแต่เดือนกันยายนจนถึงสิ้นเดือน ๑๐๓/๑ เรื่อง ชำระแล้วไป ๗๘ เรื่อง คงค้างศาล ๒๙ เรื่อง ความอาญาในศาลเมืองเกิดใหม่ในเดือน ๑๖๒ เรื่อง ชำระแล้วไป ๑๒๘ เรื่อง คงค้าง ๓๔ เรื่อง พิเคราะห์ดูการศาล

เห็นเรียบร้อยดีขึ้นกว่าแต่ก่อน ได้ความจากหลวงบุรีรักษ์จรรยาวัตรอธิบดีผู้พิพากษาว่า ความอาญาอุกฉกรรจ์ในเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๙ นี้ลดน้อยลงกว่าศก ๑๑๘ มาก

ตารางคุมขังนักโทษ มีนักโทษระหว่างพิจารณา ๕๐ คน ศาลตัดสินแล้ว ๗/๑ คน รวมนักโทษ ๑๒๑ คน เปนชาย ๑๑๗ คน หญิง ๔ คน แบบแผนการคุมขังนักโทษยังไม่ได้จัดให้เรียบร้อยแปลกตาขึ้นกว่าเมื่อออกไปตรวจในคราวก่อน เพราะเหตุว่าอยู่ในระหว่างจะเปลี่ยนตัวพธำมรงค์ แลจะย้ายนักโทษไปอยู่ตารางซึ่งปลูกขึ้นใหม่จนจะแล้ว ตารางเก่าเป็นที่คับแคบชำรุดชืดโครม ผู้ว่าราชการเมืองเห็นว่าถึงจัดการเปลี่ยนแปลง แผนในเวลานี้ก็จะจัดเอาดียังไม่ได้

การโยธา คือ การปลูกสร้างที่สร้างขึ้นในระหว่างเมื่อออกไปตรวจการคราวก่อน ในศก ๑๑๘ จนคราวนี้ มีแปลกตาขึ้น คือ ได้ทำศาลมณฑลขึ้นใหม่เป็นเครื่องไม้จริง มุงสังกะสีหลังหนึ่ง ทำเรียบร้อยดี กับได้ปลูกตารางขึ้นใหม่ ๒ หลังด้วยเครื่องไม้จริง มุงสังกะสีจนจะแล้ว ดูใหญ่โตเรียบร้อยพอแก่การ แลได้สร้างบ้านผู้พิพากษาขึ้นอีก บ้านหนึ่งด้วยเครื่องไม้จริงดูเรียบร้อยดี แต่พระยาภักดีณรงค์เองยังต้องอยู่แพหลวง อาไศรยจอดอยู่บ้านพระเกรียงไกร ด้วยยังไม่มีบ้านผู้ว่าราชการเมืองที่เมืองนี้

การปลูกสร้างสถานที่สำหรับราชการในเมืองฉะเชิงเทรา ถ้าคิดจัดการก่อสร้างโดยความคิดที่ดีจะงดงามเปนสง่าได้เมืองหนึ่ง ด้วยมีที่ป้อมพออาไศรยปลูกสร้างสถานต่าง ๆ สำหรับราชการไว้ในป้อมได้พอแก่การแลยังเหลือที่ในนั้นพอจะทำเปนสวนแลสนามได้งดงามด้วย เมื่อก่อนจัดการเทศาภิบาลไม่ได้คิดกันในเรื่องที่จะตกแต่งบ้านเมืองให้งดงาม นึกจะทำอะไรตรงไหนก็ทำลงไปตามความสบายแลพอใจของผู้ว่าราชการเมืองในเวลานั้น ๆ ลงมาตั้งศาลากลางอยู่ริมน้ำ แลบ้านกรมการปลูกสร้างตลอดไปในที่หลวงนำป้อมเต็มไปด้วยร้านโรงรุ่งรังไม่เปนสง่าผ่าเผย ครั้นเมื่อจัดการเทศาภิบาลได้ตั้งความคิดที่จะตั้งสถานที่ว่าการเมืองไว้ในป้อม มีเงินพวกจีนเรียรายถวายครั้งผูกปี่คราวก่อน ปลูกที่ว่าการเมืองขึ้นหลังหนึ่ง แลมีโรงเรียนปลูกขึ้นหลัง ๑ ในป้อม แต่เพอีนผู้อำนวยการในเวลานั้นไม่มีอำนาจไศรยในการช่างพอที่จะกะแผนที่ให้ถูกกับเหลี่ยมป้อมซึ่งเปนเขตรที่ เมื่อเทียบเข้ากับแผนที่ สถานที่ปลูกขึ้นโยไปไม่ได้ระเบียบ ในคราวนี้จึงได้ชี้แจงกับพระยาภักดีณรงค์ขอให้กะแผนที่กรุยถนนให้ได้เหลี่ยมลงเสียก่อนแล้วจึงจัดการปลูกสร้าง ให้กะเปนสวนชุดสระเอาดินขึ้นถมที่ซึ่งต้องการให้ดอนตลอดไป ข้างนำป้อมริมน้ำควรจะเปิดให้โปร่งทำท่าเรือสำหรับเมือง

แลซื้อเรือนกรมการซึ่งได้ปลูกไว้ในที่หลวงตามริมน้ำ แก่ไขทำเป็นบ้านผู้ว่าราชการเมือง บ้านปลัดยกรบัตร แลกรมการที่จำเป็นจะต้องให้บ้านหลวงอยู่ เรียงไปตามริมน้ำเป็นบ้าน ๆ ถ้าจัดการได้ดังนี้ที่ว่าการเมืองฉะเชิงเทราจะงดงามเป็นสง่าดี มีความเชื่อในความรู้แลความสามารถของพระยาภักดีณรงค์ หวังใจว่าคงจะจัดให้เรียบร้อยเอาความชอบได้

ได้ไปตรวจที่ว่าการอำเภอเมือง หลวงเกษตรสรรพกิจ เป็นนายอำเภอ หลวงเกษตรสรรพกิจนี้ได้เป็นนายอำเภอเมืองอยู่แต่เมื่อคราวไปตรวจการในศก ๑๑๘ เห็นเป็นผู้อุปนิสัยแต่ยังไม่เข้าใจแบบแผน จึงได้ชักชวนให้ไปศึกษาแบบแผนที่มณฑลกรุงเก่า หลวงเกษตรสรรพกิจได้เชื่อคำแนะนำตั้งความอุสาหะไปพากเพียรศึกษาอยู่ช้านาน จนเสปียงหมดต้องกลับออกไปเอาเสปียงถึง ๒ ครั้งแต่ไม่ได้ทอดอหยในการที่ศึกษา จนกระทั่งได้ความรู้พอจึงกลับออกไปเมืองฉะเชิงเทราออกไปตรวจราชการคราวนี้ได้ตั้งใจออกไปโดยเฝาะว่าจะดูหลวงเกษตรสรรพกิจว่าจะไปทำการได้เพียงไร ครั้นไปตรวจดูก็มีความยินดีที่ได้เห็นทำการได้ถูกต้องแบบแผนดีมากนับว่าเป็นนายอำเภออย่างดีในมณฑลปาจิณบุรีได้คน ๑ ที่ควรจะสรรเสริญโดยเฝาะนั้น คือ ในเรื่องสืบจับโจรผู้ร้ายดีอย่าง ๑ กับในเรื่องความแพ่งเป็นนายอำเภออยู่ใกล้ศาล แต่เปรียบเทียบความแพ่งได้ตกลงโดยมากเป็นที่ควรจะสรรเสริญอยู่

ในระยะทางที่จดคราวนี้ ยังไม่กล่าวถึงตำรวจภูธร เพราะไม่มีอะไรจะกล่าว ความเรียบร้อยของตำรวจภูธรตั้งแต่การฝึกหัดการรักษาแบบแผนแลโรงพักซึ่งได้ไปตรวจดูทุก ๆ แห่งเป็นการเมืองเรียบร้อยดีเหมือนกันหมดทุกเมืองแลว่าได้ว่าทุกมณฑลที่ได้จัดมา เพราะฉะนั้นจึงว่าไม่มีการแปลกประหลาดที่จะกล่าว

รวบรวมเนื้อเห็นที่ได้ไปตรวจราชการเมืองฉะเชิงเทราในศก ๑๑๙ นี้ เห็นว่าราชการเจริญดีขึ้นกว่าเมื่อไปตรวจในศก ๑๑๘ ทุก ๆ อย่าง ที่ดีโดยเฝาะนั้น คือ การปราบปรามโจรผู้ร้ายราบคาบได้มาก แลการเก็บผลประโยชน์แผ่นดินซึ่งกรมสรรพากรได้จัดการในมณฑลนี้เป็นแบบแผนเรียบร้อยลงที่ได้มาก

วันที่ ๙ มกราคม เวลาเช้าขึ้นตรวจการให้กรุยถนนแล้ว เวลา ๒ โมงเช้าออกเรือ ล่องลำน้ำบางปะกงออกปากอ่าวเวลาบ่าย ๑ โมง เวลาบ่าย ๔ โมงถึงเกาะสีชังจอดค้างคืนอยู่จนเวลา ๘ ทุ่มเศษออกเรือ วันที่ ๑๐ เวลารุ่งเช้าข้ามสันดอนกลับเข้ากรุงเทพฯ เวลาเที่ยง

รวมวันที่ได้ตรวจราชการครั้งนี้ ๘ วัน ได้ตรวจราชการเมือง ๒ เมือง
ตรวจที่ว่าการอำเภอ ๕ อำเภอ

การตรวจและจัดราชการมณฑลปาจิณบุรีของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุ
พงษ์ศิริพัฒน์

ศาลาว่าการมณฑลปาจิณบุรี

วันที่ ๖ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงพิเศษจัดราชการ
ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลปาจิณบุรี ขอพระทานกราบทูล
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทราบ
ฝ่าพระบาท

๑. ด้วยเมื่อวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๒ ฝ่าพระบาทได้นำเกล้าฯ กราบ
ถวายบังคมลาต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และได้
โปรดพระทานสารตราพระราชสีห์ตั้งตำแหน่ง ดำเนินกระแสนพระบรมราชโองการให้
เกล้ากระหม่อมด้วยนั้น เปนพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้

เกล้าฯ ได้ออกเรือจากกรุงเทพฯ เลยตรวจราชการตามท้องที่ในมณฑลปาจิณ ดังจะ
ได้รับพระทานกราบทูลรายการตรวจต่อไปนี้

๑. ว่าด้วยการเดินทาง
๒. ว่าด้วยการตรวจเนาะท้องที่
๓. ว่าด้วยการตรวจจรมทั่วไป
๔. ว่าด้วยการที่จัด

ส่วนการเดินทาง

๒. เกล็ดฯ ได้ยืมเรื่อนำเบอร์ ๑๓ จากกรมทหารเรือ ๑ ลำ เรือนครสวรรค์ ๑
ลำ สำหรับจูงเรือที่พักแลเรือบรรทุกของ การเดินทางจะต้องไปทางคลองรังสฤษดิ์
ผ่านเขตรเมืองนครนายกแลเมืองปาจิณ ควรเลยตรวจราชการตามท้องที่เสียด้วย
จะได้เปนทางดำริห์จัดการสะดวกจึงได้เดินทางต่อมา พบหลวงโยธาสงคราม ผู้รั้ง

ราชการเมืองนครนายก มาคอยรับอยู่ที่โรงพักตำรวจภูธรคลองที่ ๑๔ ได้ตกลงว่าจะไปเมืองนครนายกก่อน ระยะทางตามท้องที่ ๆ ไปตรวจแจ้งต่อไปท้ายรายงานนี้

ส่วนการตรวจเฉพาะท้องที่

๓. เมืองนครนายกแบ่งเขตเมืองเป็น ๔ อำเภอ คือ

๑. อำเภอองครักษ์

๒. อำเภอท่าช้าง

๓. อำเภอเมือง

๔. อำเภอหนองโพน

การแบ่งเขตอำเภอในเมืองนี้ไม่เหมาะสมกับพื้นที่ คือ ถือเอาแม่น้ำเป็นเขตอำเภอ ดังเช่นผู้ที่อยู่ตรงตลาดน้ำเมือง ซึ่งเป็นเขตของอำเภอเมือง ราษฎรที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ฝั่งคลองปากตะวันตก ระยะทางในลำน้ำห่างเพียง ๒๐ วาเท่านั้น ต้องไปขึ้นในอำเภอหนองโพนไม่เป็นที่สะดวกแก่ราชการ

การแบ่งเขตอำเภอในเมืองนครนายกนี้ หลวงโยธาสงครามได้นำแผนที่ซึ่งจะกะแบ่งเขตใหม่ มาหารือต่อเกล้ากระหม่อมว่า อำเภอองครักษ์จะตั้งที่ว่าการอำเภอที่บางอ้อ อำเภอท่าช้างจะตั้งที่ว่าการที่บ้านนา แลจะเปลี่ยนนามอำเภอ เรียกว่า อำเภอบ้านนา เพราะเป็นนามตำบลแพร่หลายมาช้านาน อำเภอหนองโพนมิได้ถือน้ำลำน้ำเป็นเขตแต่เดิมมา เพื่อเป็นการสะดวกแก่การปกครอง เกล็ดฯ ก็เห็นชอบด้วย

ส่วนที่ว่าการเมืองนครนายกอยู่ที่สันเชิงเทิน เดิมเป็นเมืองเก่า เวลามีเมืองขึ้นอยู่ ๓ ด้าน รูปที่ว่าการเมืองเป็นทรงบันนียาอยู่ ๒ ชั้น ๕ ห้อง เณียงรอบอยู่กลาง มีอีก ๒ หลัง เป็นทรงบันนียาอยู่ ๓ ห้อง เณียงรอบอยู่ ๒ ข้าง หลังเล็ก ๒ หลังนี้เป็นที่ทำการสรรพากรแลคลัง การโยธาที่ทำในเมืองนี้ ที่ว่าการได้วางระเบียบเป็นระยะดีอยู่ เสียแต่ที่ว่าการอำเภอแลโรงพักตำรวจภูธรไปอยู่เสียด้านหลัง ไม่เป็นแนวเดียวกัน แต่ตารางไปปลูกคร่อมอยู่กับถนนข้างว่าที่ว่าการ ควรย้ายอำเภอแลโรงพักตำรวจภูธรไปอยู่ข้างหน้า ให้เป็นแนวเดียวกับที่ว่าการ ย้ายตารางไปอยู่ด้านหลัง การโยธาที่จะก่อสร้างต่อไปหลวงโยธาได้ยืมงบประมาณแล้ว แต่เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการที่จะก่อสร้างสถานในเมืองนี้ ย่อมต่างกันด้วยความเห็นผู้บัญชาการจะต้องพิจารณาให้

สมกับไชยภูมิที่เสียให้แน่นอนก่อน ถ้าปลุกลงแล้วจะรื้อถอนเปลี่ยนแปลงย่อมเป็นการยาก เกล้ากระหม่อมได้ขอต่อกระทรวงโยธาธิการ ให้หม่อมเจ้าอนุชาดิศุขสวัสดิ์ ไปทำเยเนราลแพลน ให้เป็นที่ตกลงเสียก่อนอย่างเมืองอ่างทอง เมืองสิงห์ จึงจะได้จัดทำลงให้เป็นภูมิจานสง่างามแก่บ้านเมือง

การเรือนจำ

เรือนจำในเมืองนี้ ก็ปลุกลงในที่ไม่เหมาะ แลอยู่ข้างจะคับแคบสักหน่อย การรักษาสถานแลระเบียบการจัดว่าเป็นอย่างพอใช้แต่มีความเลินเล่อเวลากลางคืนมิได้ร้อยนักโทษให้มันคง เกล้าฯ ได้สั่งกำชับชี้แจงหลวงโยธาสงครามให้จัดการต่อไปแล้ว

อำเภองครักษ์ตั้งที่ว่าการที่บ้านอ้อ เป็นคลองแยกพื้นที่น้ำท่วมนายอำเภอชื่อนายตาบ ระเบียบการในอำเภอนี้ แบบแปลแลการงานการรักษาสถานดีกว่าทุกอำเภอในเมืองนครนายก แต่การสรรพากรนั้นมีเงินรักษาอยู่ในที่ว่าการอำเภอกว่า ๕๐๐๐ บาท เป็นการผิดระเบียบข้อบังคับ น่ากลัวอันตราย พนักงานสรรพากรก็ไม่ได้ตรวจตราเร่งรัดให้เป็นไปตามข้อบังคับ

อำเภอท่าช้างตั้งที่ว่าการอำเภอบ้านท่าช้างฝั่งตะวันออก ระยะทางตามลำน้ำให้อำเภอเมืองลงมา ๔ คຸ່งน้ำ ซึ่งใกล้ชิดกับที่ว่าการอำเภอเมืองมาก เกล้าฯ เห็นควรย้ายไปตั้งที่บ้านนา ตามที่หลวงโยธาสงครามกะไว้ซึ่งได้กราบทูลมาแล้ว ณะเบื้องต้นอำเภอเดิมหลวงจำเมืองเป็นนายอำเภอ ภายหลังหลวงโยธาสงครามได้เปลี่ยนให้นายจิตออกไปเป็นนายอำเภอได้ประมาณ ๒ เดือนเศษ ระเบียบแบบแผนราชการในอำเภอนี้ เกล้าฯ ได้ตรวจดูการบางอย่างเป็นการเลวทรามกว่าอำเภองครักษ์มากรวบรวมท้องที่ ๆ ได้มาตรวจเมืองนครนายกครั้งนี้

๑. ตรวจเมือง

๒. ตรวจอำเภองครักษ์

๓. ตรวจอำเภอท่าช้าง

เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการงานในเมืองนครนายกค่อนข้างดีกว่าเมืองปาจิณแลเมืองฉะเชิงเทรา เว้นไว้แต่เมืองชลบุรีไปตรวจในคราวนี้ ในเมืองนครนายกได้ประชุมสั่งราชการเป็นระเบียบแต่การงานยังเห็นห่างไม่ละเอียดเป็นที่พอใจ เป็นต้นว่าราชการแพนภมหายไทย ทะเบียพบายัญยังมีได้ทำขึ้นโดยมาก การสรรพากรก็ปล่อย

ให้กรรมการอำเภอหักเงินไว้เกิน ๕๐๐๐ บาท มิได้นำส่งตามกำหนดเวลาในข้อบังคับพนักงานสรรพากรเมืองก็ไม่ค่อยได้ตรวจตราตามท้องที่แลเร่งรัดตักเตือนกัน แต่ถึงนั้นหลวงโยธาสงครามก็เพิ่งมารับราชการใหม่ในเมืองนครนายก ได้อุสาหะจัดราชการบางอย่างให้เห็นผิดแปลกขึ้นกว่าเดิม แลเอาใจใส่สืบไต่สวนการโจรผู้ร้ายนับว่าราชการในเมืองนครนายกได้เปลี่ยนแปลงในทางเจริญตามกาลสมัยสมควรแก่เวลา เห็นด้วยเกล้าฯ หลวงโยธาสงคราม เป็นผู้มีความสามารถที่จะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณได้ผู้หนึ่ง

เมืองปาดินบุรี

เมืองปาดินบุรีแบ่งเขตอำเภอเป็น ๕ อำเภอ ๆ สาขา ๓

๑. อำเภอเมือง

๒. อำเภอบ้านสร้าง

๓. อำเภอศรีมหาโพธิ์ แยกสาขาเป็นอำเภอท่าประชุมชน ๑

๔. อำเภอกระปิล แยกสาขาเป็นอำเภอวัฒนา ๑ สระแก้ว ๑

๕. อำเภอประจันตคาม

ที่จัดแบ่งให้เป็นอำเภอสาขามีปลัดอำเภอไปประจำรักษาราชการอยู่นั้น เกล้าย ได้ไต่สวนประโยชน์แห่งการงานเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นระเบียบราชการซึ่งเดินทางอ้อม แลทำให้การบางอย่างชักช้าเสียเวลาไปได้ เพราะการที่ปลัดอำเภอสาขาจะบอกรายงานข้อราชการก็ต้องบอกมายังอำเภอใหญ่ อำเภอใหญ่ก็ต้องมีมายังที่ว่าการเมืองอีกชั้นหนึ่ง ส่วนราชการซึ่งจะส่งไปจากที่ว่าการเมืองก็เป็นหลายตอนเช่นเดียวกัน อีกประการหนึ่งซึ่งเป็นข้อสำคัญ เช่นการในหน้าที่แนะนำอำเภอ เป็นต้นว่า การเลือกผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งนายอำเภอต้องนั่งเป็นประธานหรือการทำบริคณฑ์สัญญาหนังสือสำคัญต่าง ๆ ตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ จำกัดให้เป็นหน้าที่แนะนำอำเภอ ปลัดอำเภอสาขาก็ไม่มีอำนาจที่จะทำได้ นอกจากเป็นผู้รักษาราชการแทนนายอำเภอ เมื่อไม่ได้มารับราชการ ใช้แต่เท่านั้น แบบแผนแลสารบบบาญชีก็ต้องจัดแบ่งให้มีแยกย้ายอยู่หลายแห่ง รวมใจความก็คงจะไม่ผิดแปลกกับอำเภอใหญ่อย่างไรนัก

การที่แยกตั้งอำเภอเป็นสาขามีผลส่วนเดียว ซึ่งมีเจ้าพนักงานไปประจำอยู่ในท้องที่อำเภอ ต่างหูต่างตาออกไปหลายแห่งก็จริง แต่ไม่ทำการงานแบ่งเบาไปได้

เพียงไร แลข้าราชการที่ไปรับราชการในอำเภอสาขาก็เป็นผู้น้อย ย่อมไม่พอแก่กำลัง ที่จะปกครองราษฎรแลท้องที่ใหญ่ เกล้าย เห็นว่า ท้องที่ใดที่เป็นทำเลกว้างขวางเกิน กำลังที่กรมการอำเภอนั้นจะปกครองแล้ว ควรต้องตั้งให้มีนายอำเภอเสียจะดี เพื่อที่จะได้มีอำเภอกระทำการได้เต็มพระราชบัญญัติ แลรับบัญชาต่อผู้ว่าราชการ เมืองเปนทางตรง

ส่วนกรมการอำเภอหรือเสมียนพนักงานให้คงมีน้อยลงตามประโยชน์ในท้องที่ ถ้าจัดดังนี้ คิดด้วยเกล้าฯ ว่า จำนวนเงินเดือนแลค่าใช้สอยซึ่งจะต้องจ่ายคงไม่ไกล กับที่ตั้งเปนปลัดอำเภอสาขามีประโยชน์ในราชการกว่ากันเปนอันมาก ทั้งนี้จะควร ประการใดแล้วแต่จะโปรด ถ้าแน่นเปนการตกลงดังได้กราบทูลมาแล้ว เมื่อเกล้าฯ ได้ไปตรวจท้องที่ในอำเภอศรีมหาโพธิ์ แลอำเภอเมืองกระบิล อำเภอวัฒนา จะควร จัดการแบ่งเปนอำเภอขึ้นหรือยกเลิกประการใด เกล้ายฯ จะได้กราบทูลให้ทรงทราบ ภายหลัง

สถานที่เมืองปาจิณบุรีเปนตึก ๒ ชั้น ๔ หลัง หันเข้าบรรจบกันเปน ๔ เหลี่ยม รูปคล้ายศาลาอุทธรธิการ กว้างขวางมาก ระหว่างกลางปลูกต้นไม้ทำเปนสนาม แต่จัดวางน่าที่ทำการไม่เหมาะแก่กับสถาน คือห้องผู้ว่าราชการเมืองไปอยู่ด้านหน้าข้าง ห้องพนักงานสรรพากร ซึ่งเป็นที่คับแคบ แลที่ทิ้งให้ห้องว่างอยู่ถึง ๓ หลังเข้าไป เบียดกันทำอยู่หลังเดียว มิได้จัดการรักษาจนชำรุดทรุดโทรมแลผูกพันเพดานซึ่งทำด้วย ไม้สังคิปรีมอดกินลงมาห้อยอยู่นานแล้วอันตราย แม้ว่าจะไม่มีเงินซ่อมแซมจะตัดออก เสียก็ได้ ส่วนของอื่นนอกจากสถานคือโต๊ะเก้าอี้แลแบบปอมต่าง ๆ กระจัดกระจาย ๆ ทั้งสุขุม มิได้จัดตั้งแลซ้อนเก็บให้เปนหมวดหมู่

ในเวลาไปตรวจ พบแต่นายฉินปลัดเมืองได้ความว่า หม่อมเจ้าประดิพัทธ์ เกษมศรีผู้ว่าราชการเมืองยังไม่กลับจากกรุงเทพฯ ได้สั่งไว้ให้ย้ายห้องที่ทำการใหม่ คือห้องผู้ว่าราชการเมืองยกมาอยู่ห้องเทศาภิบาลเมื่อตั้งมณฑลที่เมืองปาจิณ เพราะ มีห้องพักแลห้องประชุมเปนที่สง่าแลกว้างขวางดี

ส่วนกองมหาดไทยให้ย้ายมาอยู่ที่ห้องคลัง ห้องคลังแลห้องสรรพากรย้ายไป อยู่ตึกยาวด้านหลัง แลตึกหลังนี้มีบันไดทางใต้อีกทางหนึ่ง ได้สั่งให้รื้อเสียเพราะ ออกมาอยู่นอกบริเวณเปนการรักษายาก แต่หลังขวางอีกหลังหนึ่งซึ่งเดิมเป็นที่ สำหรับประชุมผู้ว่าราชการเมืองนั้น ก็ทิ้งว่างเปล่าอยู่เหมือนกัน ได้สั่งจัดเปนที่

สำหรับการพระราชพิธี แลเปนโรงเรียนที่จะสอนข้าราชการ แลให้ยกอำเภอเมืองมารวมอยู่ในที่ว่าการเมืองด้วย เพราะที่ปลัดเมืองบัญชาการอำเภอเมืองด้วยนั้น ถ้าสถานที่ทำการใกล้เคียงยอมทำประโยชน์ราชการให้เร็วเข้า ตามบริเวณสถานที่มีรั้วกันโดยรอบ แต่มิได้ทำสนามหญ้าปล่อยให้รกอยู่

ส่วนแบบแผนแลการงานในที่ว่าการเมือง เกล้าย ได้ไต่สวนดูในบางอย่างการในแผนกมหาดไทย ทะเบียพบายัญชีกำนันผู้ใหญ่บ้านข้าราชการก็ไม่มี โจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ก็มีมากมาย การสรรพากรก็เช่นเดียวกับเมืองนครนายก แลในเมืองนี้มีได้มีการประชุมเจ้าน้ำที่สั่งราชการ คงเสนอผู้ว่าราชการเมือง เหนาะการที่มีตามเวลาเปนครั้งคราว เกล้าย ได้จัดระเบียบให้เจ้าน้ำที่ประชุมเสนอจดหมาย แลเกล้าย ได้นั่งเปนประธานในที่ประชุมสั่งราชการเปนวาระขึ้นต้น เพื่อเปนแบบแผนสืบไป มีหนังสือในแผนกอัยการมาเสนอ ๓ ฉบับ แลได้ชี้แจงผลของการประชุม ซึ่งมีประโยชน์แก่เจ้าน้ำที่จะได้ทราบการงานต่างแผนกกัน เหมือนฝึกหัดให้รู้ในลักษณะวิธีบัญชาการ

การเรือนจำในเมืองปาจิณไม่เปนแบบวิธีเรือนจำตามข้อบังคับถ้าเทียบเคียงคล้ายกับตารางขังนักโทษอย่างแต่ก่อน สถานที่เรือนจำอยู่ด้านหลังที่ว่าการ มีโรงพักตำรวจภูธรอยู่ที่ประตูรั้วทำด้วยไม้จริงกันสังกะสี เว้นช่องไว้ทางพื้นดินสักคอกเศษ ท่วงที่แต่เดิมเห็นจะก่อถ่านบรรจุกับรั้ว แต่การยังไม่สำเร็จ แลมีรั้วข้างในอีกชั้นหนึ่งมีคูอยู่ข้างตาราง ได้ทราบเกล้าย ว่า ฝ่าพระบาทมีท้องตราพระทานพระกระแสดำให้ย้ายใหม่ คือโปรดให้เอาตึกหลังซึ่งเปนศาลเมืองในเวลานี้เปนเรือนจำ ย้ายศาลไปทำการที่อื่น ได้ลงมือรื้อรั้วเก่าย้ายมาไว้ด้านหนึ่งแล้ว แต่เกล้าย เห็นว่า ตึกหลังที่จะย้ายเปนเรือนจำนั้นเปนตึกชั้นเดียวไม่กว้างขวางกว่าเรือนจำเดิมมากนัก แลไม่มีที่จะฝึกหัดนักโทษให้เพียงพอ ถ้าโปรดให้ตั้งอยู่ที่เรือนจำเดิมได้ดูเหมือนจะดี แลจัดการซ่อมแซมก่อถ่านรั้วชั้นนอกบรรจุกันโดยรอบ แลรื้อรั้วชั้นในซ่อมแซมใหญ่ถมคูข้างเรือนจำเสียให้เต็ม เพื่อบำบัดเครื่องโสโครกเสียด้วย เห็นด้วยเกล้าย ว่าจะเปนที่กว้างขวางพอกับความต้องการ เพราะเมืองนี้ไม่ใช่เปนเมืองตั้งมณฑลดังแต่ก่อนถึงจะมีจำนวนนักโทษมากก็พอขนย้ายนักโทษที่มีโทษหนักไปคุมขังไว้ที่มณฑลได้

อำเภอเมือง

ที่ว่าอำเภอเมืองตั้งอยู่ที่พักข้าหลวงเทศาภิบาล ซึ่งเป็นเรือน ๒ ชั้น ๑ หลัง เป็นเรือนพื้นชั้นเดียว ๑ หลัง การอำเภอทำอยู่ที่หลังขวางชั้นเดียว ได้ตรวจดูการงาน บางอย่างเช่นสมุดรายวันนัดทำการ เอาการทำแล้วมาลงทั้งนั้น ความอาญาที่หา กันว่าข่มขืนฆ่าเราซึ่งเป็นอาญามิโทษตรง เอามาเปรียบเทียบเป็นความแพ่งให้แล้วกัน เสียบาญชีกำนันผู้ใหญ่บ้านก็ไม่มี แลที่กระทรวงออกแบบใหม่ก็ได้รับไปจากมณฑล เดือนเศษแล้ว ยังหาได้ลงมือทำไม่ นายถนนปลัดเมืองซึ่งบัญชาการอำเภอค่อนข้าง อ่อนมาก ทั้งความรู้แลการบังคับบัญชาการรักษาสถานแบบพอมแลโต๊ะเก้าอี้จัด กระจายอยู่ห้องข้างในเกือบเต็มห้อง อำเภอเมืองซึ่งมาตั้งอยู่ที่นี่ไม่สมควรเป็นที่ทำ ราชการ ควรเป็นที่พักผู้ว่าราชการเมือง เพื่อจัดการรักษามิให้ทรุดโทรม ได้สั่งให้ หม่อมเจ้าประดิพัทธ์มาอยู่พักที่นี่ แลให้นายถนนไปอยู่ที่พักหม่อมเจ้าประดิพัทธ์ เพราะเรือนขนาดย่อมชั้นเดียว

เกล้าฯ ได้ตรวจศาลเมือง หลวงไพจิตรสัตยาตุลเป็นผู้พิพากษา ศาลเมือง ตั้งอยู่ในที่ตึกซึ่งจะยกเป็นเรือนจำครึ่งหลัง อีกครึ่งหลังเป็นที่พักภารโรง ในห้องที่ภาร โรงอยู่กระดานชำรุดไปหลายแผ่น ประกอบไปด้วยการปฏิรูปต่าง ๆ ซึ่งให้ภารโรงไป อาไศรยอยู่ ดูเป็นที่กีดขวางไม่สมควร ใช้แต่เท่านั้น มีราษฎรแลภรรยาเจ้าพนักงาน ไปสนนียโทรเลข ตั้งร้านขายของต่าง ๆ อยู่หน้าห้องภารโรง ส่วนศาลก็รับผิดชอบแต่ เฉพาะบริเวณศาล ดูเหมือนที่ค้าขายแลทำราชการปะปนกัน แเกล้าฯ ได้สั่งให้ภารโรง แลชาวร้านย้ายไปอยู่ที่อื่น เปิดเป็นที่ทำการศาลทั้งหลัง เพื่อจะได้จัดเป็นห้องประชุม แลที่เก็บสำนวน

ยังมีตึกอีกหลังหนึ่ง ได้ศาลเมืองลงไปเป็นตึก ๒ ชั้นเป็นของมีแต่เดิมมา ได้ ทราบเกล้าฯ ว่า ได้จัดการซ่อมแซมเป็นโรงเรียนแผนที่ มอบให้ผู้ว่าราชการเมือง รักษาไว้ เวลานี้ชำรุดทรุดโทรมมีขยะฝุ่นฟอยทิ้งอยู่ไม่มีผู้รักษา แเกล้าฯ ได้สั่งให้ ซ่อมแซมเป็นที่พักข้าราชการจร หรือจะทำกลับเป็นที่เรียนเรียงของข้าราชการก็ควรอยู่

ในเมืองปาจิณบุรีว่าด้วยการก่อสร้างแลสถานที่ไม่มีเมืองใดในมณฑลยิ่งกว่า เสียแต่การรักษาไม่ดี ได้ทราบเกล้าฯ ว่า หม่อมเจ้าประดิพัทธ์เกษมศรี ขออนุญาต เงินซ่อมแซม ๕๐๐๐ บาท แเกล้าฯ เห็นควรริบทำ ถ้าทิ้งไว้ก็จะทรุดโทรมมาก

อำเภอบ้านสร้าง

อำเภอบ้านสร้าง ตั้งที่ว่าการอำเภอที่ตำบลบ้านสร้าง หลวงประชาเชษฐกิจเป็นนายอำเภอ เวลานี้ไปต้องคะตืออยู่ที่เมืองปาจิณบุรีเรื่องขุดแก้หนังสือ ที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ฝั่งตะวันออก โรงพักตำรวจภูธรตั้งอยู่ฝั่งตะวันตก คนละฝั่งน้ำเอียงกัน เป็นที่ลำบากในเวลามีราชการไปมาหากันไม่ทันท่วงที ทั้งพื้นที่ตั้งที่ว่าการก็คับแคบระหว่างบ้านเรือนราษฎรหนาแน่นอยู่ จะจัดทำบริเวณสนามหญ้า หรือสร้างที่ว่าการบ้านเมืองแลตลาดก็รูกออกไปไม่ได้ตามความต้องการระเบียบการงานในอำเภอนี้เลวทรามเช่นเดียวกับอำเภอเมือง

อำเภอศรีมหาโพธิ์

อำเภอศรีมหาโพธิ์นี้ มีสาขาริเยกว่าท่าประชุม แต่ป้ายที่ว่าการอำเภอเขียนบอกว่า อำเภอท่าประชุมชน โดยได้ทราบเกล้าฯ ว่า ยังมีได้จัดตั้งที่ว่าการอำเภอศรีมหาโพธิ์ขึ้น จึงรวมทำการอยู่ในที่ว่าการอำเภอท่าประชุมชน อำเภอนี้หลวงขจัดจรรกรมเป็นนายอำเภอ

ที่ว่าการอำเภอนี้ได้ทราบเกล้าฯ ว่า เดิมตั้งที่บ้านท่าประชุมชน มีตลาดโรงบ่อนแลหมู่บ้านมาก เวลานี้ยกไปตั้งอยู่บ้านเกาะกะปิตรงบ้านย่านนางวึ่ง ซึ่งเป็นที่ประทับของพระวรราชเธอพระองค์เจ้าอลังการ ระยะทางตั้งแต่ลำน้ำบ้านย่านนางวึ่งจนถึงที่ว่าการอำเภอราว ๑๗ - ๑๘ เส้น สังเกตดูเปนดงไม้มีป่าล้อมรอบไม่มีบ้านเรือนผู้คน เอียงหน้าว่าการอำเภอมีร้านขายของอยู่ร้านหนึ่งแลได้ตัดถนนพุนดินจากท่าขึ้นมาราว ๕ เส้น มีลำหนองน้ำขวางอยู่เวลาไปตรวจที่ว่าการเดินไปไม่ได้ต้องให้ฝีพายอุ้มข้ามหนองน้ำไปต่อเมื่อข้ากลักรมการอำเภอจึงหาไม้มาทอดให้เป็นสะพาน มีโรงแถวยกใหม่ ๒๐ ห้อง ที่ทำน้ำมีโรง ๒ หลัง รวมในบริเวณที่ว่าการอำเภอแลที่พระองค์เจ้าอลังการปลูกลงใหม่มีหลังคาเรือนไม่เกิน ๑๐ หลัง

ที่ว่าการอำเภอมาตั้งอยู่ในป่าดงนี้ เป็นที่น่ากลัวอันตรายมาก ทั้งลำบากแก่ราษฎรผู้มีกิจธุระไปมา โรงพักตำรวจภูธรที่ไปตั้งอยู่เสียคนละฝั่ง ติดอยู่กับที่พักซึ่งพระวรราชเธอ พระองค์เจ้าอลังการสร้างไว้ ที่มีป้ายใหญ่เขียนบอกไว้ว่า ที่ทำการกรมพระคลังข้างที่จัดการเผาปูนสิลา ด้านใต้ เมื่อเกิดภัยอันตรายหรือกิจราชการจะเรียกร้องก็ไมทันท่วงที เมื่อพิเคราะห์ดูที่ว่าการอำเภอมาตั้งอยู่ในที่เปลี่ยวดงนี้ ดูไม่มี

เหตุผลอันสมควร จะว่าความจำเป็นในการปกครองก็หาใช้ที่มีบ้านเรือน หรือมีประโยชน์ในราชการไม่ หรือเพื่อประโยชน์การค้าขายก็ไม่เหมาะ

เมื่อเกล้าฯ ไปถึงที่ว่าการอำเภอ ข้าราชการเสมียนพนักงานพากันยืนดูอยู่บนที่ว่าการ แต่หลวงขจัดจระกรรมป่วยอยู่ในที่ว่าการสมุห์บาญชีสรวมเสื่อกางเกงอย่างจีนทำงาน จนไม่รู้สีกว่าเปนเจ้าพนักงานหรือราษฎร ที่ว่าการอำเภอมีแต่เศษกระดาษแลผงธุลี การงานอำเภอนี้ที่ได้มาตรวจเห็น ถ้าเทียบอำเภอในเมืองปาจิณบุรีไม่มีอำเภอไหนเลวกว่าที่ได้ตรวจเห็นในครั้งนี้ เกล้าฯ เห็นเปนการจำเป็นที่จะต้องรีบย้ายที่ว่าการอำเภอมาตั้งอยู่ตามลำน้ำ ให้เปนความสะดวกแก่การงานแลราษฎร เกล้าฯ ได้ไปตรวจดูที่ไว้แห่งหนึ่งเหนือตลาดท่าประชุมเปนทำเลกว้างขวาง หวังด้วยเกล้าฯ ว่าจะรู้ที่ว่าการอำเภอเก่ามาตั้ง แลให้มีโรงพักตำรวจภูธร สร้างตลาดขึ้นด้วย เกล้าฯ ได้สั่งให้ (ป) ซื่อที่ไว้ ยาวตามลำน้ำ ๕ เส้น ด้านกว้างยื่นไปจากตลิ่ง ๓ เส้น เปนเงิน ๑๘๐ บาท

รวบรวมการที่ได้มาตรวจในเมืองปาจิณครั้งนี้ ตรวจได้แต่ตามลำน้ำ ๑ เมือง ปาจิณ ๒ อำเภอบ้านสร้าง ๓ อำเภอศรีโพธิ์ อำเภอที่ดอน คิดด้วยเกล้าฯ ว่า จะผ่อนออกเค็ดรทางตรวจภายหลัง

ในเมืองปาจิณการงานเลวทรามกว่าเมืองอื่นในมณฑล เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ย่อมเปนผลเนื่องจากความแตกสามัคคีถือเปรียบเกี่ยงแย่งกันในระหว่าง (อ) แล (ป) แต่ถึงระนั้นก็ไม่ควรจะทอดทิ้งให้ราษฎรบ้านเมืองทรุดโทรมถึงเพียงนี้ เพราะ (ป) ก็เปนผู้สามารถในการงานทั้งได้ย้ายที่ว่าการมณฑลมาได้ ๙ เดือน ซึ่งพอจะจัดการบางอย่างให้เจริญดีขึ้นได้ เมื่อเกล้าฯ ไปตรวจราชการในครั้งนี้ ได้พบ (ป) เมื่อขา กลับ แลเมื่อเกล้าฯ พบที่กรุงเทพฯ ก็ได้สั่งให้ออกมาในวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พร้อมกับ (ป) หาได้ออกมาตามสั่งไม่ เกล้าฯ ได้สืบสวนตามบรรดาข้าราชการได้ทราบเกล้าฯ ว่า (ป) เคยไปพักอยู่ในกรุงเทพฯ คราวหนึ่งตั้งเดือน ทอดทิ้งการงานไว้มิได้จัดระเบียบแบบแผนให้เปนไปตามเวลาที่สมควร แต่เมื่อเกล้าฯ ได้พบกับ (ป) ในครั้งนี้ ได้ชี้แจงสั่งสอนก็รับว่าจะตั้งใจทำการงานในหน้าที่ให้เต็มกำลัง คิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะพยายามสั่งสอนประคับประคองชี้แจงไปกว่าจะได้ไปตรวจครั้งหลัง ว่าจะเปนไปตามคำรับหรือไม่

เมืองฉะเชิงเทรา

เมืองฉะเชิงเทราซึ่งเป็นเมืองตั้งที่ว่าการมณฑลแบ่งเป็น ๕ อำเภอ

๑. อำเภอเมือง
๒. อำเภอบางกล่ำ
๓. อำเภอบางน้ำเปรี้ยว
๔. อำเภอหัวไทร
๕. อำเภอเมืองพนม

กองบัญชาการมณฑลตั้งทำการที่ศาลาหน้าเมือง ส่วนกองอื่น ๆ ไปทำการอยู่ที่ ๆ ว่า การเมืองเก่า ซึ่งได้ทราบเกล้าฯ ว่าสร้างไว้แต่ครั้งพระยาวิเศษฤๅไชยเป็นผู้ว่าราชการ เมือง ศาลแลเรือนจำอยู่ในกำแพงเมืองทั้งนั้น

การโยธาที่ได้จัดทำขึ้นไว้เป็นสถานที่ของพนักงานโปรสไนย์โทรเลข ๔ หลัง ได้ปลูกโรงพักตำรวจบนกำแพงป้อม แลตกแต่งกำแพงงดงามขึ้นด้านหนึ่ง แลได้ตัดถนนแต่ตำบลท่าไข่ต่อลงไปท้ายเมืองท่าสะพานน้ำหน้าเมือง ๓ ท่า ๆ เหนือมีศาลาที่พักด้วย กับทำห้องแถวเป็นตลาดขึ้นท้ายเมืองขวางลำน้ำเป็น ๒ แถว ถนนอยู่กลางตลาดนี้ได้ทราบเกล้าฯ ว่า พระวรวงษ์ พระองค์เจ้าอลังการกับข้าราชการได้เข้าหุ้นส่วนกันจัดสร้างขึ้น แลได้ตัดถนนผ่านหน้าเมืองไปจนถึงที่ ๆ จะสร้างเมืองใหม่ การโยธาในเมืองฉะเชิงเทรา ถ้านับเวลาซึ่งย้ายที่ว่าการมณฑลในเมืองฉะเชิงเทราได้ ๙ เดือน ได้จัดทำโดยรวดเร็วรู้ดีเป็นบ้านเมืองขึ้นมาก ควรชมพระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ ที่ได้ทรงทำการโยธาแข็งแรงได้เป็นประโยชน์มาก

แต่สถานที่ว่าการแลที่ข้าราชการซึ่งจะสร้างใหม่นั้น แต่เดิมได้ตกลงทำที่ตำบลคลองท่าไข่เหนือเมืองขึ้นไป ได้ลงมือตัดถนนมูลถมดินไว้บ้างแล้ว ตามพระดำริห์พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการจะปลูกสร้างลงนั้น คงเคลื่อนคลาศกับเยเนลแปลนที่ได้ตกลงแต่เดิมบ้าง โดยพระประสงค์จะยกที่ว่าการไว้ด้านหน้าริมน้ำ ส่วนที่พักข้าราชการชั้นรอง ๆ จะยกไว้ด้านหลัง แลจะขุดคูโอบด้านหลังทะลุออกคลองท่าไข่ แต่เกล้าฯ เห็นว่าเป็นการลำบากด้วยไม่มีท่าสำหรับจอดเรือ แลดูเป็นที่เปียกเสียดยึดกันทั้งข้าราชการโดยมากเช่นผู้พิพากษาหรือพนักงานโปรสไนย์โทรเลขเป็นต้น ก็ไม่มีผู้สมัคอยู่เพราะเป็นที่ดอน ขนข้าวของลำบาก เกล็ดฯ ได้ตรวจดูพื้นที่ด้านใต้

เมืองลงไปจุดวัดโสธรมีไชยภูมิดี เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ในเมืองนครราชสีมาได้เริ่มลงมือทำทางรถไฟแล้ว ถ้าจัดเอาที่ตำบลคลองท่าไข่ ซึ่งเป็นที่ของพระคลังข้างที่ซื้อไว้ นั้นเป็นที่ตั้งที่พักรถไฟ แลได้จัดที่ดินได้เมือง ซึ่งเกล้าฯ เลือกลงใหม่เป็นที่ตั้งที่ว่าการแลที่พักรถไฟราชการเปนแถวลงมา ให้เมืองเก่าแลตลาดที่สร้างใหม่อยู่ระหว่างกลาง จะเปนทำเลกว้างขวาง บริเวณเมืองหลายคั้งน้ำ เปนที่สง่างามเปนอันมากเพราะเหตุว่าที่ตำบลท่าไข่ก็เป็นที่ใกล้ตลาดบ้านใหม่ จะได้เป็นที่ต่อเนื่องกับที่พักรถไฟแลใช้แต่เท่านั้นตลาดซึ่งพระองค์เจ้าอลังการได้ทรงสร้างไว้ ควรจะจัดซื้อไว้เปนของพระคลังข้างที่ก็จะอยู่ระหว่างที่ประชุมชน เปลผลประโยชน์ไม่ร่วงโรย แต่จะต้องให้หม่อมเจ้าอนุชาติศุขสวัสดิ์ ทำเยเนรแพลนให้ตกลงก่อน แล้วเกล้าฯ จะได้ถวายเยเนรแพลนให้ทรงทราบฝ่าพระบาท

ส่วนการในที่ว่าการมณฑลนั้น

๑. การมหาดไทยว่าด้วยทะเบียนต่าง ๆ เช่น ทะเบียนพนักงานผู้ใหญ่บ้าน ทะเบียนข้าราชการเปนอันไม่มีทั้งนั้น จะขออุบายขึ้นข้าราชการทั้งมณฑล ทราบเกล้าฯ ไม่ได้ว่าผู้ใดเปนตำแหน่งอะไรในที่สุดตราภูมิกำหนดผู้ใหญ่บ้านก็สำรวจเอารายชื่อตามเวลาแลมอบให้อำเภอไปแจก น่าจะเปนช่องทางบารวไปได้

เสมียนพนักงานในแผนกนี้ไม่สู้มีการทำ เพราะมิได้แบ่งการงานให้เปนหน้าที่รับผิดชอบ ที่จริงงานก็มีมากแต่อาศัยเหตุที่ไม่ได้คู่เขียน

๒. การในแผนกอัยการตั้งแต่ที่ว่าอำเภอ มักข้งผู้ต้องหาไว้เกินเวลาที่สมควร นับว่าการในแผนกนี้ยังคลาดเคลื่อนอยู่มาก

๓. การสรรพากร อาชญาบัตรต่าง ๆ ที่เปนตัวเงินมิได้เก็บรักษาไว้ให้มั่นคงน่ากลัวอันตราย แลการเบิกจ่ายก็ไม่มีบาญชีของเหลือที่จะตรวจตราให้รู้ง่าย การตรวจสอบต้นขั้วทั้งหลายแลออกเดินทางตรวจตามท้องที่ก็ไม่ค่อยตรวจตรากันระเบียบการทั้งหลายยังไม่สู้ลงระเบียบเงินภาษีอากรเช่นภาษีสุกรเปนต้นตกต่ำมากทั้งได้ความว่าการอนุญาตฆ่าสุกรจัดโดยวิธีมอบอาชญาบัตรให้กำหนดไปออกให้แก่ผู้ขออนุญาต ลให้เปนผู้ตรวจโรคด้วย หาได้ตั้งโรงฆ่าสัตว์ตามพระราชบัญญัติไม่ การส่งเงินก็มีได้มีกำหนดขึ้น จึงมีเงินไปพักอยู่ตามอำเภอเกิน ๕๐๐๐ บาท ผิดข้อบังคับไม่เปนไปตามเวลาอันสมควร

๔. การคลังเป็นการก้าวก้าว เพราะการจ่ายเงินมิได้จ่ายตามหลักในงบประมาณเปลี่ยนตัวตน แลเงินในตำแหน่งก้าวก้าวสับสนกันเป็นการผิดข้อบังคับ ในเวลานี้เงินบางประเภทหาจะมีใช้สอยต่อไปไม่เกล้าฯ จะได้นำความขึ้นกราบทูลให้ทรงทราบส่วนหนึ่ง

การเรือนจำในเมืองฉะเชิงเทรานั้นว่าเลวกว่าทุกเมืองในมณฑลสถานที่เรือนจำเป็น ๒ หลังมุงสังกะสี ได้ทราบเกล้าฯ ว่าสร้างไว้แต่เมื่อครั้งพระยาภักดีณรงค์เป็นผู้ว่าราชการเมือง มีโรงงานแลโรงพยาบาลเป็นคู่กันถัดนั้นมา แบบแผนการเรือนจำผิดโดยมาก เมื่อวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๒ เวลากลางวัน เกล็ดฯ ได้เข้าไปตรวจในตาราง พธำมรงค์ให้นักโทษนอนนอกกรงบริเวณตรงตารางสองคน ซึ่งเป็นการผิดข้อบังคับ แต่เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เป็นธรรมเนียมซึ่งเคยอยู่แต่เดิมมาหาผู้ตรวจกำชับตักเตือนไม่ ครั้นจะว่ากล่าวลงโทษก็ครั้งแรก เกล็ดฯ ได้สั่งสอนชี้แจงภาคโทษไว้ครั้งหนึ่ง ส่วนพัศดีมณฑลนั้นนายชมเป็นผู้รับราชการอยู่แต่มีได้ทำงานในหน้าที่ คงให้เป็นผู้ร่างจดหมายในกองบัญชาการ มิได้เข้าใจหรือจำเป็นต้องเรือนจำแต่สักอย่างเดียว เวลานี้นายชมผู้ซึ่งรับตำแหน่งพัศดีขอลาออกจากหน้าที่ เกล็ดฯ คิดจะย้ายหลวงสิงห์อาญา พธำมรงค์เมืองสิงห์มาเป็นพัศดีมณฑลปาจิณจัดการสนองพระเดชพระคุณต่อไป

ตรวจการศาล

เกล้าฯ ได้ไปศาลมณฑลหลวงอนุยุตรสาตราคม เป็นอธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลปาจิณบุรี นายทองดีเป็นผู้พิพากษาศาลเมืองการศาลในเมืองนี้จัดระเบียบการแลเก็บสำนวนเป็นที่มั่นคงแลคั่นง่ายนับว่าจัดได้เป็นอย่างดี แต่หลวงอนุยุตรสาตราคมได้ชี้แจงว่าพึงลงมือจัดยังไม่ตลอดทั้งมณฑล

อำเภอเมือง

อำเภอเมืองตั้งที่ว่าการต่อเนื่องกับเมืองด้านใต้ ห่างลำน้ำราว ๕ เส้น หลวงเกษตรสรรพกิจเป็นนายอำเภอ ระเบียบการในอำเภอไม่ดี แบบแผนแลบาญชีผิดไต่ยากเทียบคล้ายกับอำเภอบางคล้า การรักษาสถานไม่สะอาดเหมือนกัน

อำเภอเมืองนี้คิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะต้องจัดให้ดีกว่าอำเภออื่นเพื่อเป็นอำเภอครูสำหรับให้นักเรียนศึกษาราชการ

ส่วนท้องที่อำเภอเมืองมีหมู่บ้านมาก ในเวลานี้แบ่งเป็น ๓๓ ตำบล ๔๐๘ หมู่บ้าน พลเมืองราว ๓๓๑๔๒ คน เขตด้านตะวันตกจดแขวงเมืองสมุทรปราการ เมืองนครเขื่อนขันธ์แลเมืองมินบุรี ด้านใต้จดอำเภอท่าตูกุดแขวงเมืองชลบุรี ในเขตอำเภอเมืองตอนนี้เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๒ เกล้าย ได้ออกไปตรวจดูภูมิลำเนา เข้าทางคลองประเวศบุรีรมย์ ในคลองนี้มีบ้านเรือนราษฎรเป็นผู้มีทรัพย์สินสมบัติมาก ราย ได้กระกอบการเลี้ยงชีพด้วยการทำนาเป็นพื้น มีโรงพักตำรวจภูธรตั้งอยู่ที่ฝั่งคลองประเวศบุรีรมย์ข้างใต้ในตำบลคลองสวนเขตของอำเภอเมืองจดลำน้ำจรเข้ชั้นน้อย เป็นที่สุดเขตซึ่งพรมแดนกับเมืองนครเขื่อนขันธ์ แต่เขตเมืองสมุทรปราการนั้น เหลือมลำเข้ามาในเขตเมืองฉะเชิงเทราประมาณเนื้อที่สัก ๒๐๐ ไร่ ซึ่งเกล้าย ได้ขีดหมายมาในแผนที่เมืองแล้ว เขตแดนที่เหลือลำกันเป็นที่ไม่สมควรแก่การปกครอง เห็นด้วยเกล้าย ว่าควรจะยกให้เมืองสมุทรปราการในหมดตอนที่เหลือลำกันนั้นจะดี เกล้าย ได้สั่งให้ทำแผนที่แลจะได้มีบอกมากราบทูลภายหลัง

ตามที่เกล้าย ได้ตรวจเห็นท้องที่แล้ว เห็นด้วยเกล้าย ว่าท้องที่แลจำนวน พลเมืองในอำเภอเมือง เป็นอันเกินแก่ความสามารถของกรมการอำเภอ ควรแบ่งท้องที่ตั้งเป็นอำเภอขึ้นอีกอำเภอหนึ่ง แต่ที่ว่าการอำเภอท่าจะมาตั้งที่ว่าการในคลองประเวศบุรีรมย์ก็ค่อนข้างไปทางหนึ่ง ประมาณไม่ถึงท้องที่จะเป็นความลำบากแก่ราษฎรที่อยู่ทางลำน้ำไปมาลำบาก เห็นด้วยเกล้าย ว่าควรตั้งที่ลำน้ำเมืองฉะเชิงเทราเหนือปากคลองสนามจันทร์ เพราะเป็นท้องที่มีบ้านเรือนราษฎรตั้งอยู่โดยรอบ แลเป็นทำเลใจผู้ร้ายปล้นสดมภ์ชุกชุม ส่วนนามอำเภอเรียกว่าการอำเภอสนามจันทร์ เกล้าย ได้เลือกที่ได้วัดสนามจันทร์เป็นที่ตั้งที่ว่าการอำเภอ แลจะยกโรงตำรวจภูธรที่อำเภอหัวไทรมาตั้งอยู่ที่อำเภอสนามจันทร์ด้วย

อำเภอหัวไทร

อำเภอหัวไทรตั้งที่ว่าการอำเภอบ้านหัวไทร ขุนศรีสิทธิเป็นนายอำเภอ ในเวลาที่ไปตรวจคราวแรกนายอำเภอไม่อยู่ มาราชการที่มณฑล อยู่แต่สมุห์บาญชี

ที่ว่าการอำเภอนี้เป็นรูปทรงบันหยาคเครื่องไม้ไผ่ โต๊ะเก้าอี้ตั้งกับพื้นดิน ดุริชเชจวนหักพัง แลมีขยะฝุ่นฝอยเศษกระดาษทิ้งอยู่ทั่วไปสิ่งของแลแบบแผนที่เก็บไว้ก็รุงรัง ไม่น่าคิดว่าเป็นที่ทำการของรัฐบาล แบบแผนในการงานผิดแทบทุกอย่าง ตั้งแต่เหล่า ๆ ได้เห็นอำเภอหลายมณฑล ไม่มีอำเภอใดจะเลวทรามยิ่งไปกว่าอำเภอหัวไทรถึงแม้

สถานที่ทำการจะเป็นเครื่องกำมะลอ ก็ไม่เป็นการใหญ่เท่าการงาน ใช้แต่เท่านั้น
เกล้าฯ ได้ไปตรวจตราสั่งสอนชี้แจงการงานถึง ๓ ครั้งการก็ไม่เป็นไปตามคำสั่ง เห็น
ด้วยเกล้าฯ ว่าอำเภอนี้ต้องถอดเป็นการดี

ท้องที่ในอำเภห้วยไทรนี้ เกล้าฯ ได้ตรวจดูตามภูมิลำเนาแลได้ส่วนได้ความว่า
เดิมเป็นเขตของเมืองพนมสาคาม พึ่งแบ่งแยกออกมาตั้งเป็นอำเภห้วยไทรใน
ภายหลังเมื่อแรกจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลอำเภอนี้แบ่งเป็น ๑๑ ตำบล ๑๔๓ หมู่บ้าน
มีพลเมืองราว ๖๓๕๖ คน บ้านเรือนราษฎรประปรายไม่สู้แน่นหนา อยู่ในระหว่าง
เขตแดนต่อกับเมืองพนมสาคาม อำเภเมือง อำเภอบางน้ำเปรี้ยว ถ้าดูตามลำน้ำ
ที่ว่าการอำเภห้วยไทรกับอำเภอบางคล้าห่างกันทางราว ๑ ชั่วโมง เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า
ควรยกเลิกอำเภห้วยไทรเสีย คงย้ายไปตั้งตำบลสนามจันทร์ ที่จะเรียกนามอำเภ
สนามจันทร์ได้เมืองฉะเชิงเทรา แต่ท้องที่ของอำเภห้วยไทรนั้น คงรวมให้เป็นท้องที่
ของอำเภอบางคล้า ส่วนเขตอำเภอบางคล้าตอนใต้ นั้น ถ้ารวมท้องที่ของอำเภห้วย
ไทรเข้าไว้ด้วยแล้ว ก็มากเกินไปกว่าความปกครองของอำเภที่จะตรวจตราทั่วถึงได้
ครั้นจะให้อำเภห้วยไทรคงอยู่เป็นอำเภ ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นการเปลืองพระราช
ทรัพย์ ควรแบ่งเขตให้เป็นเขตเมืองพนมบ้าง เป็นเขตของอำเภเมือง ๆ ฉะเชิงเท
ราบ้าง คงเรียกนามเป็นอำเภอบางคล้าตามเดิม แลย้ายที่ว่าการอำเภอบางคล้าขึ้น
ไปตั้งอยู่ที่ตำบลเตาสุราฝั่งน้ำเมืองฉะเชิงเทราด้านตะวันออก เพราะเห็นด้วยเกล้าฯ
ว่าเป็นที่ประมาณราวถึงกลางไปมาได้สะดวก รวมใจความที่จัดนี้ท้องที่ในอำเภ
เมืองฉะเชิงเทราเป็น ๕ อำเภตามเดิม เป็นแต่เปลี่ยนแปลงแบ่งท้องที่ใหม่ตามความ
สะดวกแก่การปกครอง

อำเภอบางคล้า

อำเภอบางคล้าเวลานี้ตั้งที่ว่าการตำบลบางคล้า หลวงมณฑลประชาบาลเป็น
นายอำเภ เกล้าฯ ได้ตรวจดูระเบียบการรักษาสถานที่ค่อนข้างเลว แต่ยังดีกว่า
อำเภห้วยไทร แต่ที่ซึ่งปลูกที่ว่าการอำเภอยู่นั้น อาไศรยปลูกในที่ของราษฎรเขา
จะปลูกที่พักรเรือนกรมการอำเภหรือโรงพักไพรสนียโทรเลขก็ได้ จำเป็นต้องย้าย
ดังที่ได้กราบทูลแล้ว ควรจัดซื้อที่เป็นของรัฐบาลเพื่อจะสร้างที่ว่าการอำเภให้
เพียงพอแก่ประโยชน์

อำเภอบางน้ำเปรี้ยว

อำเภอบางน้ำเปรี้ยวตั้งที่ว่าการอำเภอที่บางน้ำเปรี้ยว นายเจียมเปน นายอำเภอได้ตรวจดูที่ว่าการอำเภอสะอาดพอใช้ ระเบียบการทำงานทำถูกมากแลการ โจรผู้ร้ายสืบได้สว่นละเอียดดี

อำเภอเมืองพนม

อำเภอเมืองพนมตั้งที่ว่าการอำเภอที่บ้านโพธิ์ใหญ่ มีอำเภอสนามไชยเขตรเป็น สาขา มีปลัดอำเภอประจำรักษาการ หลวงประเทศธรรารักษ์เปนนายอำเภอ

อำเภอนี้ตั้งที่ว่าการอำเภอที่ตรงปากอ่าวท่ากระบือใกล้กับวัด ที่ว่าการอำเภอ เข้าไปถูกกระหนาบอยู่หว่างกลาง ด้านเหนือก็เปนบ้านราษฎร ท่าที่จะลงน้ำก็เปน การลำบากแลไม่เหมาะกะไชยภูมิ หลวงประเทศธรรารักษ์แจ้งว่า พระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ ได้ทรงเลือกที่จะตั้งที่ว่าการอำเภอไว้ที่เขื่องตลาดท่าเกวียนข้าม ฝั่งตะวันตกเพราะเปนที่ประชุมชน เกล้าฯ ได้ขึ้นม้าไปตรวจดูเห็นไม่สมควรเพราะในลำ น้ำเมืองพนมได้ตลาดท่าเกวียนลงไปหนทางราว ๕๐ เส้น เปนที่หินดานอยู่กลางน้ำ ถ้ายกอำเภอไปตั้งอยู่ที่ท่าเกวียนเวลาน้ำลงเรือเดินไปมาติดที่หินดานเปนการลำบาก หลวงประเทศธรรารักษ์แจ้งว่าพระวรวงษ์เธอ พระเจ้าอลังการ ทรงพระดำริห์จะขุด เปนคลองลัดชั้วที่หินดานให้เรือไปมาได้ทุกรดู ถ้าขุดได้เปนการดีอยู่แต่เกรงด้วยเกล้า ฯ ว่าจะตอนขึ้นมาเสียอีก เพราะขุดเปนทางอ้อมมิใช่ทางตรงจึงจะทำให้ น้ำพัดแทงกัด ให้ลึกอยู่เสมอไม่ได้ พอจวนค่ำไม่มีเวลาจะตรวจเลือกหาที่ตั้งที่ว่าการอำเภอได้ เกล้า ฯ จะได้ตรวจจัดการต่อไปภายหลัง

สถานที่อำเภอนี้เวลาตรวจเขารู้ตัวจัดเปนที่รับรอง มิได้จัดการอย่างทำงาน ตามเวลาปรกติ ความรักษาก็ไม่สะอาดแลการเก็บก็ไม่เปนระเบียบ แต่หลวง ประเทศธรรารักษ์นายอำเภอ สังเกตดูแคล่วคล่องเข้าใจในการงานแลรู้ทำเลพื้นที่มาก เมื่อได้ตรวจเห็นการที่ทำบางอย่างตรงกันข้ามกับสำเนียง แต่ดูเปนคนเอาใจใส่การ งานดีอยู่

ว่าด้วยการตรวจรวมทั่วไป

รวบรวมท้องที่ที่เกล้าฯ ได้ออกตรวจครั้งนี้ ๓ เมือง ๑๒ อำเภอเกล้าฯ ได้ได้
สวนการงานในมณฑลนี้ ตามที่เปนมารวมใจความย่อมนเคลื่อนคลาดจากหลัก ๓
ประการ

๑. การแบ่งท้องที่ บางแห่งไม่สะดวกแก่การปกครอง
๒. จัดวางตำแหน่งบุคคลไม่สมกับท้องที่แลการงาน
๓. การเงิน รายได้รายจ่ายคลาดเคลื่อนจากงบประมาณ

เพราะเหตุนี้ การงานในมณฑลปาจิณจึงเปนไปตามแบบเก่า ๆ ไม่ทันแก่คราว
สมัย

เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าผู้บัญชาการหัวเมืองก็เป็นผู้มีความสามารถแต่ไม่อินตเรศ
ในการที่จัด กล่าวคือไม่รู้ลึกถึงการรับผิดชอบราชการบ้านเมืองต่างพระเนตรพระ
กรรณ ที่จะค่อยเขียนตรวจตราหยังให้ให้เกิดการได้แลเสีย แลสั่งสอนข้อจงการงานแก่
ข้าราชการผู้น้อย ถึงโดยจะตรวจตราก็เป็นแต่รีบ ๆ ผ่าน ๆ ไป หาได้มุ่งเพ่งดู
ความสุขทุกข์หรือความเสื่อมเสียของการงานในหน้าที่ซึ่งพึงจะปฏิบัติไม่

แต่บรรดาข้าราชการในมณฑลนี้ มีผู้ลาออก ๒ คน คือ ๑ หลวงขจัดจระกรรม
นายอำเภอศรีโพธิ์ ซึ่งมีชื่อเสียงกว้างขวาง เข้าใจกะเกณฑ์ราษฎรโดยแข็งแรง ๒ นาย
พัศดีซึ่งทำการในหน้าที่มหาดไทยเกล้าฯ ได้ให้พระพิศาลสงครามแบ่งเวลาประชุมชี้แจง
สั่งสอนข้าราชการเวลากลางคืนวันละ ๒ ชั่วโมง สังเกตดูข้าราชการโดยมากก็เป็นผู้
ตั้งใจศึกษาแลชวนขายที่จะกระทำราชการในหน้าที่ให้ดีขึ้น คิดด้วยเกล้าฯ ว่าเรื่องคน
ใช้ในมณฑลนี้ เกล้าฯ จะพยายามสั่งสอนให้มีความรู้การงานรับราชการโดย
สมควรในหน้าที่เสื่อมจะเยียวยาได้ จึงจะขอรับพระทานย้ายข้าราชการในมณฑลกรุง
เก่ามาใช้บ้าง

ว่าด้วยการที่จัด

ส่วนที่เกล้าฯ ได้เริ่มลงมือจัดการในขั้นตอนนี้

๑. การมหาดไทยจะได้จัดเจ้าพนักงานออกตรวจแบ่งเขตตำบลหมู่บ้านตาม
ท้องที่ แลกำหนดผู้ใหญ่บ้านซึ่งตั้งไว้โดยผิดพระราชบัญญัติก็จะจัดการเลือกเสียใหม่

กับจะได้ทำทะเบียนชำระราชการกำนันผู้ใหญ่บ้านสมัครพลเมืองให้เป็นหลักฐาน
มั่นคง

๒. การรักษาพระอัยการได้ออกคำสั่ง ห้ามมิให้อำเภอกักขังผู้ต้องหาไว้เกิน
เวลา ๔๘ ชั่วโมง จัดเก็บสำนวนและระเบียบการไต่สวนให้เป็นระเบียบ

ส่วนการโจรผู้ร้ายเล็กน้อยซึ่งเกิดตามตำบลหมู่บ้าน ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านเป็น
ธุระช่วยติดตาม แลให้รีบนำความมาแจ้งต่อกรมการอำเภอ เพื่อจัดการไต่สวน

๓. การสรรพากร ได้เรียกอาชญาบัตรภาษีสุกรและอาชญาบัตรไฟ ซึ่งแต่เดิม
ได้เคยมอบให้กำนันเป็นผู้ออกให้ นั้น มาให้กรมการอำเภอเป็นผู้ออกใบอนุญาต แล
ประกาศตั้งโรงฆ่าสัตว์ขึ้นเป็นของรัฐบาล มิให้ฆ่าที่อื่น กับทำบาญชีของเหลือ
สำหรับตรวจสอบกับต้นข้าวเมื่อน้ำเงินส่งคลังทุกวิกไป

การส่งเงินได้กำหนดขีดขึ้นตามระยะท้องที่อำเภอให้แลไล่ตามข้อบังคับ มอบ
ให้เงินไปพักอยู่ตามอำเภอมีจำนวนมาก ๆ ดังที่เป็นมา

เงินผลประโยชน์แผ่นดินในมณฑลนี้ เกล้าย พิเคราะห์ดูตามท้องที่แลจำนวน
ผลเมือง เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าโปรดให้เปลี่ยนแปลงแก้ไขอาชญาบัตรทั้งปวง เป็น
ต้นว่า อาชญาบัตรค่าน้ำแลภาษีสุกรให้มีอัตราในอาชญาบัตรแลต้นข้าวเหมือนอย่าง
สะแตมป์เช่นอย่างที่ได้ในมณฑลกรุงเก่า จะ เป็นทางป้องกันการบารั้วตรวจจับผิดได้
ง่ายเงินภาษีอากรจะเก็บได้มากกว่าเดิมเป็นอันมาก ทั้งนี้เกล้าฯ จะมีบอกกราบทูล
อีกส่วนหนึ่ง

การคลังนั้นเกล้าฯ ได้ตรวจดูเงินทุกประเภทที่ใช้เกินงบประมาณเป็นจำนวน
เงิน ๑๓๐๐๐ บาทเศษ แลปรารถนเงินที่จะต้องใช้ต่อไปจนกว่าจะสิ้นปีอีกส่วนหนึ่ง จะ
ได้มีบอกขออนุญาตหักโอนใช้เงินที่จ่ายเกินให้เป็นการเสร็จสิ้นเสียตอนหนึ่ง ทั้งใดให้
ทำบาญชีเล็ดเยร์สำหรับรู้ประเภเงินจ่ายตามระเบียบคลัง แลมีรายงานยอดเงินรับ
จ่ายยื่นผู้บัญชาการประจำวัน บรรดาของกลางแลเครื่องราชพัสดุของหลวงที่ไม่มี
บาญชีอยู่แต่เดิมกระทำให้สูญหายไปเสียมากนั้น ได้สำรวจจัดทำบาญชีไว้ที่คลัง
จัดการรักษาให้มั่นคง

ตามที่เกล้าฯ ได้ออกมาตรวจจัดราชการมณฑลปาจิณคราวนี้นับได้ ๒๒ วัน
ได้ตรวจจัดการสนองพระเดชพระคุณเป็นขั้นต้นตามที่ได้กราบทูลมา การตรวจบาง

แห่งไม่มีเวลาที่จะตรวจแบบแผนได้ละเอียด โดยเกล้าฯ มีความมุ่งหมายที่จะได้ตรวจ
ภูมิลำเนาท้องที่ ทั้งความประพฤติข้าราชการอันเป็นทางดำรงจัดการณะเบื้องต้น
เสียก่อนรุดแล้ว จึงมิได้มีเวลาตรวจการงานเมืองหลายวัน ๆ ว่าคงจะทราบตาม
รายงานของพระยาอินทรวชิตโดยพิศดารแล้ว

แลถ้าเกล้าฯ ได้ออกตรวจการท้องที่แลได้จัดข้าราชการประการใดเกล้าฯ จะ
ถวายรายงานให้ทรงทราบครั้งหลัง

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

(เซ็นพระนาม) มรุพงษ์ศิริพัฒน์

ศาลาการมหาดไทย

ที่ ๖๕/๓๐๐

วันที่ ๘ เดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๓

กราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขานุการทรงทราบ

ด้วยเกล้าฯ ได้รับรายงานตรวจราชการพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงพิเศษจัดการราชการ ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลปาดิณบุรี ที่ ๑๘๙/๕๘๓/๙ ลงวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ ว่าได้ตรวจท้องที่แลจัดการราชการแขวงเมืองชลบุรี ในมณฑลปาดิณบุรี มีความหลายประการแจ้งอยู่ในสำเนารายงาน ซึ่งได้ถวายมาพร้อมกับจดหมายฉบับนี้ด้วยแล้ว

ขอฝ่าพระบาทได้ทรงนำความกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ดำรง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

สำเนาที่ ๑๘๙/๕๘๓/๙

ศาลาว่าการมณฑลปาจิณบุรี

แผนกปกครอง

วันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงพิเศษจัดการราชการ
ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลปาจิณบุรีขอพระทานกราบทูล
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทราบฝ่า
พระบาท

๑. ด้วยตามความในรายงานของเกล้าฯ ลงวันที่ ๖ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๒ ซึ่ง
กราบทูลด้วยการตรวจจัดการราชการในเมืองฉะเชิงเทรา เมืองปาจิณ เมืองนครนายก
ในมณฑลปาจิณ ส่วนเมืองชลบุรีถ้าเกล้าฯ ได้ตรวจจัดการประการใด จะถวาย
รายงานให้ทรงทราบนั้น ความแจ้งอยู่แล้ว

ลำดับนั้นต่อมา เกล้าฯ ได้ตรวจจัดการราชการในเมืองชลบุรีแลจัดการที่ควรจัด
ในหัวเมืองที่ได้ตรวจมาแล้วนั้นอีกเป็นหลายประการรายงานตรวจดังจะได้รับพระทาน
กราบทูลต่อไปนี้

๑. ว่าด้วยการเดินทาง

๒. ว่าด้วยการตรวจเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท

๓. ว่าด้วยการตรวจรวมทั่วไปแลการที่จัดตั้ง

ว่าด้วยการเดินทาง

๒. เมื่อฝ่าพระบาทได้โปรดพระทานเรือนนครศรีธรรมราชไปใช้ราชการมณฑล
ปาจิณชั่วคราว เปนพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ เมื่อมีเรือซึ่งใช้เดินทางทะเลได้เป
นการสะดวกแล้ว ครั้นวันที่ ๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๒ เกล้าฯ ได้ไปตรวจราชการเมือง
ชลบุรีด้วยเรือนนครศรีธรรมราช ได้แวะตรวจที่เมืองแลตาม ท้องที่อำเภอในทางทะเล
แลตรวจอำเภอซึ่งอยู่ทางบกด้วย การตรวจเมืองชลบุรีตามรายงานฉบับนี้ รวมกล่าว
เปนสองคราวคือ ในคราวก่อนมาตรวจเมื่อวันที่ ๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๒ คราวนี้มา
ตรวจเมื่อ วันที่ ๑๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๒ ซึ่งมาสอบไล่่นักเรียนในประโยคมณฑลด้วย
มีรายวันแลระยะทางแจ้งอยู่บาญชีข้างท้ายนี้

ว่าด้วยการตรวจเงาะทองที่

๑. ที่ว่าการเมืองชลบุรีตั้งอยู่ตำบลท้ายบ้านใต้ตลาดลงมา ที่ว่าการเมืองเป็นรูปทรงปั้นหยาชั้นเดียวขนาดย่อม กองบัญชาการแลกองมหาดไทยกองรักษาพระอัยการรวมทำการอยู่หลังเดียวกัน

๒. หลังเหนือขึ้นมาเป็นรูปทรงปั้นหยาไม่มีมุข เป็นที่ทำการสรรพากรแลคลัง

๓. อีกหลังหนึ่งเป็นรูปทรงปั้นหยาชั้นเดียว เป็นที่สำหรับข้าราชการไปมาพักอาไศรย

๔. ได้ที่ว่าการเมืองลงมาเป็นศาลแลโรงพักตำรวจภูธรอยู่แถวเดียวกัน มีถนนเดินด้านหน้า

๕. ที่ว่าการอำเภอเมืองอยู่เหนือที่ว่าการเมืองขึ้นไปจดกับโรงพัก

๖. เรือนจำอยู่ด้านใต้ต่อโรงพักตำรวจภูธรด้านหลัง

๗. ที่พักผู้ว่าราชการเมืองเป็นรูปทรงปั้นหยาไม่มีมุข

๘. แลมีถนนใหญ่กว้างขวางยาว ๔ วา เมืองตลอดมาแต่ตลาดผ่านหน้าเมืองจนโรงพักตำรวจภูธร ถนนสายนี้แต่เดิมมาพวกพ่อค้าเกวียนอาไศรยขึ้นเกวียนบรรทุกสิ่งของจากบ้านปามาขายให้แก่ลูกค้าบรรทุกลงเรือที่ท่าหน้าเมือง ซึ่งชุดเป็นลำคลองเข้ามาจากทะเล เกล้าย เห็นว่า ที่ค้าขายมาปนอยู่กับที่ว่าการบ้านเมืองเช่นนี้ดูไม่สมควรจึงได้สั่งพระศรีสมุทโกศให้แนะนำแก่พ่อค้าเกวียนตัดทางให้ไปลงที่ท่าข้างคลองที่ชุดใหม่ทางตลาด ได้ที่ว่าการเมืองชลบุรี ซึ่งเป็นทำเลอันดีเหมือนกัน

สถานที่เหล่านี้สร้างไว้ตั้งแต่พระยามหิบาล เป็นผู้ว่าราชการเมืองบ้าง พระยาชลบุรานุรักษ์บ้าง

ส่วนที่พระศรีสมุทโกศก่อสร้างซ่อมแซมเมื่อระหว่างมารับราชการเมืองชลบุรีคือ

๑. ได้ทำรั้วไม้จริงโดยรอบที่พักผู้ว่าราชการเมืองกับทำสวนดอกไม้ข้างที่พักผู้ว่าราชการเมืองแห่งหนึ่ง

๒. ปลุกที่ปักชำราชการขึ้นใหม่อีก ๒ หลัง รูปทรงปั้นหยาชั้นเดียวมีมุขด้านหน้าเป็นที่พักปลัดเมือง ๑ หลัง ที่พักเจ้าพนักงานสรรพากร ๑ หลัง ที่พัก ๒ หลังนี้ปลูกอยู่แนวเดียวกับที่พักผู้พิพากษาซึ่งปลูกไว้แต่เดิม เสียแต่มีมุขไม่ได้ปูพื้น คงวางบันไดกับพื้นดินอยู่ในร่วมนุชนั้นทำให้ชันเฉลียงคับแคบ

๓. ได้ตัดถนนแต่ถนนขวางหน้าว่าการเมือง ตรงลงไปในทะเลยาว ๘ เส้น ๑๒ วา กว้าง ๓ วา ได้ขุดคลองสองข้างกว้าง ๑ วายาวเท่ากับถนน เอามูลดินขึ้นถมถนนลำคลองนั้น เวลานั้นทะเลขึ้นเรือฉลอมขนาดกลางไปมาได้สะดวก ถนนสายนี้มีที่ติดคือ กลางถนนเป็นแอ่งทำให้น้ำขัง ทั้งเป็นที่ขัดขวางจะปิดกวาดรักษายาก ได้สั่งให้ผู้ว่าราชการเมืองถมแก้ไขใหม่ แลปลูกต้นไม้โกงกางสองข้างถนนถ้าต้นไม้โตงามจะเป็นที่ร่มรื่นสะอาดดี

๔. พระศรีสมุทโกศได้บอกบุญเรียไรตามบรรดาข้าราชการแลพ่อค้าราษฎรได้เงิน ๑๕๑๒ บาท ทำสะพานด้วยไม้จริงต่อจากถนนลงไปในทะเลโดยยาว ๖ เส้น ๑๕ วา โดยกว้างของสะพาน ๑ วา ๑ ศอก

สะพานที่พระศรีสมุทโกศจัดทำขึ้นใหม่นี้ดีกว่าสะพานอื่น ๆ บรรดาที่มีในเมืองชลบุรี ซึ่งถนนแลสะพานขึ้นหน้าเมือง ดูจงให้บ้านเมืองเป็นที่สง่างามกว่าเดิม ควรชมผู้ว่าราชการเมืองที่ได้เอื้อเฟื้อจัดการสร้างสะพานนี้ขึ้นเป็นสาธารณประโยชน์ แต่เกล้าฯ มีความเสียใจในการก่อสร้างบ้านเมือง ซึ่งแต่เดิม ๆ ได้กระทำลงโดยความเห็นของผู้บัญชาการตามนิยมเป็นกาลสมัย จึงทำให้สถานต่าง ๆ ที่ปลูกลงนั้นไม่เป็นระเบียบผสมกับไชยภูมิที่เช้นกับในเมืองชลบุรี ที่ว่าการอำเภอแลเรือนจำ ที่พักผู้ว่าราชการเมืองต่างแยกเยื้องกันไม่เป็นอันดับ ใช้แต่เท่านั้น หอทะเบียนที่กระทรวงเกษตรธิการปลูกลงใหม่ ก็ไปอยู่ในป่าแซมใต้โรงพักตำรวจภูธรดูเป็นคนละส่วนกับสถานที่ว่าการเมืองไม่เป็นหมวดหมู่ เกล้าฯ เห็นว่าการปลูกสร้างสถานที่ว่าการบ้านเมืองย่อมเป็นของมั่นคงถาวรนาน จะเป็นสถานที่ของกระทรวงใดปลูกสร้างก็ดี ควรอยู่ในระเบียบอันเดียวกันจึงจะเป็นภูมิสถานบ้านเมือง เกล้าฯ ตั้งใจว่าเมื่อหม่อมเจ้าอนุชาติศุขสวัสดิ์ทำเยเนราลแพลนที่เมืองฉะเชิงเทราแล้ว จะได้มากระทำที่เมืองชลบุรีแลจะได้นำถวายทอดพระเนตรภายหลัง

อนึ่ง เกล้าย ได้ไปตรวจที่ตำบลแหลมแท่น เห็นเรือนสองหลังแฝดซึ่งหลวง
ฤทธิศักดิ์ชลเขตร์ปลูกไว้ เมื่อคราวสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวีเสด็จประพาส
ชั่วคราว แล้งทิ้งไว้จวนจะทรุดโซม เกล้าย ได้สั่งให้พระศรีสมุทโกศรีออกมาปลูกที่
ชายทะเลหน้าเมือง เป็นที่พักเมื่อเวลาสมเด็จพระพาศเมืองชลจะได้เป็นที่ประทับ ถ้าไม่
เสด็จจะได้ไว้เป็นที่พักเจ้านายแลข้าราชการ แต่ที่ดินชายทะเลหน้าเมืองชลบุรีเป็นที่ว่าง
บ้าง เป็นป่าแซมบ้างนั้น ผู้ว่าราชการเมืองแจ้งว่ามีราษฎรขอจับจองหลายราย เห็น
ด้วยเกล้าฯ ว่าที่แห่งนี้เป็นชนานาเมืองควรรักษาไว้เป็นที่รัฐบาลเพื่อจะปลูกสร้างถนน
ที่ต่อไปภายหน้าไม่ควรอนุญาตให้เป็นของเอกชน เกล้าย ได้สั่งให้ผู้ว่าราชการเมืองปัก
เขตที่ไว้

ระเบียบการในที่ว่าการเมืองชลบุรีหาได้มีการประชุมเสนอสังฆการไม่ คง
เสนอเป็นครั้งคราว เกล้าย ได้จัดให้ประชุมกันตามระเบียบ แลได้นั่งเป็นประธานใน
การประชุม ทั้งได้อธิบายประโยชน์แห่งการประชุมให้ผู้ว่าราชการเมืองกรมการทราบ
ดุจที่ได้จัดมาแล้วในเมืองปาจิณนั้น ประการหนึ่งการงานในเมืองนี้ แต่เดิมมาใน
แผนกหนึ่งมิได้แบ่งแยกหน้าที่ว่าผู้ใดจะรับผิดชอบในการอย่างใดเป็นเหตุให้ก้าวก่ายนำ
ที่ก้าว เกล้าย ได้จัดป้อนหน้าที่เสียพนักงานตามข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองตา
มทพเนียบหน้าที่ไว้

ส่วนการงานตามแผนกต่าง ๆ ในที่ว่าการเมืองนั้น

การมหาดไทย

๑. การมหาดไทย ทะเบียพกำนันผู้ใหญ่บ้านสามะโนครวก็ยังไม่ได้จัดทำขึ้น มี
แต่ทะเบียนข้าราชการทำไว้ แต่ตำแหน่งกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยรองกรมการชั้นเสมียน
พนักงานหาทะเบียนไม่ เมื่อเปลี่ยนแปลงหรือจำแนกบางที่ก็ไม่ได้แก้ไขหักโอน แต่
ถึงกระนั้นก็ยังนับว่าพอเป็นเค้าซึ่งเมืองอื่นในมณฑลนี้ยังไม่มี แลทะเบียน
ข้าราชการนี้ก็ยังมีคำสั่งส่งแบบบาญชีแลใบวุฒิมาให้แล้ว จึงได้ชี้แจงให้เป็นที่เข้าใจใน
วิธีที่จะทำต่อไป

๒. การเก็บหนังสือราชการในเมืองนี้ เก็บเป็นส่วนเช่นวิธีเก็บใน
กระทรวงมหาดไทย

๓. การรักษาที่ว่าการจัดวางเครื่องใช้ไม่เหมาะสม มีเศษกระดาษาทิ้งอยู่ตามที่ต่าง ๆ ได้สั่งให้จัดการรักษาโดยกวาดขึ้นขึ้น แลให้จัดห้องกลางเป็นที่ประชุมสังฆการ ส่วนปกครองท้องถิ่นนั้น กำหนดผู้ใหญ่บ้านได้ตั้งโดยฉะฉานซึ่งผู้บัญชาการเลือกแต่ผู้เดียว มิได้ประชุมราษฎรเลือกตามพระราชบัญญัติมีอยู่บ้าง แต่เป็นครั้งที่ได้จัดไว้ก่อนเวลาที่พระศรีสมุทโกศมารับราชการเมืองนี้ การแบ่งท้องที่ยังไม่มีกระดาษาป้าย แลเลขหมายตำบลหมู่บ้าน เกล้าฯ ได้สั่งให้ออกตรวจแลจัดการต่อไปแล้ว

การรักษาพระอัยการ

๑.การรักษาพระอัยการนั้น ได้จัดแบ่งส่วนสำนวนเปนหมวดหมู่แต่โดยมาก สำนวนที่แบ่งไว้ยังไม่ตรงหมวด ได้บันทึกเก็บสำนวนแบ่งหมวดให้ดูเปนตัวอย่าง แลชี้แจงให้เจ้าหน้าที่เข้าใจตามลักษณะการ

๒.ระเบียบการไต่สวนได้ตรวจดู มีผู้ต้องหาคุมขังอยู่นาน ๆ ก็มีการไต่สวนคดี ในหน้าที่พนักงานอัยการนี้ ตามพระราชกำหนดกฎหมายเจ้าพนักงานมีอำนาจที่จะ คุมขังผู้ต้องหาไว้ไต่สวนได้ตามเวลาอันสมควรแก่ระยะท้องที่ไกลแลใกล้ แต่ เหตุขัดข้องอย่างใดนั้นจะต้องมีหลักให้ตรวจสอบได้ เกล้าฯ จึงได้ทำจดหมายเหตุ กำหนดนัดทำการไต่สวน หรืออำนวยการคดีในศาล มีวันนัดล่วงหน้าคล้ายรายวันนัด ทำการที่อำเภอ เพื่อผู้บัญชาการจะได้ตรวจสอบคอยตักเตือนเนื่อง ๆ อนุโลมตาม ข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองข้อที่ ๑๐๖ หมายเลข ๔ ซึ่งมีความว่า ให้พนักงาน อัยการจดหมายเหตุชี้แจงการไต่สวนคดีว่าเรื่องใดได้จัดการไปอย่างไร หรือขัดข้อง เพราะเหตุใดให้ผู้ว่าราชการเมืองทราบเสมอ ทั้งนี้ได้จัดทำไว้ที่กองอัยการมณฑลแล้ว เมื่อมาตรวจเมืองชลจึงได้จัดวางระเบียบเช่นเดียวกัน

๓.ส่วนของกลางนั้นเปนการสะสมอยู่แต่เดิมหลายสิ่งจนไม่ทราบเกล้าฯ ว่า เรื่องนั้นไม่สูญหายติดขัดอย่างไร ซึ่งเกล้าฯ ได้มีคำสั่งมาให้ผู้ว่าราชการเมืองตรวจไต่ สอนแต่ก่อนแล้ว ครั้นเมื่อมาตรวจคราวนี้ได้จัดวางระเบียบบัญชี แลให้ผู้รักษาของ กลางทำใบรับไว้เปนหลักฐาน แลการไต่สวนของกลางนี้ย่อมมีเวลาที่สุทธเขตการไต่ สอนเช่นครบประกาศโฆษณาเปนต้น แลการที่ยึดของกลางไว้นั้น ตามทางที่ดีต้องมี ข้ออ้างว่าได้ยึดไว้เพื่อการติดขัด หรือจะจัดการอย่างใดเช่นตัวคนเหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงได้จัดทำจดหมายเหตุกำหนดนัดทำการไต่สวน ให้มีกำหนดเวลาเช่น ตัวคน แลจัดการตามข้อบังคับของกลางเพื่อมิให้สละค้างคั่งเกินเวลา

๔.การโจรผู้ร้ายในเมืองนั้นแต่ต้นปีมามีโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ ๑๓ ราย โจรผู้ร้ายเล็กน้อย ๒๖๕ ราย แต่ทั้งนี้เปนคดีที่ได้มาไต่สวนในหน้าที่อัยการ ส่วนเหตุที่เกิดตามอำเภอไม่ได้ตัวผู้ร้าย คงไม่รวมกับยอดนี้ จำนวนความทั้งนี้ พนักงานอัยการได้ฟ้องศาล ๙๘ เรื่อง โจทย์ฟ้องแจ้ง ๑๓ เรื่อง ต้องชั่งระหว่างไต่สวนพอโทษปล่อย ๓๙ เรื่อง ไต่สวนไม่ได้ความจริงปล่อยไป ๑๐๗ เรื่อง รวมความที่ปล่อยไป ๒๕๗ เรื่อง คงค้าง ๒๑ เรื่อง แต่ที่ฟ้องศาลอัยการคงชนะ ๕๒ เรื่อง คงแพ้ ๓๒ เรื่อง เทียบกับความชนะมากกว่าแพ้ ๒๐ เรื่อง ในเมืองนี้การลอบทำร้ายกันเปนมากกว่าวิวาทโดยซึ่งน่า ถ้าเทียบตามเหตุที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดในเมืองพนศมากกว่าอำเภออื่น

๕.การสารบบาณูชีก็ทำถูกบ้างผิดบ้าง แต่คงมีเข้าใจผิดน้อยในเวลานี้ขุนอินจำเมืองซึ่งเป็นคนเมืองระยองมากับพระศรีสมุทโกศเปนพนักงานอัยการ ความรู้แลความอุสาหะต่อการทำงานในหน้าที่ก็จัดว่าเปนพอใช้ เห็นด้วยเกล้าฯ ตามอัตรางบประมาณยกบัตรเมืองมีเงินเดือนละ ๑๕๐ บาท เกล้าฯ ได้สั่งให้เพิ่มเงินเดือนให้ขุนอินจำเมือง อีกเดือนละ ๒๐ บาท รวมกับเดิมเปนเดือนละ ๑๒๐ บาท

การเรือนจำ

๑.เรือนจำเมืองชลบุรีรูปทรงปั้นหยาชั้นเดียวทำด้วยไม้กระยาเลยสองหลังค่อมงสังกะสีมีโรงงานอยู่หน้าเรือนจำแลมีที่ว่าการแลเรือนพักพวามรงค์อยู่มุมข้างใน แต่รั้วใช้ไม้เบญจพรรณโตราว ๑ กำ มาเลี่ยมปลายปักเปนแถวคล้ายกับค้าย นากลัวไม้รั้วจะกลายเป็นอาวุธเกล้าฯ ได้สั่งให้พระศรีสมุทโกศทำงบกะประมาณทำรั้วตารางเสียใหม่ใช้คร่าวไม้จริงกันด้วยสังกะสี แต่เรือนจำสองหลังนั้นได้กันเปนห้องเณาะนักโทษหญิงแลชาย แยกนักโทษระหว่างจำคุก ระหว่างพิจารณาการรักษาสะอาดมาก สังเกตดูนักโทษไม่สู้ป่วยไข้

๒.ในเวลานี้หลวงชลอาณาเปนพวามรงค์ ระเบียบการฝึกหัดใช้บอกให้ทำท่าทางอย่างทหารดูไม่พร้อมเพรียงกันได้จัดให้ใช้นกหวีดเปนเครื่องสัญญาณให้ขานชื่อให้ถูกตามวิธี ที่ควรชมเปนพิเศษก็คือนักโทษคนใดต้องรับมาก็ครั้งทำเปนบั้งติดไว้กับหลังเสื้อเปนเครื่องหมายโทษบั้งละครึ่ง

๓.แบบแผนแลสารบบาณูชีถูกบ้างผิดบ้าง แต่เลขหมายรายตัวโทษไขว้สับสนกัน ได้ชี้แจงให้แก้ไขใหม่

๔.การเลี้ยงดูนักโทษก็พอสมควรไม่สู้กันดารนัก แต่การจ่ายเงินค่าเบี้ยเลี้ยง คิดถัวตามรายตัวถึงวันละ ๗ อัฐ ซึ่งเกินกว่าอัตราไป ๑ อัฐ แลได้ความว่าจัดซื้อเข้า สารเห็นว่าเปนการเปลือง ได้สั่งให้จัดซื้อเข้าเปลือกมาให้นักโทษสีซ้อเอง ราคาถูก กว่ากันมาก ทั้งได้ปลายเข้าแลกลับใช้ด้วย

การเรือนจำในมณฑลปาจิณบรรดาที่ได้ตรวจมาแล้วในเวลานี้ไม่มีเมืองใด ดีกว่าเมืองชลบุรี เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าหลวงชลอาญาเป็นคนมีอุสาหะกระทำการงาน ในหน้าที่ทั้งการงานโยธาดี ควรเปนพวามรงค์ชั้นที่สองอย่างต่ำได้ เกล้าฯ ได้ตั้งไป ในงบประมาณสำหรับศก ๑๒๓ แล้ว

การสรรพากร

๑. การสรรพากรในเมืองนี้ นายจุเปนพนักงานสรรพากร ว่าด้วยแบบพอมก็มี บัญชีเปนหลักดีกว่าที่เมืองฉะเชิงเทรา แต่การจำหน่ายแบบพอมไปตามอำเภอมี ใบสำคัญรับบ้างไม่มีบ้าง ได้ตรวจแบบพอมตามบัญชีสอบกับของเหลืออีกชั้นหนึ่ง ส่วนซึ่งจำหน่ายไปตามอำเภอก็ได้ตรวจสอบที่อำเภอเมืองลองดูอำเภอ ๑ คงถูกต้อง ตรงกันทั้งสองแห่ง

แต่ในเมืองชลบุรีนี้ได้ทราบเกล้าฯ ว่าแบบพอมทั้งปวงแต่เดิมมา ข้าหลวงเทศาภิบาลอนุญาตให้ไปเบิกตรงต่อกระทรวงทีเดียวไม่เกี่ยวแก่มณฑล พิจารณาเหตุผลเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นธรรมเนียมอันไม่ดี เพราะบรรดาแบบพอมโดยมาก ย่อมถือเปนตัวเงิน มีประเภทเหมือนแสตมป์ฤชากร ซึ่งเป็นของมีราคาอาจทำ ประโยชน์ได้เพราะฉะนั้นวิธีเบิกจ่ายจึงต้องจัดให้สรรพากรมณฑลเปนเจ้านาที่แก่ หัวเมือง ๆ ก็เปนเจ้านาที่อำเภออีกชั้นหนึ่ง กล่าวคือถ้าได้จ่ายให้เจ้าพนักงานหรือ กรมการอำเภอไปแล้ว ต้องทำเปนใบขึ้นตามราคาอนุโลมเหมือนทำหนังสือหนี้ยืมเงิน ไป เมื่อเก็บเงินนำส่งก็เหมือนกับใช้หนี้ ต้องหักบัญชีหนี้เสมอไปจนกว่าจะครบ จำนวนในใบขึ้น แลจัดทำเปนบัญชีรู้ของเหลือไว้อีกชั้นหนึ่งสำหรับตรวจสอบได้ทันที เปนความรับผิดชอบของเจ้าพนักงานจัดการรักษางวดขึ้นขึ้น เพราะหายไปก็จะต้อง ใช้ตามราคา

อาไศรยเหตุที่เกล้าฯ ได้กราบทูลมานี้ ตามรายงานฉบับก่อนเกล้าฯ จึงได้กราบทูลว่า อาชญาบัตรเก็บเงินภาษีอากรทั้งปวงบรรดามีพิกัตпенอัตราอยู่แล้วนั้น เช่นค่าน้ำภาษีสุกร เป็นต้น ควรจัดให้มีราคาเหมือนตัวเงิน เช่นแสตมป์ฤชากรเป็นการตรวจตราง่าย แลจะได้จัดระเบียบวิธีเบิกจ่ายแบบพอมตามที่ได้กราบทูลมานี้ ป้องกันมิให้เงินพระราชทรัพย์ตกเรียเสียหาย

๒. แต่ระเบียบจัดการเก็บภาษีอากรในเมืองชลบุรี การที่จัดเช่นภาษีสุกรได้ลองคิดเทียบดูในอำเภอเมืองวัน ๑ ฆ่าสุกรราว ๘ สุกร ถ้าพิเคราะห์ตามท้องที่แลพลเมืองก็พอสมควรกัน ภาษีอากรอื่น ๆ ระเบียบจัดการยังเห็นห่างอยู่ แลข้อสำคัญเจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่ตั้งแต่เจ้าพนักงานสรรพากรเมืองแลกรมการอำเภอไม่ได้ออกตรวจตราเพราะฉะนั้นในมณฑลนี้คงดีตรวจจับเรื่องลอบลักทำผิดการภาษีอากรได้สืบถามตามอำเภอไม่ว่าใครมี

๓. เงินภาษีอากรในเมืองชลบุรี ตั้งแต่ต้นปีมาจนถึงวันที่ ๘ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๒ เงิน ๑๔๘๕๕๗ บาท ๑๔ อัฐ ๕๐ เปี้ย

๔. เมืองชลบุรีนี้มีด่านภาษีซึ่งกรมศุลกากรตั้งให้มาเปนสาขาอยู่ที่บางปะกงแห่งหนึ่ง ขุนศรีรัตน- -กรเปนเจ้าพนักงาน ได้สืบถามได้ความว่าด่านแห่งนี้ตั้งเก็บเข้าเปลือกหรือเข้าสารซึ่งมีผู้บรรทุกผ่านไป กล่าวคือที่ตำบลบางปะกงปากน้ำของเมืองฉะเชิงเทรา เกรงว่าพ่อค้าจะบรรทุกเข้าออกจากปากน้ำบางปะกงแล้วส่งเรือไปนอกพระราชอาณาจักร ไม่ได้เก็บภาษีที่กรุงเทพฯ เพราะฉะนั้นจึงตั้งเก็บภาษีเสียชั้นหนึ่ง เรียกค่าภาษีเกวียนละ ๒ บาท ค่าตรวจ ๑ สลึง ถ้าเข้าที่ได้เสียภาษีจากที่นั่นแล้ว บรรทุกเข้าไปกรุงเทพฯ แล้ว กรมศุลกากรได้เห็นตัวซึ่งเสียภาษีแล้ว ก็ลักหลังมาให้คืนเงินภาษีให้ คงเรียกแต่ค่าตรวจไว้เท่านั้น

อนึ่งบรรดาโรงสีกลไฟในเมืองฉะเชิงเทรา ได้ทราบว่าการกรมศุลกากรจัดเสมียนไปกำกับตรวจจำนวนเข้าเมื่อซึ่งลงบรรทุกเรือทุกโรงสี แลอีกอย่างหนึ่งตั้งด่านสำหรับตรวจเรือเข้านี้ที่ตำบลปากน้ำสำหรับตรวจเรือที่บรรทุกเข้าไปขายกรุงเทพฯ เปนด่านผลประโยชน์อันสำคัญ เสียพ่อค้าได้ปนกันมาก เจ้าของท้องที่ไม่มีอำนาจที่จะตรวจตราว่ากล่าวระงับได้ ถ้ารวมอยู่ในท้องที่ได้ เห็นว่าจะเปนที่เรียบร้อย เกล็ดฯ เห็นว่าเปนการอันอยู่ในพื้นบ้านเมืองตามระเบียบอันดี ถ้ามอบให้เจ้าของท้องที่อำนวยความสะดวก แลจะได้ไต่สวนตรวจเก็บให้ถ้วนถี่ แต่ในชั้นต้นนี้เกล้าฯ

ยังไม่มีความรู้พอ จะได้ไต่สวนเหตุผลแลวิธีการต่อไป ถ้าได้ความชัดเจนจะจัดอย่างใด จะได้ทำรายงานกราบทูลโดยฉะฉานครั้งหลัง

๑. เมื่อเกล้าฯ ไปตรวจราชการทางทะเลได้แวะที่บ้านเจ้าภาษีฟองจะละเม็ด ตำบลเกาะครามจึงได้ไต่สวนวิธีการเรื่องนี้ ได้ความว่าภาษีฟองจะละเม็ดนี้ เจ้าภาษีได้รับผูกขาดมาจากกระทรวงพระคลังแลมีข้อสัญญาให้เจ้าภาษีเลี้ยงจิตจุนปลอยลงในทะเลเพื่อเป็นพืชพันธุ์พรรณปี ๑ ราว ๕๐๐ ตัว เกळाฯ เห็นว่าได้จัดการรักษาพืชพันธุ์พรรณดังนั้นก็ดีอยู่ แต่เกรงว่าเจ้าภาษีจะกระทำโดยเสียไม่ได้ เพราะเป็นการผูกขาดชั่วปีหนึ่ง เหมือนทำประโยชน์ไว้ให้ผู้อื่น เพราะฉะนั้นเกล้าฯ เห็นควรให้ปลอยจิตจุนเป็นพืชพันธุ์พรรณปีหนึ่งไม่ต่ำกว่า ๒๐๐๐ ตัว แลจิตจุนที่ปลอยนั้นต้องเลี้ยงไว้ไม่ต่ำกว่า ๓ เดือนจนกล้าแขง มิฉะนั้นถึงปลอยไปก็เปนเหยื่อแก่ปลา แลเมื่อเวลาจะปลอยจิตจุนในทะเลต้องปลอยต่อหน้าเจ้าพนักงานตามกำหนดเวลาที่เจ้าพนักงานจะออกไปกำกับกระทำการ ถ้าเปนได้ดังนี้เงินภาษีจะทวีขึ้นในภายหลัง

การคลัง

๑. คลังเมืองชลบุรีนี้ นายซึ่งเปนเจ้าพนักงาน ได้ตรวจสอบตัวเงินคงคลังมีอยู่เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๖๔๙๔๕ บาท ๔๐ อัฐ แต่ดวงแสตมป์ธนาคารได้ตรวจสอบกับบาญชี ดวงแสตมป์ชนิด ๔ บาท เกินจากบาญชี ๑ ดวง ชนิดราคา ๑ บาทขาดหายไป ๔๐ ดวง เจ้าพนักงานคลังยอมรับใช้ ทั้งนี้เห็นจะเป็นด้วยความสะเพร่าคงไม่เปนถนอโกง

๒. ระเบียบบาญชีทั้งปวงทำถูกต้องโดยมาก แต่การบังคับบัญชาระหว่างผู้ว่าราชการเมืองแลพนักงานคลังไม่สู้จะดีเจาขาด เช่น ผู้บัญชาการสั่งให้รับเงินฝากของศาลเปนต้นในเหตุควรรับ-ฝากก็ดี จ่ายดีดีในราชการ พนักงานคลังไม่ยอมทำตามก็มีบางราย เห็นว่าเปนอันไม่ดีที่ทำให้เสียราชการได้ เกळाฯ ได้ชี้แจงเหตุผลแลสั่งสอนเข้าใจแล้วหวังว่าจะเปนที่เรียบร้อยได้

๓. แต่ที่เก็บรักษาเงินนั้น เวลาเก็บไว้ที่บ้านผู้ว่าราชการเมืองไม่สมควรแก่ทางราชการ เกळाฯ ได้สั่งให้พระศรีสมุทโศภคะประมาณเงินเพื่อทำที่เก็บเงินที่ห้องกลางระหว่างที่ทำการสรรพากรกับคลังต่อกัน

การศาลเมืองชลบุรี

ศาลเมืองชลบุรีนี้ หลวงวรภาพประพันธ์ เป็นผู้พิพากษานายทองแปน ผู้พิพากษารอง ระเบียบการในวิธีเก็บสำนวนเดิมเป็นการเหลวไหลไม่เรียบร้อย สำนวนในศาลหาย พระอนุยุตร, มาได้ส่วนได้ความว่าเกี่ยวข้องกับนายชายยกรบัตร ศาลได้ให้อัยการฟ้องคดีต่อศาลแล้ว ต่อไปพระอนุยุตร จะได้ละมือจัดการตาม ระเบียบที่ศาลมณฑล

อำเภอเมือง

๑. อำเภอนี้ที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ใต้โรงพักโทรเลขจเหนือที่ว่าการเมือง ขุนชนา อักษรเป็นนายอำเภอ การรักษาสถานที่ไม่สู้สะอาด มีเศษกระดาษทิ้งอยู่บ้าง แต่ค่อย ชั่วกว่าอำเภอในเมืองฉะเชิงเทรา

๒. ระเบียบแบบแผนสารบบบาญชียังทำผิดมาก เช่น รายงานนัดทำการ ไม่ ค่อยได้นัดลงไว้ แลเมื่อการแล้วไปหรือทำไมทันบางเรื่องไม่ได้โอนเลื่อนนัด รายงาน ประจำเดือนก็มีผิดหลายแห่งทะเบียพกำหนดผู้ใหญ่อลลัมในครัวได้ลงมือทำไว้อย่างต่าง อีกสองสามตำบล

๓. การโจ้ผู้ร้ายแต่ต้นปีมาจนถึงวันนี้ ๓๐ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๒ คือ โจ้ ผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ ๖ เรื่อง ได้ตัวผู้ร้าย ๕ เรื่อง ไม่ได้ตัว ๑ เรื่อง

โจ้ผู้ร้ายเล็กน้อย ๑๓๖ ราย ได้ตัว ๑๐๒ ราย ไม่ได้ตัว ๓๔ ราย แต่จำนวน โจ้ผู้ร้ายเล็กน้อยที่มีตามรายงานประจำเดือนเพียงเท่านี้ไม่ตรงกับความจริง เพราะที่ เจ้าทรัพย์เขามาขอตราสินอำเภอหาลงในรายงานไม่ การไต่สวนความอาญาไม่รู้จัก กะประเด็นอันเป็นข้อทุ่มเถียงแลความแพ่งที่ชำระเปรียบเทียบมีจำนวน ๒๖๔ เรื่อง ยอมแล้ว ๑๑๙ เรื่อง ไม่ตกลง ๔๔ เรื่อง ยกเลิก ๖๑ เรื่อง แต่จำนวนความแพ่งนี้ไม่ จริงเหมือนกัน เพราะลงเลขหมายลำดับเรื่องเรียงตัวจำเลย ถ้าเรื่องใดจำเลยหลาย ๆ คนจำนวนความก็มากขึ้น

การไต่สวนความอาญานี้ ข้อสำคัญเป็นความรู้ของผู้ไต่สวนแต่เมื่อระฤกถึงวิธี พิจารณาในศาล ๆ ใช้วิธีชี้สองสถาน หยิบยกประเด็นโจทก์จำเลยออกมาเทียบเคียง กัน เป็นการง่ายสะดวกเมื่อสืบพยาน เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรมีแบบกะประเด็น สำหรับให้กรรมการอำเภอจะดี

อนึ่งแบบสารบาญถ้อยคำสำนวนสำหรับบันทึกสำนวนที่ใช้อยู่สำหรับอำเภอเวลานี้ มีประโยชน์เพียงแต่เป็นบาญชีสำนวน แลบันทึกเหตุโดยย่อทุก ๆ อำเภอ ยังใช้รายงานนำส่งสำนวนอีกชั้นหนึ่งเป็นที่เสียเวลา ถ้าทำแบบ ๆ เดียวรวมกัน คือ ๑ ตอนต้นเป็นแบบกะประเด็นซึ่งสองสถาน ๒ ตอนกลางเป็นรายงานบอกเหตุการณ์ที่จัดทำ ๓ ตอนปลายเป็นสารบาญบาญชีถ้อยคำสำนวน

ทั้งนี้จะง่ายสะดวกมีประโยชน์แก่การได้ส่วนมาก เกล้าฯ จะทำแบบมีใบบอกส่งมาถวายภายหลัง

๑. การเก็บภาษีอากรในอำเภอนี้ ตั้งแต่ต้นปีมาจนถึงวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๒ เป็นเงิน ๕๘๙๑๒ บาท ๗ อัฐฝส แต่กรมการอำเภอเมืองนี้ เมื่อเวลาไปตรวจดูตั้งใจรับค่าชี้แจงแลเข้าใจการงานได้ง่าย

อนึ่งเกล้าฯ ได้ประชุมอำเภอชี้แจงในการลักหมายดำเนินแลทำตัวรูปพรรณอย่างใหม่ได้ลงมือทำเป็นตัวอย่าง แต่มีข้อสำคัญด้วยการผสมหมึก คิดด้วยเกล้าฯ ว่าถ้าไว้ใจกรมการอำเภอจะลักติดบ้างไม่ติดบ้าง ก็จะเป็นที่เสื่อมเสียปลอมแปลงง่าย คิดด้วยเกล้าฯ ว่าถ้าได้ผสมหมึกแจกไปตามหัวเมืองแลอำเภอจะเป็นการดี

๒. เกล้าฯ ได้ไปตรวจที่สถานอ่างศิลา ได้ทราบเกล้าฯ ว่าถ้ามีผู้ใดมาพักอยู่ ผู้รักษามิได้รับเสนอร้องเรียนต่อผู้ว่าราชการเมืองในเวลาอันสมควร ถ้ามีผู้มาขออนุญาตพักต่อ(ว่าราชการเมืองในเวลาที่ไม่รู้สึกกัน บางทีจะทำให้ฟ้องกันได้ แลการรักษาสถานก็ไม่สะอาดเป็นที่พอใจ

เกล้าฯ ได้มีคำสั่งไปยังผู้รักษาให้จัดระเบียบการใหม่กล่าวโดยย่อคือ ให้จัดการรักษาให้สะอาด แลถ้าผู้ใดมาพัก มีทองตราหรือหนังสืออนุญาตผู้ใดมาก็ดี ให้รับเสนอต่อผู้ว่าราชการเมือง

อำเภอเมืองพนัศ

๑. เมืองพนัศนี้ เป็นเมืองป่าต้องไปทางบกด้วยพาหนะม้าที่ว่าการอำเภอเมืองพนัศตั้งอยู่ในระหว่างที่ราษฎรเหนือโรงทหารเรือเก่า มีโรงพักตำรวจภูธรด้วยที่ว่าการอำเภอนี้ตั้งในที่ที่ไม่เหมาะเพราะบ้านราษฎรล้อมอยู่โดยรอบแลเป็นที่จำเพาะจะจัดซื้อขยายให้กว้างขวางเพื่อทำที่พักรวมการอำเภอ หรือทำสนามหญ้าให้เป็นภูมิถานที่ไม่สมประสงค์

๒. ระเบียบการในอำเภอนี้ ว่าด้วยการรักษาสกปรกมาก มีเลื้อหมอนที่นอนของสารวัดคนใช้ทั้งอยู่เกลื่อนกลาด สรรพหนังสือแลแบบพอมทิ้งวางเรียราดไม่เปนหมวดหมู่จนเกือบไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นที่วาระการบ้านเมือง จำเดิมแต่พระอินทราสาถึงแก่กรรมแล้วยังไม่มีตัวนายอำเภอ ขุนประเสริฐปลัดรักษาราชการ ได้ตรวจดูการงานที่ได้ทำไว้

๓. ตั้งแต่ต้นปีมาเกิดโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ ๕ ราย โจรผู้ร้ายเล็กน้อยก็มีชุกชุมแลในท้องที่อำเภอนี้เป็นทำเลป่า มีพวกลาวเขมรสัญจรมาอยู่มาก การปกครองย่อมหนักหน่วงแน่นทางโจรผู้ร้าย ได้เคยตรวจดูนักโทษในตารางเมืองชลบุรี จำนวนนักโทษในเมืองพนัสมากกว่า ๒ ใน ๓ ส่วนของอำเภออื่นในเมืองชล แต่การไต่สวนโจรผู้ร้ายได้ตรวจดูตามสมุดจดหมายเหตุการณ์ไต่สวนได้ตัวโจรผู้ร้ายมากกว่าไม่ได้

๔. การเปรียบเทียบมีความที่เปรียบเทียบไม่ตกลงมาก ได้ความว่าไม่ค่อยได้สืบพยาน เมื่อโจทก์จำเลยมาพร้อม พุดใกล้เกลี่ยไม่ตกลงก็ยกเลิกไป

๕. การเก็บภาษีอากรในอำเภอนี้จัดเก็บยังเห็นห่างมาก ในเดือนนี้เก็บเงินภาษีอากรได้ ๓๐๐๐ บาทเศษ ถ้าแม้ได้จัดการตรวจเก็บโดยถ่วงถี่แล้ว ตามความประมาณด้วยพลเมืองแลท้องที่ คิดด้วยเกล้าฯ ว่า เงินภาษีอากรจะขึ้นเกือบเท่าตัว

๖. การในแผนกมหาดไทยได้ลงมือทำสำมะโนครัวแลทะเบียนฟ้กำนันผู้ใหญ่บ้านแล้วไปมาก ยังค้างอีก ๔ ตำบล แลที่ได้ทำไว้ก็นับว่าถูกมาก

๗. ในเมืองนี้มีตลาดใหญ่เกือบเท่าตลาดเมืองอ่างทอง ท้องที่ก็กว้างใหญ่ บ้านเรือนราษฎรประปราย พลเมืองราว ๒๔๐๐๐ คน ระยะทางจากเมืองชลบุรีโดยพาหนะม้าราว ๕ ชั่วโมง ราษฎรที่มีกิจธุระจะไปมาที่เมืองชลเช่นไปต้องคะดีถ้อยความเปนต้น ย่อมมีความลำบากเพราะถ้าเดินเท้าแล้วกลับไม่ทันต้องค้างคืน ฝ่ายข้างเมืองชลจะมาตรวจตราบ่อย ๆ ก็เป็นที่ห่างไกล การตรวจจึงห่างเวลากว่าอำเภออื่น ๆ ซึ่งเมืองพนัสนิคมเปนท้องที่ใหญ่ แต่ให้ข้าราชการผู้น้อยมาปกครองก็ย่อมเปนการเหลือปากว่าแรงที่จะระงับปราบปรามโจรผู้ร้ายได้

ประการหนึ่งท้องที่เมืองพนัสนิคมเปนทางกลาง เช่น โจรผู้ร้ายทำโจรกรรมจากตนเองปาจิณ หรือเมืองฉเชิงเทรา เมืองชลบุรี ย่อมผ่านทางเมืองพนัสนิคม อำเภอท่าตะกูตโดยมาก เมืองพนัสนิคมมีลำน้ำไปลงที่อำเภอท่าตะกูต เพราะเป็นอำเภอซึ่งพรมแดนกัน

ถ้าพิจารณาตามท้องที่แลจำนวนพลเมือง รวมอำเภอเมืองพนัศ อำเภอท่าตะกูต แล เมืองสนามเข้าด้วยกัน พลเมืองราว ๕๐๐๐๐ เศษ จะจัดเปเมืองใหญ่เรียกว่า เมืองพนัศ ให้มีผู้ว่าราชการเมือง กรมการตามทำเนียบก็ได้เพื่อประโยชน์อันสำคัญ แห่งการปราบปรามโจรผู้ร้าย ซึ่งเมืองนี้เปนบ่อเกิดชุกชุม แลควรแบ่งเป ๒ อำเภอ คือ ๑ อำเภอเมือง ๒ อำเภอท่าตะกูต ๓ แลยกเมืองสนามไชยเขตรจากฉะเชิง เทราอีกอำเภอ ๑ รวมเป ๓ อำเภอ แล้วตัดถนนแต่เมืองพนัศไปลงท่าตะกูต คงให้ อำเภอท่าตะกูตเปท่าของเมืองพนัศเช่นนี้การทางน้ำทางบกจะสะดวกดีทุกครดู มี ประโยชน์แก่การติดตามโจรผู้ร้ายแลค้าขายเพราะอำเภอท่าตะกูตเปที่ประชุมสินค้า มีเรือเสารือใบไปบรรทุกเข้ามาขายตามโรงสีไฟเมือง ๆ

(๕). ส่วนถานที่ว่าการแลที่พักนั้น ในขั้นต้นจะยังไม่ก่อสร้างก่อนก็ได้ เพราะ ถ้าจะตั้งเปเมืองแล้วไม่มีที่ใดจะดีกว่าที่โรงพักทหารเรือในเวลานี้ ใกล้ตลาดแลมีลำ น้ำโอบข้างอยู่เปที่อาไศรยไม่กันดาร ทั้งที่พักโรงทหารก็มีอยู่ ๓ หลังกว้างขวาง ถ้า ยืมจากทหารเรือแลซ่อมแซมเสียให้ดีคงอาไศรยทำการไปพลางก่อนก็เห็นจะได้ แต่ ที่ดินซึ่งปลูกโรงทหาร ได้ทราบเกล้าฯ ว่า ยืมที่ธรณีสงฆ์ของวัดปลูกลงไว้

(๖). ถ้าจะจัดเมืองพนัศดังกราบทูลมาแล้ว ควรต่อสายโทรเลขแยกจากเมือง ชลไปเข้าเมืองพนัศ ระยะทางไม่ลู่ไกลนัก จะเปที่สะดวกแก่การส่งข่าวการงาน

(๗). ตามความเห็นที่เกล้าฯ ได้กราบทูลมาแล้ว ควรรวมตั้งเปเมืองพนัศขึ้น นั้น เปความเห็นอนุโลมตามท้องที่ที่เปทำนาค่านการโจรผู้ร้าย ทั้งจำนวนพลเมือง ซึ่งรวมกันเป ๓ อำเภอก็พอสมควรที่จะจัดเปเมือง เพื่อแบ่งความหนักจากเมือง ชลบุรีที่ห่างไกลไปมาตรวจตรายาก

ประการหนึ่งเงินภาษีอากรในเมืองนี้ แต่ต้นปีมาจนถึงสิ้นเดือนพฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๒ เก็บได้เงิน ๓๗,๐๖๘ บาท ๕๘ อัฐ ยังจะได้ใน ๔ เดือนข้างหน้าอีก ถ้า จัดตั้งเปเมืองตรวจเก็บโดยละเอียดถ้วนถี่คงได้เงินมากขึ้นอีกมาก โดยเกล้าฯ ได้ พิจารณาทำเลการหาเลี้ยงชีพคือการทำไร่การค้าขาย เงินภาษีอากรที่เก็บได้น้อยกว่า ที่ควรจะได้ จะควรตั้งเปเมืองหรือจะควรประการใดแล้วแต่จะโปรด

(๘). ถ้าแม้จะทรงเห็นไปว่า ถ้าจะตั้งเปเมืองใหญ่ขึ้นจะเปลืองพระราชทรัพย์ มาก จะโปรดให้งดรอไว้ยังไม่จัดตั้งก่อนก็แล้วแต่จะโปรดถ้าดั่งนั้นเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า

อำเภอพนัศควรจัดเป็นอำเภอชั้นที่ ๑ เพื่อได้จัดหาข้าราชการที่มีความสามารถปกครองให้สมกับท้องที่ใหญ่เกล้าฯ คิดจะขอพระอนุญาตย้ายหลวงสัจพันธุ์ศิริ ผู้ว่าราชการเมืองพระพุทธรบาทมาเป็นนายอำเภอ ส่วนในศกน้าเกล้าฯ ได้ตั้งเงินเดือนไปในงบประมาณเป็นอำเภอชั้นที่ ๑ อย่างต่ำแล้ว

อำเภอบางพระ

๑. อำเภอที่ตั้งที่ว่าการอำเภอที่บ้านบางพระ หลวงบุรุษคามบดีเป็นนายอำเภอ เมื่อไปถึงที่ว่าการอำเภอ หลวงบุรุษคามบดีกับนายทหารเรือลงมารับที่ท่าหน้า ได้เลยไปตรวจโรงพักทหารเรือ เวลานั้นพระวิชิตไชยศักดิ์ดาฐผู้บังคับกองไม่อยู่ ได้ตรวจดูว่าการ จัดการสะอาดพอใช้ แล้วเลยไปตรวจที่ว่าการอำเภอ ๆ นี้ซึ่งตั้งอยู่บนเนินหลังตลาดทางเดินผ่านในบ้านราษฎร ที่ว่าการอำเภอนี้ตามพื้นที่ซึ่งปลูกแล้วก็ไม่เหมาะสม เพราะห่างไกลริมชายทะเลมาก แต่เป็นการจำเป็นซึ่งหาที่ตามริมทะเลไม่เหมาะสมด้วยมีบ้านเรือนราษฎร จึงตกลงอยู่ตามเดิม แลได้สั่งหลวงบุรุษคามบดีให้ปราบพื้นที่ไว่าการอำเภอให้ราบเสมอกัน แลขอตัดทางข้างบ้านราษฎรเป็นถนนให้กว้างออกไปอีก

๒. ระเบียบราชการอำเภอนี้ แบบแผนผิดมากกว่าอำเภอเมืองการไต่สวนคดีแลการเก็บภาษีอากรยังเห็นห่างมาก เป็นต้นว่า บัญชีรายวันเงินสดภาษีอากร ยอดเงินก็ผิด รายวันนัดทำการเอาการที่ได้ทำแล้วมาจดลงไว้มิได้จดเอาการที่จะทำล่วงหน้า การรักษาสถานหลวงบุรุษคามบดีได้ตกแต่งเป็นที่รับรองมิได้เป็นอยู่ตามปกติ สังเกตดูกรมการอำเภอในอำเภอนี้เอาใจใส่รับคำสั่งแจงการงานคืออยู่ แลหลวงบุรุษคามบดีนี้ถึงแม้วิชาความรู้อ่อนก็จริงอยู่แต่มีองค์คุณความดีอยู่หลายประการ ๑ มีความอุสาห ๒ เอาใจใส่ต้อนรับผู้มีบรรดาศักดิ์เป็นที่พอพระทัย ๓ ติดตามใจผู้ร้ายแข็งแรง

๓. ได้แะที่ตำบลศรีมหาธาเข้าไปเยี่ยมคนไข้ที่ในโรงพยาบาลตำบลนี้ ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวีทรงสร้างไว้ มีจำนวนคนไข้ในโรงพยาบาล ๓ ๗ คน การพยาบาลแลการรักษาสถานสะอาดเรียบร้อยดี

๔. อนึ่ง เมื่อเวลาตรวจการที่อำเภอ พระศรีสมุทโศกผู้ว่าราชการเมืองแจ้งว่ามีราษฎรโดยมากร้องทุกข์ว่า เมื่อได้เข้าไปตัดไม้ในป่าซึ่งบริษัทศรีราชาได้รับเช่าทำ

ต้องถูกเกาะกุมฟ้องร้อง ศาลก็ได้ตัดสินยกฟ้องไปหลายรายแล้ว เป็นที่เดือดร้อน
 ป่วยการทำมาหากินเกล้าฯ ได้สั่งให้ไต่สวน ภายหลังผู้ว่าราชการเมืองส่วนราชการ
 ไต่สวนมาคงได้ความว่าป่าไม้ตำบลนี้บริษัทได้ทำสัญญาแก่ราษฎรให้ตัดไม้เป็นต้นหรือ
 เป็นพื้นมาขายให้แก่บริษัท จะขายให้แก่ผู้อื่นไม่ได้ ถ้าเป็นไม้ พื้นบริษัทคิดแบ่งเอา
 พื้นครึ่งหนึ่ง เช่น ๖ เกวียนแบ่งเอา ๓ เกวียน ในพื้นสามเกวียน ส่วนของบริษัทนั้น
 ราษฎรผู้ตัดฟันต้องขึ้นส่งถึงที่ถ้าไม่ขึ้นส่งบริษัทคงคิดค่าจ้างเกวียนขึ้นพื้นแก่ราษฎร
 อีกเกวียนละ ๑ บาท ถ้าราษฎรไม่มีเกวียนของตัวเอง ถึงขายพื้นในส่วนแบ่งคนละครึ่ง
 จากบริษัท ๓ เกวียนนั้นให้แก่บริษัทเกวียนละ ๔๘ อัฐก็ยังไม่ทวมค่าจ้างเกวียน คง
 ขาดทุนเกวียนละ ๑๖ อัฐ ครั้นราษฎรจะนำไปจำหน่ายขายที่อื่นก็ไม่ได้ เพราะมีข้อ
 สัญญาจำกัดให้ราษฎรตัดได้แต่ใช้สอยห้ามมิใช้ซื้อขาย ส่วนการที่บริษัทฟ้องร้องต่อ
 ศาลนั้น ราษฎรที่ต้องฟ้องร้องได้ตัดฟันเพื่อทำไร่นา หาได้ซื้อขายซึ่งเป็นการผิดสัญญา
 ไม่ศาลจึงได้ตัดสินยกฟ้องเสีย แต่อย่างไรก็ดียอมเป็นที่เดือนร้อนแก่ราษฎรป่วยการ
 ทำมาหากิน เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรแก้ไขข้อสัญญาอย่าให้บริษัทเอารัดเอาเปรียบแก่
 ราษฎร ถ้าราษฎรจะเข้าตัดฟันไม้ในป่าตำบลนี้ ที่ไม่ใช่ไม้ที่บริษัทต้องการ ให้มาขอรับ
 ใบอนุญาตต่อผู้ว่าราชการเมือง เสียค่าธรรมเนียมฉบับละ ๓๒ อัฐ เช่นอย่างวิธีจัดการ
 เรื่องป่าไม้พระเจ้ายาเธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ ขออนุญาตทำที่แขวงเมือง
 สระบุรี เพื่อมิให้เป็นการปิดซื้อปิดขายเปิดโอกาสให้ราษฎรตัดไม้ใช้ได้ทั่วกัน ทั้งนี้เกล้าฯ
 ได้มีใบบอกกราบทูลมาส่วนหนึ่งนั้นแล้ว

อำเภอตระกูด

อำเภอตระกูดนี้ตั้งที่ว่าการที่ตำบลท่าตะกูด นายลำอาจเป็นนายอำเภอ ที่ว่า
 การอำเภอนี้หาได้จัดสร้างเป็นของรัฐบาลไม่ ในเวลานี้ไปอาไศรยบ้านจึงซึ่งเป็นผู้ใหญ่
 ทำการอำเภอ เข้าไปอยู่ในชอกตลาด เป็นที่คับแคบไม่สมควร เกळाฯ ได้เลือกตั้งที่ว่าการ
 อำเภอดัดแปลงลงมาตามลำคลองประมาณ ๕ เส้น คิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะปลูก
 สร้างที่ว่าการอำเภอใหม่ให้มีโรงพักตำรวจภูธรด้วย แลจะย้ายที่พักโทรศัพท์ซึ่งในเวลา
 นี้อยู่ที่เนินตามากมารวมตั้งอยู่ในที่นี้เหมือนกันกรการอำเภอจะได้ช่วยตรวจตรา
 รักษาเสาสายโทรเลข แลจะได้สั่งเสียราชการในทางโทรศัพท์สดวกรวดเร็วเป็นประ
 โยชน์เกื้อกูลกัน

๑. ระเบียบการงานอำเภอนี้ดีกว่าทุกอำเภอในเมืองชล การโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์แต่ต้นปีมี ๔ ราย โจรผู้ร้ายเล็กน้อยก็มีโดยมากแต่คงไม่ได้จำนวนแน่นอน เพราะเขามาขอตราสินไหมไม่ได้ลงในรายงานด้วย การเปรียบเทียบความแพ่งไม่ได้สืบพยาน จึงมีจำนวนความที่ยอมน้อยกว่าไม่ยอมตกลงกัน

๒. การมหาดไทย ทะเบียพกำหนดผู้ใหญ่บ้านบาญชีสามะโนคร้วได้ลงมือทำได้โดยมาก การเก็บภาษีสรรพบาญชีเครื่องใช้จัดเก็บเป็นหมวดหมู่ ดีกว่าอำเภออื่นที่ได้เห็นมาในเมืองชลคราวนี้

๓. การเก็บภาษีอากรระเบียบบาญชีแลแบบบางอย่าง สมุห์บาญชีทำถูกมาก ได้ลองคิดดูภาษีสุกรวันหนึ่งชำระ ๔ ตัวก็พอสมควรแก่ท้องที่แลพลเมือง

๔. ในอำเภอนี้มีตลาดเพนท่าเลการค้าขายใหญ่กว่าเมืองพนมแต่ไม่ถึงตลาดเมืองพนัศนิคม มีเรือเข้ามาบรรทุกเข้าไปขายตามโรงสีไฟ ในเวลานี้นายสำอางเพนนายอำเภอ ถ้าทางก็เพนคนเอาใจใส่การงานดีอยู่ แต่เพนคนท้องที่ มีพวกมาก ถ้าตั้งใจทำราชการคงจะฉลองพระเดชพระคุณได้ผู้หนึ่ง เกล้าย ได้สั่งให้พระศรีสมุทโกศชี้แจงสั่งสอนให้ประพฤติตัวต่อราชการจงดี

อำเภอบางละมุง

๑. อำเภอนี้นายเรไรเพนนายอำเภอ ที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่ที่ตำบลนาเกลือ แต่ไปตั้งอยู่หลังบ้านราษฎร จดปามีลำน้ำคั่นอยู่สองแห่งจะไปมาต้องข้ามลำน้ำใหญ่ไม่เหมาะ เกล้าย ได้สั่งให้พระศรีสมุทโกศจัดซื้อที่ดินเหนือที่เดิมขึ้นไปริมทะเล แล้วย้ายที่ว่าการไปปลูกเสียใหม่

๒. ระเบียบการในอำเภอนี้ การงานเลวกว่าทุกอำเภอในเมืองชลบุรี

รวมเวลาที่ได้ตรวจในเมืองชลบุรีสองคราว ครั้งแรกตั้งแต่วันที่ ๓ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๒ ถึงวันที่ ๒๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๒ รวม ๑๔ วัน ครั้งนี้ตั้งแต่วันที่ ๑๔ มกราคม ถึงวันที่ ๒๖ มกราคม ร.ศ. ๑๒๒ รวม ๘ วัน แต่ครั้งนี้เพนการพ้องกับคราวสอบไล่นักเรียนประโยคมณฑลได้ตรวจการงานแต่ที่เมืองไม่ได้ไปตรวจที่อำเภอไกล รวมเวลาตรวจราชการเมืองชลบุรีสองคราว ๒๖ วัน ได้สังเกตการณ์งานที่ได้จัดสั่งเมื่อมาตรวจคราวก่อน เมื่อได้มาเห็นในคราวที่สองก็ได้จัดทำไปได้บ้างบางอย่าง

ถ้ารวบรวมเนื้อเห็นในราชการเมืองชลบุรี ตั้งแต่การเมืองแลอำเภอพอเปนรูปทรงดีกว่าเมืองฉะเชิงเทราแลเมืองปาดิจน พระศรีสมุทโกศ ผู้ว่าราชการเมืองนั้น ถ้าด้วยความสามารถในระเบียบราชการก็พอจะประดับประดาไปได้ แต่ข้อสำคัญด้วยเมืองชลบุรีเป็นเมืองรับแขก ทั้งมีข้าราชการแลข้าบ่าวขุนนางมาก ผู้ว่าราชการเมืองจะต้องเป็นผู้ซึ่งมีความรู้แลประพฤตินให้เป็นการองอาจ ไม่ให้เป็นที่น่าหมิ่นประมาทแก่คนทั้งปวง แลทั้งต้องเอื้อเฟื้อกล้าแข็งในการรับรองด้วยอีกทางหนึ่งจึงจะสมกับท้องที่ พระศรีสมุทโกศออกจะย่อหย่อนอยู่ในข้อนี้ เพราะที่เป็นคนพื้นหัวเมืองมาแต่เดิม ไม่เคยสมาคมต่อการแลธรรมเนียมในกรุงเทพมหานคร แต่เมื่อได้นายขวัญเป็นหลวงเมืองก็พอประทังไปได้ แต่ยังไม่แนด้วยเกล้าฯ ว่าจะรับรองเจ้านายแลข้าราชการผู้ใหญ่พอพระไทยหรือไม่ แต่ก็แลเห็นความอุสาหความฉลาดไหวพริบแก่การงานดีอยู่แลผู้คนพลเมืองก็เกรงว่าเป็นผู้เฉียบขาด ข้าราชการในเมืองนี้ดูมีอุปนิสัยในการศึกษาแลได้สังเกตกิริยาความประพฤติพอจะสั่งสอนชี้แจงได้ดีกว่าในพื้นที่เมืองปาดิจนแลเมืองฉะเชิงเทรา เกळाฯ ได้สั่งให้นายขวัญปลัดเมืองเป็นผู้แนะนำสั่งสอนแก่ข้าราชการ คิดด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าสำเร็จได้ตามความมุ่งหมายแล้ว การสอบไล่คราวหน้าจะมีข้าราชการในเมืองนี้สอบได้บ้าง

ว่าด้วยการตรวจทั่วไปแลการที่ได้จัดตั้ง

จำเดิมแต่เมื่อเกล้าฯ ได้จัดราชการในมณฑลปาดิจน ซึ่งได้กราบทูลโดยรายงานฉบับก่อนนั้นแล้ว ลำดับนั้นต่อมา เกळाฯ ได้จัดการแก้ไขเพิ่มเติมราชการบางอย่าง คือ

การมหาดไทย

๑. ที่เมืองฉะเชิงเทรานั้น ได้กะแบ่งท้องที่อำเภอสนามจันทร์จากเขตอำเภอเมือง แลส่วนอำเภอหัวไทรซึ่งจะยกเลิกนั้นก็ได้กะเขตที่ไว้แล้ว แต่เมื่อยังมิได้รับท้องตราพระทานอนุญาต เกळाฯ ยังพักรอไว้ ถ้าได้รับท้องตราเมื่อใด เกळाฯ จะได้ย้ายอำเภอไปตั้งกระทำการที่กะไว้นั้น เพราะเหตุว่า ถ้าไม่รีบกะแบ่งท้องที่ให้ตกลงก่อน แล้วการที่จะหมายดำหนิแลทำตัวรูปพรรณสัตว์พาหนะอย่างใหม่ก็พลอยเฉาะอำเภอ

๒. ได้ทราบเกล้าฯ ว่ากำนันผู้ใหญ่บ้านในมณฑลเปนทหารแลเลขสรวัยยังมีได้หักโอนมีโดยมากทั้งมิได้รับประทานหมายตั้งเกล้าฯ ได้สั่งให้จัดการสำรวจเพื่อขอ

อนุญาตหักโอนแลออกประทวนหมายตั้งเป็นสำคัญ แลได้เริ่มลงมือแบ่งเขตตำบล หมู่บ้านทำกระดานป้ายให้เป็นระเบียบ

๓. แต่การประชุมข้าราชการประจำเดือนนั้น นับแต่ประชุมกรรมการอำเภอจน ที่สุดกำหนดประชุมผู้ใหญ่บ้านเดือนละสองครั้งนั้นการที่เพนมาแต่เดิมไม่เพนยุติแน่นอน บางเดือนก็ไม่ได้ประชุมกันเกล้าฯ ได้ออกคำสั่งวางระเบียบการประชุม แลให้รายงาน ประชุมส่งเสนอผู้มีอำนาจเหนือโดยอันดับ ถ้าขอราชการสิ่งใดซึ่งที่ประชุมมีความ ขัดข้องหรือได้วินิจฉัยไปไม่ถูกต้องตามทางราชการ ก็ได้สั่งตั้งเดือนแนะนำไปอีก ชั้นหนึ่ง นับว่าการประชุมได้ทำทั่วทุก ๆ เมืองมีผลแก่ราชการเพนอันมาก ยังการงาน อื่น ๆ ในแผนกนี้ได้สั่งตั้งเดือนแนะนำไปเพนหลายประการ

การรักษาพระอัยการ

๑. การรักษาพระอัยการนั้น ที่กองมณฑลเมื่อได้ลงมือเก็บสำนวนได้ระเบียบ บ้างแล้ว ได้จัดทำจดหมายเหตุกำหนดนัดการไต่สวนเพนรายวันนัดทำการ เพื่อมิให้ ผู้ต้องหาต้องคุมขังอยู่เกินเวลาที่สมควร

๒. ของกลางนั้นในมณฑลนี้สระผมอยู่เพนอันมากไม่มีที่สุดจะเสร็จเมื่อใด แล ของนั้นย่อมย่อยยับสูญหายไปทุกวัน เกळाฯ ได้ออกคำสั่งส่งแบบทัศนบันให้หัวเมือง แลอำเภอสำรวจบาญชีแลทำจดหมายเหตุกำหนดนัดทำการไต่สวนดังได้บรรยาย กราบทูลมาในเวลาทีไปตรวจราชการเมืองชลบุรี

๓. การโจรผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ในเวลานี้ก็มิอยู่บ้าง แต่ส่วนโจรผู้ร้ายเล็กน้อยนั้น จำเดิมแต่ได้สั่งให้สำรวจตรวจตราโดยถ้วนถี่สังเกตดูการโจรผู้ร้ายเล็กน้อยตาม รายงานประจำเดือนทวีมากขึ้นทุกอำเภอ จะมากหรือน้อยฉันใดก็ดียังเป็นประโยชน์ที จะรู้การเสื่อมเสียในพื้นที่บ้านเมืองตามความจริง เพนทางดำริห์แก้ไขดีกว่าทีไปสูญ หายตั้งแต่เดิมคิดด้วยเกล้าฯ ว่าถ้าได้จัดระเบียบการแผนกนี้พอลงร่องรอยแล้วจะได้ ให้ยกบรรดามณฑลออกตรวจการตามท้องที่

๔. การเรือนจำนั้น ได้จัดระเบียบการคุมขังให้เพนไปตามข้อบังคับ แต่การจ่าย เบียงเลี้ยงนักโทษซึ่งเกินอัตรานั้น ก็ได้มีคำสั่งกำชับตั้งเดือนแลผ่อนผันจัดการเลี้ยงดูมิ ให้เพนการเปลืองดังเช่นระเบียบทีได้จัดเมืองชลบุรี

การสรรพากร

๑. แต่การสรรพากรมณฑลนั้น เปนที่ยุ่งเหยิงยากที่จะสรรสร้างเกล้าฯ ได้จัดให้พระพิศาลสงครามปลัดเทศาภิบาล หลวงลิขิตบรรณลักษณ์ ข้าหลวงคลัง หลวงรามบุรานุกิจ ตรวจสอบสรรพากรซึ่งบิกรแลต้นชั้นสอบกับบาญชีคลัง ต้นข้าวต่าง ๆ แลพอมขาดหายไปเปนอันมาก แลตรวจเงินตามบาญชีคลังกับสรรพากร เงินยังหายไปอีก ๕๐๓ บาท ๖๓ อัฐ ซึ่งสรรพากรยังมีได้นำส่งคลัง รวมใจความในการสรรพากรมณฑลปาจิณ คือ

๑. เจ้าพนักงานมักกระทำการในสิ่งที่เป็นช่องทางมั่วหมองไม่กระจ่าง แลอยากจะจับต้องจัดเก็บเงินเองในสิ่งที่ใช้เหตุ แต่ส่วนการตรวจตราท้องที่แลระเบียบการทำงานไม่ทำ ลังฟุ้งไปแล้วแต่เมืองแลอำเภอเท่านั้น

๒. เงินภาษีอากรที่ตรวจได้นั้นมาพักอยู่ที่กองสรรพากรหลาย ๆ เดือนจึงนำส่งคลัง แต่งบิกรก็ลงว่าส่งแล้ว แท้จริงตัวเงินไม่ถึงคลังตามงบิกร

๓. เจ้าพนักงานไม่อยากจะกระทำการตามข้อบังคับแลระเบียบราชการ เพราะเปนการเดินทางเส้นสายไม่สะดวกแก่ความพอใจ แลระเบียบการภาษีอากรเปนการเหินห่างบารวเปนอันมาก ซึ่งเกล้าฯ จะได้กราบทูลให้ทรงทราบส่วนหนึ่ง

เวลานี้ ขุนธานีธนากร ข้าหลวงสรรพากรแลนายเยียมก็ลาออกคิดด้วยเกล้าฯ ว่าการสรรพากรต้องรีบจัดการ มิฉะนั้นเงินภาษีอากรจะตกต่ำเปนอันมาก เกล้าฯ ได้ให้หลวงรามบุรานุกิจไปเร่งการแทนอยู่แลจะขอพระอนุญาตย้ายหลวงสำแดงฤทธา ผู้ช่วยราชการเมืองสระบุรีมารับราชการในตำแหน่งข้าหลวงสรรพากรต่อไป

การคลัง

๑. การคลังนับว่าค่อยดำเนิรลงระเบียบได้ เพราะเงินที่งายเกินงบประมาณก็ได้รับพระอนุญาตหักโอนแล้ว แต่ข้อเสียหายสำคัญในการเบิกเงินค่าใช้สอย เช่นค่ากระดาษดินสอหมึกปากกา เบิกเอาไปแล้วใช้ไม่ปรานี เกล้าฯ ได้คิดทำบาญชีเปนเงินงบประมาณที่จะตรวจเทียบจำกัดจ่ายให้พอสมควรมิให้เปนการเปลือง

๒. การเบิกค่าเดินทางหรือจัดจ้างพาหนะ แต่เดิมเบิกจ่ายกันไม่มีเกณฑ์กำหนด แลเปนการตรวจสอบ เกล้าฯ ได้ออกแบบฎีกาใบสำคัญให้มีกำหนดวันแลระยะทาง เพื่อตรวจสอบจัดจ่ายแต่ที่จำเป็น

๓. การยืมเงินทศรองราชการนั้น แต่เดิมยืมจากคลังไปนาน ๆ ไม่มีเวลาจะใช้ให้เสร็จเมื่อใด ทั้งกรมการอำเภอก็หักเงินผลประโยชน์แทนเงินเดือนทำใบฎาส่งแทน ซึ่งเป็นการผิดระเบียบ เกล้าย ได้ออกคำสั่งจัดการให้มีกำหนดยืมแลบังคับห้ามมิให้เป็นการหละหลวมตั้งแต่เดิม

การโยธา

๑. กระทรวงการโยธาได้ให้หม่อมเจ้าอนุชาดิศุขสวัสดิ์ออกไปทำเยเนรอลแพลนที่จะก่อสร้างบ้านเมือง เวลานี้ได้จัดทำที่เมืองฉะเชิงเทราแลจะได้ให้ไปทำที่เมืองอื่นต่อไป ทั้งได้ลงมือถมถนนใหญ่ต่อกับป้อมเมืองเก่าแลได้ขุดคูรอบที่ปักข้าหลวงเทศาภิบาล ส่วนที่ปักเทศาภิบาลได้ทำสัญญาจ้างเหมาแล้ว แต่ที่ปักปลัดเทศาภิบาลนั้นก็คิดด้วยเกล้าฯว่าจะลงมือทำในศกนี้เหมือนกัน การสร้างที่ว่ากรมณฑลแลที่ปักข้าราชการนอกจากนี้ต้องรอทำเมืองประมาณตกในศกหน้า

แต่บรรดาราชการที่เกล้าฯ ได้ออกคำสั่งจัดระเบียบซึ่งได้กราบทูลโดยรายงานฉบับก่อน หรือที่กราบทูลในรายงานฉบับนี้ก็เกล้าฯ ยังไม่หวังว่าการนั้นจะสำเร็จได้ดังประสงค์นอกจากการที่ได้จัดระเบียบเมื่อไปตรวจการ จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าข้อสำคัญก็คือจะต้องตรวจให้เห็นว่าผู้รับคำสั่งได้จัดไปอย่างไร ซึ่งนับเป็นหัวใจของราชการเพราะการที่สั่งไปยังหัวเมืองแลอำเภอ นั้นในขั้นต้นจะนับว่าเป็นผลทีเดียวยังไม่ได้ จำต้องอาศัยผู้ปฏิบัติจัดการประกอบกัน ต่อเมื่อได้ทำลง การนั้นสำเร็จ สิ่งนั้นจึงจะมีคุณประโยชน์ราชการบ้านเมืองเพราะฉะนั้นบรรดาคำสั่งทั้งปวงซึ่งเป็นข้อบังคับปฏิบัติราชการ เกล้าย ได้จัดให้มีสำเนาแลมีเลขหมายไว้ส่วนหนึ่ง เมื่อผู้มีหน้าที่ตรวจการตามท้องที่ได้สอบสวนการที่สั่งไปยังหัวเมืองแลอำเภอว่า การเรื่องนั้นผู้รับคำสั่งได้ทำหรือไม่ แลได้ผลเพียงใด แล้วทำรายงานเสนอผู้บัญชาการทุกเรื่องไป ถ้าการเรื่องใด ผู้รับคำสั่งไม่ได้ทำ หรือได้ผลบกพร่องหรือเพราะเข้าใจผิด จะได้ตักเตือนสั่งสอน แลลงโทษตามเหตุผลอันควร เห็นด้วยเกล้าฯว่าจะเป็นที่คำจูงให้ราชการนั้นดำเนินสะดวกดีแลให้ผู้รับคำสั่งมีความสดุ้งเกรงต่อความผิด ตักเตือน ให้ได้กระทำการเสียหาย ทั้งจะได้ทราบความขัดข้องในท้องที่ หรือความเดือดร้อนเสียหาย เพื่อแก้ไขตามความสะดวก

การต่อไปถ้าเกล้าฯ ได้ตรวจจัดราชการประการใด จะได้รายงานกราบทูลให้
ทรงทราบ

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

(เซ็นพระนาม) มรุพงษ์ศิริพัฒน์

ประทับตราประจำตำแหน่งมาเปนสำคัญ

บรรณานุกรม

ทิพากรวงศ์,เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ธนาคารกสิกรไทย, การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และสถานีโทรทัศน์ทีวีไทย.เสด็จประพาสต้น [videorecording]. กรุงเทพฯ : บริษัท โกลบอล อินเตอร์คอมมิวนิเคชั่น, 2552.

ดำรงราชานุภาพ,สมเด็จพระยา. เทศาภิบาล. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.

ดำรงราชานุภาพ,สมเด็จพระยา. “รายงานกรมหลวงดำรงไปตรวจราชการมณฑลปาจิณ.” วารสารศิลปากร ปีที่ ๑๓ เล่มที่ ๕ (พ.ศ.๒๕๑๓),๓๐ – ๔๖.

เดช บุนนาค. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.๒๔๓๕ – ๒๔๕๘ แปลโดย ภรณี กาญจนัฐิ. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์,๒๕๓๒.

มรุพงษ์ศิริพัฒน์,พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น. การตรวจและจัดราชการในมณฑลกรุงเก่าและมณฑลปาจิณบุรี พระนิพนธ์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ พิมพ์เผยแพร่เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางเฮียะ ศิริทรัพย์ เมื่อวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๑๕.